

ISSN 2312-7686

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Випуск тридцять шостий - тридцять сьомий

Київ - 2019

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»: внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України No1328 від 21.12.2015 року).

Міжнародні бази та каталоги, що індексують видання:

- Google Scholar;
- Index Copernicus International (Poland);
- International Database Ulrich's Periodicals Directory (USA);
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Правничий вісник Університету «КРОК»: зб. наук. праць. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Вип. 36-37. К., 2019. – 134 с.

Тридцять шостий/тридцять сьомий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших закладів вищої освіти і науково-дослідних установ України. Розраховано на науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 8 від 29.08.2019 року)*

*Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ№II237-II7P від 19.05.2006 р.*

Головний редактор:

Француз А.Й., доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого

Заступники головного редактора:

Скрипнюк В.М., доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого

Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент

Відповідальний секретар:

Доляновська І.М., кандидат юридичних наук, доцент

Член редколегії:

Юридичні науки

Копиленко О.Л. (Україна)

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України, академік
Національної академії правових наук України

Костицький М.В. (Україна)

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії педагогічних наук України,
академік Національної академії правових наук України

Геперідзе Д.С. (Грузія)

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Академії Юридичних Наук Грузії

Ткач Д.І. (Україна)

доктор політичних наук, професор, Надзвичайний і
Повноважний Посол України

Шевченко А.Є. (Україна)

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист
України

Гаєвський Домінік (Польща)

доктор габілітований, професор

Гардапхадзе Т.Г. (Грузія)

доктор юридичних наук, професор

Каллас Мар'ян (Польща)

доктор габілітований, професор

Олійник О.Б. (Україна)

доктор філологічних наук, доктор юридичних наук,
професор

Козенюк В.О. (Україна)

доктор юридичних наук, старший науковий
співробітник

Пугачов О.М. (Білорусь)

кандидат юридичних наук, доцент

Скоморовський В.Б. (Україна)

доктор юридичних наук, доцент

Гіжевський В.К. (Україна)

кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії
імені Ярослава Мудрого

Корольова В.В. (Україна)

кандидат юридичних наук, доцент

Лук'янець В.С. (Україна)

кандидат юридичних наук, доцент

Баликіна-Галанець Л.І. (Україна)

кандидат юридичних наук

Григорчук М.В. (Україна)

кандидат юридичних наук

Кривов'яз О.В. (Україна)

кандидат юридичних наук

Стадніченко Станіслав Лешек (Польща)

доктор габілітований, професор

Психологічні науки:

Сідак В.С. (Україна)

доктор історичних наук, кандидат юридичних наук,
професор, член-кореспондент Національної академії
педагогічних наук України, Заслужений діяч науки і
техніки України

Бондарчук О.І. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Вірна Ж.П. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Карамушка Л.М. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Коваленко А.Б. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Шимко В.А. (Україна)

доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник

Малкова Т.М. (Україна)

доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник

Одягайло Б.М. (Україна)

доктор економічних наук, професор

Радчук Г.К. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Семиченко В.А. (Україна)

доктор психологічних наук, професор

Янчук В.А. (Білорусь)

доктор психологічних наук, професор

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ; КОНСТИТУЦІЙНЕ, МУНІЦИПАЛЬНЕ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ткач Д. І.

Міжнародно-правові аспекти анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією..... 8

Телліс С. О.

Методологічні основи дослідження інституту Президентства Угорщини та України: порівняльно-правовий аналіз..... 17

Красовський К. Ю.

Розуміння ідей природних прав у науковому доробку Богдана Кістяківського..... 25

Гавриленко Т. С.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в місті Києві..... 31

Шевцова А. В.

Співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби..... 37

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Голенко І. П.

Правові аспекти захисту прав пасажирів-пільговиків при перевезеннях автомобільним транспортом..... 44

Ващук М. М., Корольова В. В.

Правовий статус і специфіка діяльності військових капеланів у США за матеріалами судової практики..... 52

Мельник І. І.

Механізм охорони захисту прав при споживчому кредитуванні в Україні..... 60

Розділ 3. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гіжевський В. К., Світлак І. І., Скірський І. В.

Суспільно-небезпечні наслідки – ознака об’єктивної сторони злочину, передбаченого ст.291 ККУ..... 69

Маковецька Н. Є., Яремко Г. З.

«Катюзі по заслугі» або окремі міркування щодо загальних засад призначення покарання..... 80

Степенко А. В.

Юридично-правові проблеми діяльності детективних агенцій України..... 86

Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Іванцанич В. В.

Релігійний світогляд шкільної молоді: проблема методу вимірювання..... 93

Сорока І. А., Сингаївська І. В.

Дослідження особливостей емоційного інтелекту індійських студентів..... 102

Петрунько О. В.

Структурно-функціональний аналіз емоційної сфери людини на стику загальної, диференціальної, клінічної та юридичної психології..... 106

Довгань Н. О.

Соціокультурна взаємодія поколінь: динамічне поле культурної пам’яті..... 119

Онопрієнко-Капустіна Н. В.

Гендерно-вікова та освітньо-професійна специфіка самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб..... 127

CONTENT

CHAPTER 1. THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES; CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Tkach D.

International and legal aspects of annexation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation..... 8

Tellis S.

Methodological framework for researching the institute of Presidency in Hungary and Ukraine: comparative legal analysis..... 17

Krasovsky K.

Understanding natural rights ideas IN Bogdan Kistjakovsky's works of scholarship..... 25

Havrylenko T.

Features of local self-government in the city of Kiev..... 31

Shevtsova A.

Correlation of natural-legal paradigm and law in the ukrainian legal tradition of the modern era..... 37

CHAPTER 2. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE LAW; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW; INTERNATIONAL LAW; COMMERCIAL LAW; COMMERCIAL PROCEDURE LAW

Golenko I.

Legal aspects of protection of the rights of privileged passengers in road transport... 44

Koroleva V., Vashchuk M.

legal status and specifics of military chaplains in the United States based on case law... 52

Melnyk I.

A mechanism of quard of rights is at the consumer crediting in Ukraine..... 60

CHAPTER 3. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW; ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE LAW; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW; LAND LAW

Hizhevskyy V., Svitlak I. Skyrsky I.

Publicly dangerous consequences - sign of the objective side of the crime under article 291 of the criminal code of Ukraine..... 69

Yaremko G., Makovetska N. "Offender For Merit" or any considerations about general purpose of punishment....	80
--	----

Stepenko A. Legal problems of detective agencies activity in Ukraine.....	86
---	----

CHAPTER 4. ACTUAL ASPECTS OF PHSYCHOLOGY

Ivantsanych V. School students` religious worldview: the problem of the easurement method.....	93
--	----

Soroka I., Synhaivska I. The research on peculiarities of emotional intelligence of indian students.....	102
--	-----

Petrunko O. Structural-functional analysis of the emotional sphere of human being at the crossroads of general, differential, clinical and legal psychology.....	106
--	-----

Dovgan` N. Social-cultural interactions of generations: the dynamic field of cultural memory....	119
--	-----

Onoprienko-Kapustina N. Gender-age and educational specifics of self-efficacy of future social services specialists.....	127
--	-----

Розділ 1.

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ІСТОРІЯ
ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ; КОНСТИТУЦІЙНЕ,
МУНІЦИПАЛЬНЕ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА**

УДК – 327 (477 + 479.24)

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АНЕКСІЇ АВТОНОМНОЇ
РЕСПУБЛІКИ КРИМ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ**

Ткач Д. І.

доктор політичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: (044)-455-56-90, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1347-9562>

**INTERNATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF ANNEXATION OF THE
AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA BY THE RUSSIAN FEDERATION**

Tkach D.

Doctor of science (Political), professor, vice-rector for international relations, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine, tel.: (044)-455-56-90, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1347-9562>

Анотація. У статті аналізуються результати незаконної анексії Криму Російською Федерацією. Було встановлено, що Росія у березні 2014 року насильницьким шляхом, протиправно відторгнула Кримську автономію та м. Севастополь від України та односторонньо включила її до складу Російської Федерації на правах так званих суб'єктів Федерації. Ці дії призвели до порушення засад міжнародного правопорядку. Зазначено, що уряд РФ після анексії вклав значні кошти у створення військової бази на півострові, інфраструктуру, будівництво електростанцій, соціально-культурних об'єктів. Так, серед значущих варто назвати Кримський міст - один із найамбітніших проєктів в історії сучасної Росії. Міст був уведений в експлуатацію в травні 2018-го року з випередженням графіка на пів року. 18 грудня 2019 року будівництво залізничного Кримського моста було офіційно завершено. Загальна вартість проєкту 241,7 мільярда рублів. Траса «Таврида». Будівництво 250-кілометрової чотирисмугової магістралі, що сполучає Керч, Сімферополь і Севастополь, почалося у травні 2017 року. Повна вартість будівництва «Тавриди» - до 174 млрд рублів. Електростанції «Таврійська» і «Балаклавська» - 71 млрд рублів. Перші блоки «Таврійської» і «Балаклавської» були введені в експлуатацію в жовтні 2018 року. Сумарна потужність двох станцій - 940 МВт - 90% від усього енергоспоживання Криму. Будуються підземні водозабори Північно-Кримського каналу - три групи артезіанських свердловин для подачі води з підземних горизонтів у цей канал, розташовані на території Джанкойського й Нижньогірського районів. Також ведеться проєктування 192 км. магістрального водоводу до міст Керч і Феодосія. Його вартість оцінюється в 32 млрд рублів, будівництво планується завершити в 2020 році. Новий термінал аеропорту Сімферополя - 48,3 млрд рублів. Енергоміст у Крим - 46,7 млрд рублів. Реконструкція «Артека» - 32,9 млрд рублів. Залізничні підходи до Керченського мосту - 19,9 млрд рублів. Магістральний газопровід Краснодарський край - Крим - 10 млрд рублів. Республіканська клінічна лікарня імені Семашка - 7 мільярдів рублів. Автопідходи до Керченського мосту - 6,9 млрд рублів. Витрати Росії на соціальні виплати та інфраструктуру в окупованому Криму з 2014 року склали 1,5 трлн рублів. Анексія Криму призвела також до уповільнення зростання економіки РФ до 2%, тоді як світова економіка за цей же період зросла на 19%. Зазначається, що керівництво Росії прагне закріпитися у Криму назавжди і в українських керманічів немає реальних шансів у найближчій перспективі на повернення цієї території до складу країни. Пропонуються конкретні кроки з протидії російській інформаційній агресії стосовно українського населення АРК.

Ключові слова: анексія, Автономна Республіка Крим, міжнародне право, Україна, Росія, міжнародне співтовариство.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 20.

Annotation. The article analyzes the results of illegal annexation of Crimea by the Russian Federation. It was determined that in March 2014 Russia by force unlawfully abducted the Crimean Autonomy and Sevastopol from Ukraine and unilaterally included them into the Russian Federation on the rights of the so-called sub-federal region. These actions violated the principles of international law. It is emphasized that after the annexation, the government of Russian Federation invested enormous funds into the creation of military base on the peninsula, into infrastructure and construction of power plants, social and cultural objects. Among the most significant objects is the Crimean bridge - one of the most ambitious projects in the history of modern Russia. The bridge was put into operation in May 2018 with a half a year ahead of schedule. On December 18, 2019 the construction of the Crimean Railway Bridge was officially completed. The total cost of the project was 241.7 billion rubles. The "Tavrida" route. Construction of the 250-kilometer four-lane highway linking Kerch, Simferopol and Sevastopol began in May 2017. The total cost of construction of "Tavrida" amounts to 174 billion rubles. Power plants "Tavriyska" and "Balaklavska" are estimated to 71 billion rubles. The first units of Tavriyskaya and Balaklava were put into operation in October 2018. The total capacity of the two stations is 940 MWt - 90% of the total energy consumption of all Crimea. Underground water intakes of the North Crimean Channel are being built - three groups of artesian wells for supplying water from underground horizons to this channel, which are located on the territory of Dzhanikoy and Nizhnyohirsk regions. 192 km length water pipeline is also being designed to Kerch and Feodosia. Its cost is estimated to 32 billion rubles, the construction is expected to be completed in 2020. The new terminal of the airport of Simferopol costs 48,3 billion rubles. Energy Bridge to Crimea has a price of 46.7 billion rubles. Reconstruction of Artek is estimated to 32.9 billion rubles. Railroad siding facilities to the Kerch Bridge cost 19.9 billion rubles. The gas pipeline Krasnodar Krai - Crimea amounts to 10 billion rubles. Republican Clinical Hospital named after Nikolai Semashko is estimated to 7 billion rubles. Motor roads to the Kerch Bridge cost 6.9 billion rubles. Russia's spending on social payments and infrastructure in occupied Crimea since 2014 amounted to 1.5 trillion rubles. The annexation of Crimea also led to a slowdown in the Russian economy's growth of up to 2%, while the global economy grew by 19% over the same period. It is noted that the leadership of Russia seeks to get a foothold in the Crimea forever and the Ukrainian leaders have no real chances to return this territory to the state in the nearest future. Specific steps are proposed to counteract Russian informative aggression against the Ukrainian population of the ARC.

Keywords: annexation, Crimean Autonomous Republic, international law, Ukraine, Russia, international community.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0, bibl.: 20.

Постановка проблеми. У лютому-березні 2014 р. Росія, нехтуючи всіма правилами сучасної системи міжнародного права й міжнародних відносин окупувала частину території України, яка пізніше трансформувалася у незаконну анексію Криму. Для цього було використано так званий референдум та маріонетковий уряд і парламент. Після цього російські керманичі вклали величезні кошти в утримання півострова, обділивши, відповідним чином, інші регіони Федерації. Як протидіяти російській агресії, як українській владі боротися за вплив на українців АРК? На ці та інші запитання шукають відповіді юристи, політологи, громадські діячі, урядовці, парламентарії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені, політологи, юристи досить детально досліджують тему анексії АРК. Серед найбільш фундаментальних праць слід назвати роботи В. П. Горбуліна [1], П. П. Гай-Нижника [2], О. Ю. Марусяка [3],

С. В. Сухобойченко[4], О. В. Задорожного [5].

Не вирішена раніше частина загальної проблеми. Вищезазначена проблема надзвичайно актуальна для України, яка за роки анексії так і не спромоглася розробити систему протидії агресору на території Криму, насамперед це стосується впливу на ту частину українського населення півострова, що критично ставиться до російської влади.

Формулювання цілей статті. З урахуванням зазначеного вище, мету роботи сформулюємо таким чином: дослідити міжнародно-правові аспекти анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією. На підставі аналізу визначити шляхи протидії російському агресору на території Криму.

Основні матеріали дослідження. 23 лютого на площі Нахімова біля будівлі міської ради Севастополя пройшов мітинг проросійських сил, учасники якого оголосили недовіру голові Севастопольської міської

адміністрації Володимиру Яцубі та обрали новим головою міста російського бізнесмена Олексія Чалого. 26–27 лютого у м. Сімферополі відбувалися сутички між проросійськи налаштованими активістами, з одного боку, й проукраїнськими силами та кримськотатарською громадою – з іншого. Ці події супроводжувалися захопленням і блокуванням «невідомими» у військовій уніформі російських збройних сил без розпізнавальних знаків адміністративних будівель та аеропортів у Сімферополі й Севастополі, установ зв'язку, засобів масової інформації. Українська влада одразу заявила про військове вторгнення сил РФ та їхню причетність до захоплення органів управління [5]. На хвилі показового громадського піднесення було здійснено зміну виконавчих органів влади Севастополя й АРК. Надалі Верховна Рада АРК у режимі відсутності гласності та публічності ухвалила Постанову «Про проведення загальнокримського референдуму», який відбувся 16 березня 2014 р. Призначення референдуму відбулося всупереч українському законодавству, яке для питань щодо зміни кордонів України вимагає проведення всеукраїнського референдуму. 18 березня 2014 р. Президент Росії Володимир Путін разом з представниками кримської влади Сергієм Аксьоновим, Володимиром Константиновим та Олексієм Чалим підписав договір про приєднання Республіки Крим до складу Російської Федерації [6].

Таким чином, Росія здійснила анексію АРК та створила у світі надзвичайно небезпечний прецедент порушення системи міжнародного права й міжнародних відносин.

Які ж наслідки має насильницьке приєднання в односторонньому порядку Російською Федерацією частини території України?

Російська Федерація грубо порушила головні принципи міжнародного права, закріплені у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Гельсінський заключний акт

НБСЄ 1975 р. Насамперед мова йде про принцип незастосування сили або погрози силою. Відповідно до ст. 2 Статуту ООН (п. 4) «усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [7].

Концепція добросовісного виконання міжнародних зобов'язань закріплена в багатьох договорах, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, рішеннях Міжнародного Суду ООН, деклараціях держав. Проте, з юридичного погляду, найважливішими міжнародними актами, крім Статуту ООН, у якому зафіксований цей принцип, є Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. та Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. Стаття 26 Конвенції 1969 р. встановлює: "Кожний чинний міжнародний договір обов'язковий для його учасників і повинен ними сумлінно виконуватися". Далі в цій Конвенції говориться: "Учасник (угоди - В.К., Л.Т.) не може посилається на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним угоди" (ст. 27) [8].

Лише нагадаємо, що, здійснивши анексію Криму, РФ знехтувала своїми зобов'язаннями перед Україною, що містяться в Будапештському меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р. [9, с. 123], Договорі про дружбу та співробітництво між Російською Федерацією та Україною [10, с. 518], договорах щодо базування Чорноморського флоту РФ на території України 1997 р. [11, с. 18], Договорі між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон 2003 р.) [12, с. 293].

Свавілля Російської Федерації стосовно України отримали різку оцінку з

боку міжнародного співтовариства. ЄС та США, Канада, Японія, Норвегія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія – загалом 41 країна світу – ввели санкції проти Росії [13].

З іншого боку, Кремль не задумується над тим, що, створюючи цей небезпечний прецедент, Росія у майбутньому може спровокувати вимоги повернення територій від Японії, ФРН, Китаю.

Анексія РФ АРК ставить під загрозу функціонування Ради Безпеки ООН — постійно діючого органу Організації Об'єднаних Націй, на який, відповідно до статті 24 Статуту ООН, покладено відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Більше того, Росія своїми агресивними діями продемонструвала нездатність цього важливого міжнародного органу адекватно реагувати на грубе порушення міжнародного права. Держава-агресор має право вето на його рішення РБ ООН і використовує його для протидії будь-яким спробам інших країн урегулювати цю ситуацію, а також використовує трибуну цього органу для розповсюдження брехливої інформації про бажання українських громадян Криму стати росіянами. Анексія Російською Федерацією Кримського півострова стала каталізатором для прискорення процесу вступу України в НАТО. Як у самому Альянсі, так і в значній кількості країн-членів росте зацікавленість у прискоренні процесу прийняття України до складу цього військового блоку. Всі без винятку причорноморські держави-члени НАТО вбачають у окупації РФ Кримського півострова загрозу для власної безпеки.

Агресивні дії РФ проти України створили проблеми і всередині Європейського Союзу. Як відомо, Росія має розвинуті економічні стосунки з ЄС. Частка РФ від загального вжитку блакитного палива у Європі приблизно дорівнює 30 відсотків. У загальному обсязі імпортованого газу 2/3 – це газ російського походження. Як бачимо, залежність від енергоносіїв, що постачає Росія, у Європі

значна [14]. Тому не дивно, що анексія Росією Криму була сприйнята стримано тими країнами членами ЄС, які більш залежні від РФ. Слід констатувати, що у цьому випадку економічні інтереси переважали над відданістю принципам міжнародного права. Така поблажлива позиція заохотила Росію до нової агресії проти України вже на Донбасі.

Анексія Криму нанесла шкоду практиці та теорії міжнародного права, сплюндрувавши основні його постулати. Виявилося, що ті чи ті положення, зафіксовані у міжнародних, як багатосторонніх, так і двосторонніх документах, можливо ігнорувати чи тлумачити на свою користь будь-якій державі. Тим самим керівництво РФ поставило себе понад буквою міжнародного права, ставка на силу, як єдину альтернативу в українсько-російських стосунках, призводить до подальшого руйнування основ світового порядку.

Тепер спробуємо проаналізувати ситуацію, що склалася в Криму після анексії.

Для Кремля Крим є ключовим елементом «відродження великої країни». У грудневому посланні до парламенту 2014 року Володимир Путін сказав, що для Росії Крим – давній Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне і сакральне значення. Так само, як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам чи іудаїзм. Саме так ми й будемо до цього ставитися відтепер і назажди [15]. З вищенаведеного стає зрозумілим, що Росія не пожалкує фінансових, матеріальних та людських ресурсів для утримання Криму, перетворення його у військовий форпост у цій частині Європи.

Спробуємо дослідити, що сьогодні відбувається на півострові, як там урядують Росія, які настрої у населення регіону. За п'ять років анексії Криму Росія вклала значні кошти в його розвиток, і ця тенденція має місце і сьогодні.

Кримський міст - один із найамбітніших проєктів в історії сучасної

Росії. Найдовший у Європі, він знаходиться в сейсмічно активній зоні, що означає особливі вимоги до міцності конструкції. Завдання побудувати транспортний перехід через Керченську протоку Володимир Путін поставив Мінтрансу 19 березня 2014-го року - на наступний день після підписання так званого договору про приєднання Криму до Росії. Міст був уведений в експлуатацію у травні 2018-го року з випередженням графіка на пів року. 18 грудня 2019 року будівництво залізничного Кримського моста було офіційно завершено - був підписаний акт приймання, що дозволяє введення залізничного моста в експлуатацію. 23 грудня рух залізничним мостом запустив Президент Росії Володимир Путін. Вантажний рух відкрився 1 липня 2020 року. Загальна вартість проєкту 241,7 мільярда рублів.

Траса «Таврида». Будівництво 250-кілометрової чотирисмугової магістралі, яка сполучає Керч, Сімферополь і Севастополь, почалося у травні 2017 року. Вже в кінці грудня 2018-го року поетапно були збудовані ділянки першої черги довжиною 190 км. Повна вартість будівництва «Тавриди» кілька разів переглядалася в бік збільшення: 2016 року передбачалося 144 млрд рублів, у 2017-му році сума зросла до 166 млрд рублів, у поточній редакції - до 174 млрд рублів.

Електростанції «Таврійська» і «Балаклавська» - 71 млрд. рублів. Будівництво двох нових теплоелектростанцій повинно було вирішити питання енергетичної самодостатності Криму: оскільки навіть після запуску 4-й лінії енергомосту навесні 2016 року на півострові відключали світло. Перші блоки «Таврійської» та «Балаклавської» були введені в експлуатацію в жовтні 2018 року. Сумарна потужність двох станцій - 940 МВт - 90% від усього енергоспоживання Криму. Будівництво об'єктів не обійшлося без скандалу: на електростанціях встановлені газотурбінні установки за технологією Siemens. Вони були поставлені на півострів у супереч договору між

німецьким концерном і «Технопромекекспорт» 2016 року, в якому прописано, що це обладнання не буде використане в Криму. Siemens подав позов до «Ростех», проте Арбітражний суд Москви відхилив його.

Будуються підземні водозабори Північно-Кримського каналу - три групи артезіанських свердловин для подачі води з підземних горизонтів у цей канал, які розташовані на території Джанкойського і Нижньогірського районів. Проєктування і буріння свердловин почалося в 2014 році. Прокладка тимчасових водоводів до точки скидання в канал - у березні 2015 року. Глибина свердловин складає від 110 до 180 метрів. Планований обсяг - 195 тис. метрів кубічних на добу і 40 млн метрів кубічних на рік. Мета будівництва - забезпечити водопостачання населених пунктів на південному сході Криму, в тому числі міст Феодосія, Судак та Керч. З 2015 року поставки йдуть з двох водозаборів тимчасовими трубопроводами. У 2017 році будується 38 км магістральних водоводів до точок скидання в Північно-Кримський канал. Також ведеться проєктування 192 км магістрального водоводу до міст Керч і Феодосія. Його вартість оцінюється в 32 млрд рублів, будівництво планується завершити в 2020 році.

Новий термінал аеропорту Сімферополя - 48,3 млрд рублів. Цей термінал - єдиний діючий пасажирський аеропорт на території півострова - відкрився у квітні 2018 року. А вперше про плани з будівництвом об'єкта влада Криму оголосила трьома роками раніше.

Енергоміст у Крим - 46,7 млрд рублів. Після приєднання Криму до Росії постачання електроенергії на півострів з боку України, від яких місцева енергосистема залежала на 70-80%, різко скоротилися. Група об'єктів, що забезпечує електропостачання Криму з території Росії, отримала назву «енергоміст»: він включає низку підстанцій (нових або модернізованих), високовольтних ліній і кабельний перехід через Керченську протоку. Перша його лінія була запущена у грудні 2015-го року.

Реконструкція «Артека» - 32,9 млрд рублів. Після розпаду СРСР найпопулярніший радянський піонертабір перетворився в міжнародний дитячий центр і став державним підприємством України. Після Анексії Криму «Артек» перейшов на баланс російського бюджету. У 2014-му році влада виділила понад 1,2 млрд рублів на поліпшення інфраструктури центру: за даними Росспоживнагляду, тоді з десяти таборів «Артека» працювало лише п'ять.

У березні 2015 року уряд затвердив програму розвитку «Артека» до 2020 року. За три роки компанія відновила і ввела в експлуатацію дев'ять таборів, а в 2017-му році побудувала спальні корпуси ще трьох. Пізніше почалося будівництво нового табору «Сонячний», розрахованого на прийом 1000 дітей. Після завершення всіх робіт «Артек» зможе приймати до 10 000 дітей одночасно, в центрі будуть працювати 5000 співробітників.

Залізничні підходи до Керченського мосту - 19,9 млрд рублів.

Нова лінія з'єднає діючу мережу залізниць Криму з мостом. Будівництво передбачає прокладку 18-кілометрової гілки: вона приєднається до ділянки Керч-Джанкой. Окрім самих шляхів, передбачені зведення експлуатаційних будівель, прокладка тунелю й інші роботи. Тимчасова експлуатація гілки почалася з 1 серпня 2019 року, об'єкт був зданий 1 грудня 2019 року. Магістральний газопровід Краснодарський край - Крим - 10 млрд рублів. Хоча Крим і забезпечував себе газом за рахунок власного видобутку, півострів залежав від поставок електроенергії з України. Коли у Росії виникла необхідність побудувати нові газові електростанції потужністю 900 МВт, потрібен був додатковий газ.

У грудні 2016-го року з Краснодарського краю на півострів був запущений газопровід потужністю 2 млрд куб. м газу. У березні 2017-го року проєкт вийшов на плановий режим роботи. Протяжність газопроводу становить 358,7 км.

Республіканська клінічна лікарня імені Семашка - 7 мільярдів рублів. 12-поверховий центр включатиме лікувально-діагностичний і паталогоанатомічний корпуси, харчоблок та інші об'єкти. Лікарня розрахована на 734 ліжка. Її вартість - 9 млрд рублів, що становить більше третини коштів, передбачених урядом на розвиток охорони здоров'я у Криму до 2022 року.

Автопідходи до Керченської мосту - 6,9 млрд рублів. Автомобільні підходи до Кримського мосту з боку Керчі протяжністю 8,6 км з'єднують міст з федеральною трасою «Таврида». Будівництво чотирисмугової дороги почалося в лютому 2017-го року. Повністю автопідходи (в тому числі для вантажного транспорту) були відкриті в жовтні 2018 року.

За п'ять років перебування Криму в складі Росії на півострові з'явилися і продовжують будуватися десятки важливих інфраструктурних об'єктів - дороги, електростанції, газопроводи і лікарні. Вартість десяти найбільших з них, за підрахунками Forbes, становить 638 мільярдів рублів.

На підтримку півострова у 2014 році було витрачено близько 130 млрд карбованців та витрачається до 200 млрд карбованців федеральних бюджетних коштів щорічно в наступні роки. Крім цього, інвестиції в розмірі від 500 млрд до 900 млрд карбованців уряд півострова очікує у Криму до 2020 року. Загалом обсяг інвестицій у новий російський регіон з 2014 по 2017 роки склав 526 млрд руб., не рахуючи будівництва моста через Керченську протоку й інших інфраструктурних проєктів, які фінансуються напряму з Москви. Витрати Росії на соціальні виплати та інфраструктуру в окупованому Криму з 2014 року склали 1,5 трлн рублів. Ця сума дорівнює витратам російського бюджету на освіту за 2 роки, на охорону здоров'я - за 3 роки. Анексія Криму призвела також до уповільнення зростання економіки РФ до 2%, тоді як світова економіка за цей період зросла на 19%. Рівень життя росіян

знизився на 11%, кількість мігрантів з країни склала 3 млн осіб. Відтік капіталу з Росії склав 318 млрд доларів [16].

Потрібно зазначити, що значні кошти, які сьогодні уряд Росії перенаправляє до Криму, позбавляють фінансування конче необхідних проєктів у інших регіонах Федерації, що викликає справедливе незадоволення як керівництва, так і населення відповідних територій.

З іншого боку, настрої більшості жителів Криму міняються. Якщо три роки тому це була суцільна радість від приєднання до Росії, то сьогодні це вже зростаюче незадоволення політикою місцевої влади, яку сюди поставила Москва. Рівень життя на півострові помітно впав. Поки протести носили локальний характер, у них були задіяні переважно представники малого і середнього бізнесу, працівники бюджетної сфери, жителі приморських міст та селищ, незадоволені діями місцевих керівників.

Рівень і якість життя стали помітно нижчі "довоєнного" 2013 року. Бравурні звіти чиновників та масована пропаганда не можуть приховати енергетичного дефіциту, логістичних проблем, скорочення робочих місць і заробітних плат. Громадськість усе частіше змушена за допомогою вуличних акцій звертати увагу «влади» на власні проблеми.

Кримські педагоги 20 лютого 2017 р. провели в Гагарінському парку Сімферополя пікет «За гідне життя вчителів» [17]. 29 травня 2017 року коктебельці вийшли на акцію протесту і звернулися до Президента Путіна, щоб він захистив Коктебель та Тиху бухту від кримських шахраїв і безглузвих місцевих чиновників, які допустили варварську забудову цієї унікальної місцини [18].

Понад 200 працівників Керченського металургійного заводу, який розташований в однойменному місті у Криму, вийшли на мітинг з вимогою виплатити їм борги із зарплати й відновити роботу підприємства. Акція протесту відбулася 29 травня 2017 р. Зазначимо, що, судячи з відео мітингу, робочі запитували у представників влади:

«Для чого ви нас захопили? Ми ж працювали нормально!». Можливо, дана заява стосувалася так званої «націоналізації» підприємства [19].

У Севастополі 27 травня 2017 р. пройшов мітинг проти прийняття проєкту міського генплану, що має на меті передачу ділянок, на яких розташовуються приватні будинки, під забудову багатоповерхових житлових комплексів та передачу їх Міноборони РФ. На мітинг прийшли більше двох з половиною тисяч осіб, ця акція є наймасовішою з весни 2014 року. На мітингу було прийнято резолюцію з висловленням недовіри міському голові Законодавчих зборів і місцевим суддям, які розглядають справи про вилучення земель. Учасники мітингу закликали зупинити всі поточні судові процеси й анулювати проєкт генплану. Один з організаторів акції Ленур Усманов заявив, що «в судах сьогодні перебуває близько 10 000 позовних заяв від уряду міста з метою забрати нашу землю», а генплан «передбачає нове вилучення землі» [20].

Однак, варто зазначити, що всі ці протести носять місцевий характер і їх учасники звертаються до Путіна чи центральної влади зі скаргами на свавілля місцевих чиновників. Традиційна для Росії звичка простих людей вірити у доброго царя і в усіх своїх бідах звинувачувати його поганих васалів спрацювала й на цей раз. І тому розраховувати, що ці мітинги спричинять послаблення російської влади у Криму, не приходиться. Більшість населення тут як підтримували, так і підтримують Росію.

Висновки. З вищевикладеного випливає тільки один висновок. Що стосується повернення Криму в Україну Це неможливо зробити у найближчі роки, ні з політичної, ні з військової, ні з економічної, ні з гуманітарної точки зору.

То що робити Україні?

Насамперед українській владі потрібно чесно визнати цей факт і не вводити в оману себе та народ. Потрібно продумати, як держава буде діяти в цих реаліях. Усе, що робилося до

сьогоднішнього дня, тільки допомагало Росії стверджуватися на півострові. Транспортна блокада породила будівництво мосту через Керченську протоку та швидкісної траси "Таврида" між Керчю та Севастополем. До речі, про будівництво такого мосту мріяв Цар Микола II, його планували збудувати ще до Другої світової війни, будували німці й урешті-решт українці спонукали Москву здійснити цей проєкт. Енергетична блокада змусила росіян будувати дві газові теплові електричні станції в Севастополі та Сімферополі. Це дозволить повністю забезпечити електроенергією Крим. Водяна блокада підштовхнула Москву до буріння трьох груп артезіанських свердловин для подачі води з підземних горизонтів у Північно-Кримський канал, а також низку схожих робіт у інших частинах півострову.

Продовольча блокада спричинила різке підвищення у декілька разів цін на продукти харчування у Криму, що різко вдарило по добробуту простих людей. А з іншого боку, виробники сільгосппродукції Херсонської, Миколаївської, Одеської областей втратили кримські ринки, понесли збитки на сотні мільярдів гривень.

То де тут зиски для України? Що ми тут здобули, крім ненависті до української

влади з боку громадян нашої країни, яким з тих чи тих життєвоважливих причин потрібно потрапити на півострів. Які годинами вимушені стояти в чергах, щоб перетнути кордон, при цьому потерпаючи від свавілля українських та російських прикордонників, митників, представників міграційних служб. Ненависті мешканців Криму, що повинні втричі більше платити за продукти харчування, які через сто кілометрів немає кому продати.

На наш погляд, потребує розробки детальний урядовий план взаємодії України з Кримом. Потрібно вирішити проблему логістики. Це означає поновити залізничне сполучення між Україною та півостровом. Вирішити проблему водопостачання у Крим, а також дозволити українським товаровиробникам торгувати з кримськими підприємствами продуктами харчування, іншими товарами. І це тільки декілька напрямків можливої взаємодії. Звичайно, цей план потрібно широко обговорити з українським загалом, урахувати думку не тільки категорично налаштованих проти контактів з Кримом громадян України, але й ту помірковану частину українського суспільства, яка мислить реально та об'єктивно.

Література:

1. Горбулін В. П. Тези до другої річниці російської агресії проти України. URL: <http://surl.li/nqcu> (дата звернення 2.08.2019)
2. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. — К.: «МП Леся», 2017. — 332 с.
3. Марусяк О. Ю. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України : міжнародно-правові аспекти . URL: <http://surl.li/nqcp> (дата звернення 2.08.2019 року)
4. Сухобойченко С. (2015). URL: Анексія Криму та її наслідки для кримських ЗМІ та журналістів (Аналітичний звіт). Сергій Сухобойченко, Східно-Європейський Демократичний Центр (2015) (дата звернення 2.08.2019 року)
5. Задорожній О. В. Наслідки анексії Криму для міжнародного правопорядку / О. В. Задорожній. —URL: https://visnyk.juris.uz.ua/file/No.30/part_2/49.pdf (дата звернення 2.08.2019 року)
6. Путін підписав угоду про приєднання Криму до РФ. URL: <http://surl.li/nqco>
7. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення 3.08.2019 року)
8. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. . URL: <http://surl.li/nqcp>
9. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р. // Офіційний вісник України. — 2007. — № 13.
10. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р. // Офіційний вісник України. — 04.06.1999. — № 20.
11. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України // Дипломатический вестник МИД Российской Федерации. — Август 1997. — № 8.

12. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.1997 р. // Дипломатический вестник МИД Российской Федерации. – 1997. – № 8.
13. Санкционная удавка для Кремля. URL: <http://surl.li/nqgy> (дата звернення 30.08.2019 року)
14. Віктор Логаський: енергетична залежність ЄС – швидше міф, чим реальність (2015). URL: <https://clck.ru/TixDv> (дата звернення 3.08.2019 року)
15. Послание Президента России Федеральному Собранию. URL: <http://surl.li/nqhb> (дата звернення 3.08.2019 року)
16. Суммы и судьбы: в России подсчитали, во сколько ей обошелся захват Крыма. URL: <http://surl.li/nqck> (дата звернення 3.08.2019 року)
17. Стельмах С. Социальные протесты в Крыму: когда ждать взрыва? URL: <http://inosmi.ru/politic/20170225/238777321.html> (дата звернення 3.08.2019 року)
18. Горный А.: Начались протесты в Крыму. Обращение крымчан к Путину URL: <http://echo.msk.ru/blog/amountain/> (дата звернення 3.08.2019 року)
19. Зачем Вы нас захватили: сети взорвало видео протестов в оккупированном Крыму. URL: <https://www.facenews.ua/news/2017/362820/> (дата звернення 3.08.2019 року)
20. Рухнувшие надежды: первый крупный протест в Севастополе. URL: <http://surl.li/nqcm> (дата звернення 3.08.2019 року)

References:

1. Gorbun V.P., “Abstracts to the second anniversary of the Russian aggression against Ukraine”, available at: <https://web.archive.org/web/20160222004619/http://uacrisis.org/ua/40347-gorbun-tezy> (Accessed 2 August 2019)
2. Gaj-Nignik P.P. (2017), *Rosiia proti Ukrainy (1990-2016 r.r.): vid politiki shantagu i primusu do vijni na poglinannya ta sprobi znishennya* [Russia v. Ukraine (1990-2016): From Blackmail and Coercion to War of Absorption and Attempts at Destruction], MP Lesya, Kyiv, Ukraine.
3. Marusyak O.U., “The annexation of Crimea by the Russian Federation as a crime of aggression against Ukraine: international legal aspects”, available at: <http://surl.li/nqcn> (Accessed 2 August 2019)
4. Suhobojchenko S. (2015), available at: Annexation of Crimea and its consequences for Crimean mass media and journalists (Analytical report). Serhiy Sukhoboychenko, Eastern European Democratic Center (Accessed 2019)
5. Zadorognij O.V., “Consequences of the annexation of Crimea for the international legal order / OV Zadorozhnyi”, available at: http://www.visnyk.juris.uz.ua/file/No.30/part_2/49.pdf (Accessed 2 August 2019)
6. Putin signed an agreement on Crimea's accession to Russia URL: <http://surl.li/nqco> (Accessed 3 August 2019)
7. The Chapter of United Nations and the Chapter of International Court, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (Accessed 2 August 2019)
8. Vienna Convention on the Law of Treaties, available at: <http://surl.li/nqcp> (Accessed 3 August 2019)
9. Memorandum on security guarantees in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994), *Oficijnii visnik Ukrainy*, 2007, vol.13.
10. Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation (1997 p.), *Oficijnii visnik Ukrainy*, 2009, vol.20.
11. Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the status and conditions of stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine, *Diplomateskij vestnik MID Rossijskoj Federacii*, 1997, vol.8.
12. Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the parameters of the division of the Black Sea Fleet, *Diplomateskij vestnik MID Rossijskoj Federacii*, 1997, vol.8.
13. Sanction strangulation for the Kremlin, available at: <http://surl.li/nqcr> (Accessed 3 August 2019)
14. Logac`kij V. (2015), “The EU's energy dependence is more of a myth than a reality”, available at: https://lb.ua/economics/2015/08/04/312726_viktor_logatskiy_energetichna.html (Accessed 3 August 2019)
15. Message of the President of Russia to the Federal Assembly, available at: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173> (Accessed 3 August 2019)
16. Sums and destinies: Russia has calculated how much it cost her to capture Crimea, available at: <http://surl.li/nqck> (Accessed 3 August 2019)
17. Stel'mah S. (2017), “Social protests in Crimea: when to expect an explosion?”, available at: <http://inosmi.ru/politic/20170225/238777321.html> (Accessed 3 August 2019)
18. Gogrnj A., “Protests began in the Crimea. The appeal of the Crimean people to Putin”, available at: <http://echo.msk.ru/blog/amountain/> (Accessed 3 August 2019)
19. “Why did you capture us: the network exploded with a video of protests in the occupied Crimea”, available at: <https://www.facenews.ua/news/2017/362820/> (Accessed 3 August 2019)
20. “Broken hopes: the first major protest in Sevastopol”, (2017), available at: <http://surl.li/nqcm> (Accessed 3 August 2019)

Стаття надійшла до редакції 09.08.2019 року

УДК 321

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО- ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Телліс С. О.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел.: (067) 69-700-69, e-mail: TellisSO@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-3940>

METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR RESEARCHING THE INSTITUTE OF PRESIDENCY IN HUNGARY AND UKRAINE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Tellis S.

Postgraduate Student, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (067) 69-700-69, e-mail: TellisSO@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-3940>

Анотація. У статті досліджено основні методи компаративного аналізу правової дійсності інституту президентства Угорщини та України. Автори статті пропонують у дослідженні президентства зосередитися на конституційно-правових нормах, що регулюють президентські повноваження. Аналіз основних елементів президентської влади на основі конституційних положень дозволяє найбільш повно визначити покладену функцію на інститут президентства. На основі конституційно-правових норм можливо точніше визначити форму правління і ступінь впливу президента на систему державного управління. Зазначено, що індексний вимір президентської влади є корисним засобом для досліджень форм правління та політико-дипломатичної оцінки об'єкта в першому наближенні. Однак, інститут президентства вимагає детального дослідження місця президента в системі державних органів влади, в рамках концепції поділу влади на гілки. Зазначено, що з метою виявлення особливостей інституту президентства країни доцільне порівняльне дослідження нормативно-правового забезпечення функціонування інституту президентства у країнах з аналогічними інституціями. Таким чином, порівняльно-правове дослідження інституту президентства України та Угорщини виправдане і важливе у контексті компаративного аналізу постсоціалістичних країн. Окремо авторами сформульовано, що методологічна основа дослідження інституту президентства є найбільш відповідною і складається в поєднанні вивчення формально-юридичних аспектів президентства з порівняльно-правовим аналізом його функціонування. У рамках вирішення окресленої проблематики визначена низка методик дослідження інституту президентства, серед яких історико-правовий аналіз, доктринальне порівняння, нормативне порівняння, функціональне порівняння, системно-структурний і функціональний аналіз.

Ключові слова: юридична компаративістика, методологія порівняльного правознавства, порівняльно-правовий метод, індексний аналіз, нормативне порівняння, інститут президентства, Угорщина, Україна.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 10.

Abstract: The article researches key methods of comparative analysis of the legal reality of presidency institutes in Hungary and Ukraine. For researching presidency, the authors propose to focus on the constitutional and legal provisions governing presidential authorities. An analysis of basic elements of presidential power based on constitutional provisions enables identification to the fullest extent of the function implemented in the institute of presidency. Guided by constitutional and legal provisions it is possible to determine more precisely the governmental form and degree of presidential influence on the system of state governance. It has been noted that index-based measurement of presidential power is a useful tool for researching forms of governance and obtaining a political and diplomatic estimate of the entity as a first approximation. The institute of presidency, however, requires a detailed investigation of the president's position in the system of state bodies, within the concept of power distribution between branches. Reference is made that it is appropriate, when determining the peculiarities of a country's presidency institute, to undertake comparative research of the regulatory support of presidential functions in countries with similar institutes. Therefore, comparative legal research of the institute of presidency in Ukraine and Hungary is justified and important in the context of comparative analysis of post-Soviet countries. Furthermore, the authors state that the methodological framework of researching the presidency institute is the most appropriate one and combines a study of formal legal aspects of presidency and a comparative legal analysis of its functioning. The approach towards

addressing the problems at hand involved identification of a number of presidency research methods, including historical legal analysis, doctrinal comparison, regulatory comparison, functional comparison, systemic structural and functional analyses

Keywords: legal comparative studies, comparative law methodology, comparative legal method, index analysis, regulatory comparison, institute of presidency, Hungary, Ukraine.

Formulas: 0, figures: 0, tables: 0, references: 10.

Постановка проблеми. Теоретико-правовий аналіз аспектів становлення та розвитку інституту президентства в Угорщини та України є важливим для пошуку шляхів підвищення ефективності оптимізації взаємодії владних структур та становлення в Україні правової держави. Аналіз інституту президентства повинен мати високий рівень обґрунтованості й надійності. За таких умов, слід зазначити основні методи компаративного аналізу правової дійсності інституту президентства; виявити доцільність та переважні методи компаративного аналізу інституту президентства Угорщини та України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення окремих аспектів теоретико-правового аналізу інституту президентства в Україні запропоновано в роботах Белова Д. М. і Бисаги Ю. М. [1], Кудряченка А. І. [2]. У вітчизняній науці у сфері теоретичних досліджень державного розвитку Угорщини є публікація, присвячена окремим аспектам теми (Ткач Д. І.) [3].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У дослідженнях функціонування інституту президентства в пострадянських країнах Східної Європи угорський досвід функціонування інституту президентства має особливе значення для України як вдалий приклад реалізації моделі парламентсько-президентської республіки. Слід зазначити, що у вітчизняних дослідженнях компаративний аналіз правової дійсності інституту президентства Угорщини та України відсутній. Методологічна основа для зазначеного дослідження не виявлена.

Формулювання цілей статті. Стаття має за мету виявити доцільність та переважні методи компаративного аналізу інституту президентства Угорщини та України; зазначити основні методи

компаративного дослідження правової дійсності інституту президентства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз інституту президентства, як одного з найважливіших елементів державної системи влади, є одним з центральних напрямків дослідження політичних систем та конституційного права.

Для дослідження інституту президентства застосовуються різні теоретико-методологічні основи оцінки інституту. Найчастіше застосовується індексний метод аналізу. Індексний аналіз влади на основі квантифікованих методик сформульовано Shugart M.S. and Carey J.M., McGregor J., Metcalf L.K., Hellman J., Frye T., Siaroff P., Krouwel A. У своїй роботі Зазнаєв О. І. детально розкриває зміст зазначених вище індексних методів аналізу задля вимірювання президентської влади, які використовуються в порівняльних дослідженнях на Заході, й показує їх переваги і недоліки [4]. Перший та найавторитетніший використаний метод був сформульований Shugart M.S. and Carey J.M., яким класифікують форму державного правління залежно від чисельної оцінки обсягу повноважень президента. У свою чергу, Metcalf L.K. переглядає кількість показників для оцінки та чисельні значення цих показників (повноважень). Методика індексного аналізу McGregor J. оцінює обсяг президентських повноважень у процентному відношенні до повної президентської влади. Схожу методику застосовують Hellman J. та Frye T. Вони використовують однаковий список повноважень президента, але на відміну від списку McGregor J. з нього виключили деякі церемоніальні повноваження. Аналіз з урахуванням політичної практики пропонує Siaroff P. у своїй методиці з дихотомічною системою індексування.

Методика Krouwel A. спрямована на визначення балансу між президентськими і парламентськими повноваженнями [4].

Усі автори методик в якості емпіричної бази використовують чинні Конституції і законодавство. Індексний аналіз президентської влади використовують для типологізації форм правління, формування уявлень про повноту влади президентів у різних країнах та оцінки балансу президентської і парламентської влади. Наявно, оцінка президентської влади за допомогою індексного аналізу має важливість в аспекті політико-дипломатичної взаємодії з державами.

Значним буде привести оцінку одного з дослідників корисності індексу ранжирування країн Центральної та Східної Європи за обсягом впливу президента на політичні процеси: «Як визначити, хто - президент або прем'єр-міністр - має більшу владу? Що важливіше - президентські вибори або парламентські? З ким із політичних лідерів слід вибудовувати основні контакти в найбільш чутливих сферах - наприклад, у зовнішній політиці, у сфері оборони та безпеки? (...) Аналогічні питання виникають у дипломатів, експертів-міжнародників, а також у працівників ЗМІ, що описують результати виборів і інші політичні процеси в закордонних державах» [5].

У свою чергу, в зазначеній роботі зазначено, що дослідження особливостей розподілу влади із застосуванням виключно формально-юридичного підходу переважає в науковій літературі, в тому числі тому, що неформальні механізми практично не піддаються формалізації та обліку, а конфлікти між президентами і прем'єр-міністрами мають не суб'єктивні причини, а інституційну природу.

Про недоліки методу індексного аналізу говорить у своїй роботі дослідник Jessica Fortin. Спростування припущення про унімодальність і одномірність, що лежить в основі цих індексів, ставить під сумнів їх корисність у дослідженні особливостей державних форм правління. Подібно вимірам інших макроявищ, таких

як оцінка рівня демократії і класифікації форм правління, більшість наявних систем вимірювання мають низький рівень обґрунтованості та надійності, де окремі показники висунуті як гіпотези для охоплення концепції. Здається, що президентська влада не має однакового значення при складанні зведених балів [6].

Індексний вимір президентської влади є корисним засобом для досліджень форм правління та політико-дипломатичної оцінки об'єкта в першому наближенні. Однак, інститут президентства вимагає детального аналізу в сфері розподілу владних повноважень.

За словами Arend Lijphart, президентські повноваження «є наслідком трьох джерел. Одним з них є повноваження президентів, закріплені конституційними нормами (...) Ще одне джерело є сила і згуртованість президентських партій в законодавчому органі. По-третє, в разі прямих виборів значною силою є факт, що президент є єдиною державною посадовою особою, обраною людьми в цілому» [7, арк.128].

У дослідженні президентства в аспекті впливу інституту президентства на механізми державного управління автори статті пропонують зосередитися на конституційно-правових нормах, що регулюють президентські повноваження, а також на виборах та відстороненні від влади президента. Аналіз основних елементів президентської влади на основі конституційних положень дозволяє найбільш повно визначити покладену функцію на інститут президентства. На основі конституційних елементів можливо точніше визначити форму правління і ступінь впливу президента на систему державного управління.

Однак, правова регламентація президентських повноважень не завжди досконала. Потрібно дослідження місця президента в системі державних органів в рамках доктрини поділу влади на гілки. З метою виявлення особливостей інституту президентства проводяться порівняльні дослідження нормативно-правового забезпечення функціонування інституту

президентства у країнах з аналогічними інституціями.

Для цього дослідниками застосовується порівняльний підхід і методи кроснаціонального і кростемпорального аналізу. Порівняльно-правовий метод найбільш часто використовується при розгляді загальнотеоретичних питань. Методологія порівняльного правознавства спрямована на виявлення типового й унікального, загального та особливого у правовій дійсності. Порівняльно-правовий метод містить низку методик, серед яких: макропорівняння і мікропорівняння, внутрішнє й зовнішнє порівняння, доктринальне порівняння, нормативне та функціональне порівняння.

Зовнішнє порівняння відбувається, коли зіставляються об'єкти, що належать до правових систем різних держав. Порівнянню, як правило, піддаються наукові дефініції, зіставляються поняття, а також їх ознаки, що виражають суттєвий зміст правових явищ (процесів). Доцільність компаративного аналізу постсоціалістичних країн впливає з різниці трансформацій окремих держав за рівних початкових соціально-правових умов. Зазначена різниця моделей робить порівняльні дослідження постсоціалістичного простору виправданим і важливим. У цьому випадку для вибору моделей порівняльного аналізу можливо скористатися результатами індексних аналізів макросистем. Наприклад, Б. І. Макаренко у своїй роботі зіставляє індекси демократизації й розвитку ринкової економіки (стосовно посткомуністичних країн) та зазначає Угорщину серед найуспішніших країн. Далі дослідник ранжує демократизацію і розбиває країни на відповідні групи: «Транзит успішно завершено» - до цієї групи включено Угорщину в складі «Вишеградської четвірки» та «Транзит триває» - до даної категорії віднесені країни (в тому числі Україна), в яких результат демократизаційних процесів на сьогодні ще не ясний [8].

Таким чином, існує потреба у компаративному аналізі інституту президентства на прикладі двох окремо взятих держав, схожих за специфікою функціонування політичних процесів. У цьому контексті порівняльно-правове дослідження інституту президентства України та Угорщини заслуговує окремої уваги.

Спроба визначення основних закономірностей функціонування українських політичних систем в історичному аспекті зроблено в комплексному дослідженні авторів: Головаха Є., Аркуша О., Біла С., Верстюк В. «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності». У комплексному дослідженні, виконаному істориками, політологами, економістами, правознавцями і соціологами, вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба проаналізувати тисячолітню історію українського народу за допомогою політологічного інструментарію [9].

Історичні аспекти становлення інституту президентства в Україні простежуються в монографії за загальною редакцією Орзіха М. «Конституційні перетворення в Україні: історія, теорія та практика». Монографія присвячена конституційним перетворенням в Україні. Представлено виклад процесів підготовки і прийняття Конституції України 1996 р., конституційно-проектних робіт і конституційних перетворень після прийняття Конституції України, зміст основних напрямів конституційної модернізації на сучасному етапі та її інституційно-правового забезпечення, а також зроблена спроба розв'язання проблем теоретико-методологічного обґрунтування реформування і модернізації, визначення впливу іноземних правових інститутів на вітчизняну практику європейського виміру конституційних перетворень в Україні [10].

Аналіз процесу розширення демократії західноєвропейського зразка для держав Європи, зокрема й України,

зроблено в монографії за загальною редакцією Кудряченка А. «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії». Частина монографії присвячена дослідженню конституційно-правового статусу інституту президентства у контексті європейського досвіду. Автори монографії висвітлюють як європейську практику, так і реалії вітчизняної політичної системи, наголошують на необхідності системного підходу та поліваріантності розв'язання проблем розвитку інституту [2].

Дослідженню проблем, пов'язаних з інститутом президентства, присвячена монографія авторів Белова Д., Бисаги Ю. «Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах». У своїй роботі дослідники розглядають у порівняльно-правовому аспекті інститут глави держави в Україні для пошуку шляхів підвищення ефективності функціонування Президента України. Автори наголошують, що розвиток цього інституту - це не тільки важлива теоретична, а й практична проблема, оскільки вона пов'язана з проблемою розподілу владних повноважень між Президентом та іншими органами влади, а також з питанням оптимізації взаємодії владних структур [1].

Порівняльно-правовому аналізу інституту президентства в Україні присвячено публікації вітчизняних дослідників та підготовлено і захищено низку кандидатських дисертацій. Одночасно, слід зазначити відсутність на сьогодні дослідження, де б був зроблений бінарний компаративний аналіз інституту президентства в Україні та Угорщині з метою виявлення загального та особливого у правовій дійсності зазначених інститутів.

На нашу думку, методологічна основа дослідження інституту президентства є найбільш відповідною для досягнення визначених цілей і складається в поєднанні вивчення формально-юридичних аспектів президентства з порівняльно-правовим аналізом його функціонування. Даний підхід дозволяє оцінити вплив інституту президентства на

гілки й механізми влади з урахуванням реальних політичних практик. Порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання і практики функціонування інституту президентства в зазначених державах дає можливість досліднику виявити слабкі сторони регулювання і функціонування інституту президентства в Україні й, водночас, виявити позитивний досвід Угорщини в розв'язанні подібних труднощів устрою державного механізму. За підсумками порівняльного аналізу інститутів президентства можливо зробити висновки та надати пропозиції стосовно використання угорського досвіду щодо раціоналізації президентського впливу на органи законодавчої та виконавчої гілок влади.

Комплексне використання методологічних і теоретико-правових основ дослідження інституту президентства виявляє теоретичні та практичні проблеми функціонування інституту як частини загальної системи державного управління. Отримані в результаті порівняльного аналізу висновки можуть лягти в основу подальших розробок концепції президентської влади в Україні, переосмислення сутності й особливостей інституціоналізації президентства.

Методологія юридичної компаративістики зіставлення угорського та українського інститутів президентства, за якою можливо порівняти предмети і вставити подібності та відмінності порівнюваних об'єктів - це виявлення типового у правовій дійсності чинних президентських інститутів і аналіз загального й особливого. Порівняльно-правовий метод дослідження містить низку методик, серед яких історико-правовий аналіз, доктринальне порівняння, нормативне порівняння, функціональне порівняння, системно-структурний і функціональний аналіз.

Важливий предмет порівняння — це конституційні норми, що формалізують і характеризують правові положення інституту президентства конкретної країни.

У порівняльно-правових рамках застосовуються системно-структурний і функціональний аналіз правових норм, нормативно-правових актів, судових рішень, що регулюють функціонування інституту президентства. За порівняльним аналізом для вірогідного виявлення загального та особливостей, слід враховувати різні історичні, соціально-культурні, політичні й психологічні чинники, які впливають на генезис інститутів у порівнюваних правових системах.

Це призводить до необхідності використовувати порівняльно-історичний підхід для дослідження за допомогою зіставлення об'єктів порівняння, взятих у ретроспективі. Порівняльно-історичний метод застосовується в діахронному аналізі історичних особливостей правового регулювання інституту президентства і конституційних повноважень президента в різний час в рамках порівнюваних країн. Застосування порівняльно-історичного методу необхідно для дослідження закономірностей генезису інституту президентства і правової системи, яка регулює інститут.

Порівняльно-історичний підхід необхідний для більш конкретного аналізу інституту президентства. Дослідження державно-правового процесу в історичному контексті може дати підстави для побудови можливої моделі його подальшого розвитку. В компаративному правовому аналізі актуально виділити визначальний критерій права, який наповнює вмістом правовий аспект порівняльного дослідження. Критерієм права виступає його нормативність, яка обумовлює матерію права як систему юридичних норм, формалізованих і офіційно визнаних державою. Таким чином, історико-правовий характер порівняльного дослідження, в рамках зазначеної проблематики, є найбільш актуальним. Розгляд правового статусу президента проводиться з використанням досвіду виникнення і становлення інституту президентства, практикою розвитку цієї інституції у відповідній

країні. Аналіз конституційних норм, що регулюють правовий статус президента, здійснюється в аспекті історичного розвитку держави. Ретроспективний аналіз історико-правових джерел характеризується формальним порівнянням нормативно-правових джерел. Задля дослідження практики реалізації окремих президентських повноважень корисний аналіз рішень Конституційного Суду, пов'язаних з даними проблемами. Результати історико-правового аналізу, з урахуванням фактичного генезу предмета дослідження, можуть сприяти вибору моделі системи управління державою з урахуванням історичного минулого.

Доктринальне порівняння полягає в зіставленні понять і їх ознак, що виражають суттєвий зміст інституту президентства, розуміння місця й ролі президента.

Завдання нормативного порівняння - це виявити загальне та особливе в нормативно-правовому регулюванні механізму взаємодії президента з органами державної влади шляхом формального юридичного аналізу об'єктів порівняння. Нормативне порівняння полягає в зіставленні правових норм, нормативних правових актів, законодавчих дефініцій. Аналіз змістовних відмінностей нормативно-правових основ функціонування інституту президентства, виявлених у результаті нормативного порівняння, дозволяє вивчити переваги і недоліки порівнюваних законодавств, визначити доцільність повного або часткового запозичення угорського досвіду раціоналізації президентського впливу на органи законодавчої та виконавчої гілок влади.

Завдання функціонального порівняння полягає у виявленні подібності й відмінності у функціях, які здійснюють об'єкти порівняння. Предметом функціонального порівняння в дослідженні є ефект від правових норм, наданий на державні механізми влади. Важливість функціонального підходу зумовлена відмінним від

нормативістського підходу критерієм оцінки — це функціональна ефективність порівнюваних правових норм. Функціональне порівняння містить аналіз функцій кількісний (перелік здійснюваних функцій) і якісний (особливості здійснення подібних функцій). Параметрами моделі, за якими досліджуються інститути президентства як система формальних і неформальних інститутів, - це функція здійснення державної влади президентами країн, проаналізована в нормативно-правових рамках Конституцій України і Угорщини відповідно.

Висновки.

1. Індексний вимір президентської влади є корисним засобом для досліджень форм правління та політико-дипломатичної оцінки об'єкта в першому наближенні. Однак, інститут президентства вимагає детального аналізу в сфері розподілу владних повноважень.

2. У дослідженні президентства в аспекті впливу інституту президентства на механізми державного управління автори статті пропонують зосередитися на конституційно-правових нормах, що

регулюють президентські повноваження, а також на виборах та відстороненні від влади президента.

3. Доцільність порівняльно-правового аналізу інституту президентства України та Угорщини виправдано і важливо у контексті компаративного аналізу постсоціалістичних країн.

4. На нашу думку, методологічна основа дослідження інституту президентства є найбільш відповідною і складається в поєднанні вивчення формально-юридичних аспектів президентства з порівняльно-правовим аналізом його функціонування.

5. Порівняльно-правовий метод з використанням низки методик, а саме: історично-правовий аналіз, доктринальне порівняння, нормативне порівняння, функціональне порівняння, системно-структурний і функціональний аналіз, дає можливість виявити слабкі сторони регулювання і функціонування інституту президентства в Україні та виявити позитивний досвід Угорщини в розв'язанні подібних труднощів устрою державного механізму.

Література:

1. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 275с.
2. Кудряченко А. І. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2007. 396 с.
3. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Монографія. Київ: МАУП, 2004. 480 с.
4. Зазнаев О. И. Измерение президентской власти. Ученые записки Казанского государственного университета. 2005. №147. 18 с. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/izmerenie-prezidentskoj-vlasti> (дата звернення: 10.08.2019).
5. Путинцев И. С. Варианты распределения полномочий в странах Центрально-Восточной Европы. 2015. №2. URL: <http://surl.li/nqcy> (дата звернення: 10.08.2019).
6. Jessica Fortin. Measuring presidential powers: Some pitfalls of aggregate measurement. International Political Science Review. 2013. URL: <http://surl.li/nqcw> (дата звернення: 10.08.2019).
7. Arend Lijphart. Parliamentary Versus Presidential Government. Oxford University Press. 1992. URL: <https://library.lincoln.ac.uk/items/49346> (дата звернення: 10.08.2019).
8. Макаренко Б. И. Посткоммунистические страны: как измерить трансформацию? веб-сайт. URL: <http://psihdocs.ru/postkommunisticheskie-strani-kak-izmerite-transformaciyu.html> (дата звернення: 10.08.2019).
9. Литвин В. М., Аркуша О. Г., Біла С. О. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Київ: Ніка-Центр", 2008. 988 с.
10. Орзих М. Ф. Конституційні перетворення в Україні: історія, теорія та практика: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 509 с.

Reference:

1. Belov D.M. and Bisaga Y.M. (2007), *Dosvid konstytutsijno-pravovoho rehuliuвання instytutu prezydenta v zarubizhnykh krainakh* [Experience of constitutional and legal regulation of the institution of the President in foreign countries], Uzhhorod, Ukraine.

2. Kudrjachenka A. I. (2007), *Politychna systema i hromadians'ke suspil'stvo: ievropejs'ki i ukrains'ki realii* [Political system and civil society: European and Ukrainian realities], NISD, Kyiv, Ukraine.
3. Tkach D. I. (2004), *Suchasna Ugorshhy`na v konteksti suspil'ny`x transformacij* [Modern Hungary in the Context of Social Transformations], MAUP, Kyiv, Ukraine.
4. Zaznaev O.I. (2005), "Measuring presidential power", *Izmerenie prezidentskoj vlasti*, [Online], available at: <https://cyberleninka.ru/article/v/izmerenie-prezidentskoy-vlasti> (Accessed 10 August 2019).
5. Putintsev I.S. (20015), "Options for the distribution of powers in the countries of Central and Eastern Europe", *Varianty raspredelenija polnomochij v stranah Central'no-Vostochnoj Evropy*, [Online], available at: https://mgimo.ru/library/publications/varianty_raspredeleniya_polnomochiy_v_stranakh_tsentralno_vostochnoy_evropy (Accessed 10 August 2019).
6. Jessica Fortin. (2013), "Measuring presidential powers: Some pitfalls of aggregate measurement", [Online], available at: https://www.researchgate.net/publication/258142378_Measuring_presidential_powers_Some_pitfalls_of_aggregate_measurement (Accessed 10 August 2019).
7. Arend Lijphart (1992), "Parliamentary Versus Presidential Government", [Online], available at: <https://library.lincoln.ac.uk/items/49346> (Accessed 10 August 2019).
8. Makarenko B.I. (2016), "Post-Communist Countries: How to Measure Transformation? ", *Postkommunisticheskie strany: kak izmerit' transformaciju?* [Online], available at: <http://psihdocs.ru/postkommunisticheskie-strani-kak-izmerite-transformaciju.html> (Accessed 10 August 2019).
9. Litvin V.M. and Arkusha O. G. and Bila S. O. (2008), *Politychna systema dlja Ukrainy: istorichnyj dosvid i vyklyky suchasnosti* [Political system for Ukraine: historical experience and modern challenges], Nika-Center, Kyiv, Ukraine.
10. Orzikh M.F. (2013), *Konstytutsijni peretvorennia v Ukraini: istoriia, teoriia ta praktyka* [Constitutional transformations in Ukraine: history, theory and practice], Yurinkom Inter, Odessa, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2019 року

УДК 340.1. 342.7

РОЗУМІННЯ ІДЕЙ ПРИРОДНИХ ПРАВ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО

Красовський К. Ю.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (067) 401-27 99, e-mail: kostyantyn17@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8031-5376>

UNDERSTANDING NATURAL RIGHTS IDEAS IN BOGDAN KISTYAKOVSKY'S WORKS OF SCHOLARSHIP

Krasovsky K.

Postgraduate Student, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (067) 401-27-99, e-mail: kostyantyn17@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8031-5376>

Анотація. У статті розглянуто творчий науковий доробок видатного українського філософа права Богдана Кістяківського (1868-1920 рр.) у контексті висвітлення ідей природних прав людини наприкінці XIX – початку XX століття та їх важливості для сучасного українського конституціоналізму. Проаналізовано погляди Б. Кістяківського на гідність, свободу, етичну цінність права, його ставлення до природно-правової проблематики, ідей конституціоналізму і правової держави. Виокремлено розділення досліджень природно-правових поглядів ученого на природні права через призму права та через призму держав. Зокрема, зазначено його підхід до природи як першопричини права. Аргументовано помилковість соціалістичного підходу Б. Кістяківського до права на результати праці в контексті сутності природного права на власність. Проаналізовано погляди на природні права через призму держави, зокрема, у підходах до конституціоналізму та правової держави. Виділено розуміння вченим пов'язаності й обмеженості держави природними правами, а також вказано визначення ним ролі природних прав для цілей і завдань держави. Зазначено глибоке нерозуміння Б. Кістяківським відсутності належної дискусії у російському суспільстві щодо природи права порівняно з питаннями, що ставилися в англійській, французькій та німецькій літературі. Проведено історичні паралелі у природно-позитивістських дискусіях XIX та XX століття. Констатовано методологічний плюралізм ученого у підходах до визначення права. Сформовано напрямки використання його історичного доробку в сучасному українському конституціоналізмі. Зроблено висновки про важливість наукової спадщини Богдана Кістяківського в розумінні ідей природних прав для сучасного українського конституціоналізму. Визначено необхідність у більш глибокому розумінні феномену гідності як стрижневого елементу справедливості в контексті сучасних взаємовідносин індивіда з політичною владою, його правом на повстання та правом держави на застосування насильства. Висвітлено необхідність широкої суспільної дискусії щодо природи права в контексті обговорення природно-правового підходу та позитивістських поглядів на право для підвищення правосвідомості суспільства.

Ключові слова: природні права, природне право, український конституціоналізм, природа права, Богдан Кістяківський.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 8.

Annotation. The article deals with the creative scholarly work of the prominent Ukrainian philosopher of law Bohdan Kistyakovsky (1868-1920) in the context of the coverage of the ideas of natural human rights in the late XIX - early XX centuries and their importance for modern Ukrainian constitutionalism. B. Kistyakovsky's views on dignity, freedom, ethical value of law, its relation to natural-law problems, ideas of constitutionalism and the rule of law are analyzed. The division of the natural-law studies of scholar's views on natural rights is separated through the lens of law and through the lens of states. In particular, his idea, that law has its roots in nature is emphasized. Views on natural rights through the lens of the state are also analyzed, particularly in his approaches to understand constitutionalism and the rule of law state. The scholar's understanding of the connectedness and limitations of the state by natural rights are emphasized, as well as the role of natural rights for the tasks and goals of the state. It was stressed B. Kistyakovsky's deep misunderstanding of the lack of proper discussion about the nature of law in the Russian society in comparison with the issues discussed in English, French and German literature. Historical parallels have been drawn in the natural-positivist debates of the 19th and 20th centuries. It was noted the methodological pluralism of the scholar in his ideas to define the law. The conclusions about the importance of Bogdan Kistyakovsky's scholarly heritage in understanding the ideas of natural rights for modern Ukrainian constitutionalism were made. The need for a

deeper understanding of the phenomenon of dignity as a core element of justice in the context of the contemporary relationship of the individual with political power, his right to rebellion and the right of the state to use violence has been identified. To raise public awareness, it was highlighted the need for a broad public debates on the nature of law in the context of discussing the natural-law approach and positivist views on the law.

Keywords: *natural rights, Natural law, Ukrainian constitutionalism, nature of law, Bohdan Kistiyakivsky*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 8.

Постановка проблеми. Статтю присвячено розумінню ідей природних прав наприкінці XIX – початку XX століття у науковому доробку Б. Кістяківського. Досліджено витоки його поглядів на проблематику природних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика природних прав практично не виділяється в окремий предмет досліджень, а розглядаються, в тому числі, її історичні аспекти, в контексті тематики прав людини. Загальні та історичні погляди щодо питань дослідження прав людини достатньо розвинуті у роботах українських учених В. Авер'янова, В. Буткевича, О. Бандури, С. Головатого, А. Зайця, М. Козюбри, В. Копейчикова, М. Костицького, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Тація, Ю.Тодики, М. Цвіка, Ю. Шемшученка та інших.

Не вирішені раніше питання (проблеми). Хоча питання природного права і прав людини у творчості Б. Кістяківського в українській правовій науці розглядалися й раніше, важливим є виділити як окремий об'єкт дослідження його погляди саме на природні права людини, оцінити його внесок у розвиток цього концепту та сформулювати пропозиції для сучасних підходів в українському конституціоналізмі.

Формулювання цілей статті. Метою статті є проведення аналізу теоретичного доробку видатного дослідника права кінця XIX – початку XX століття Б. Кістяківського, розуміння впливу його творчої спадщини для розвитку ідей природних прав у сучасному українському конституціоналізмі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для тих динамічних процесів, які відбуваються зараз та стосуються українського праводержавотворення і

конституціоналізму важливим є розуміння історичних коренів української науки права, що дозволяють сучасним дослідникам не тільки належним чином оцінити доробок попередників, але, певним чином, опертися на їх досвід, оцінити «вагу» ідей, їх застосовуваність у сучасних умовах та належним чином розвинути їх. Більше того, такий історичний доробок є свідченням власне життєздатності української юридичної наукової думки, яка, незважаючи на роки, а навіть століття бездержавності, розвитку в рамках обмежень, що створювали інші держави, не тільки змогла наслідувати прогресивні ідеї людськості, але і теоретично обґрунтовувати їх.

Українська наука права пройшла непростий шлях, але творчий спадок Б. Кістяківського, який у тій чи тій мірі стосувався природних прав, заслуговує на наше окреме дослідження.

Видатний український філософ права, соціолог, організатор науки, Богдан Кістяківський здійснив помітний внесок у розвиток філософії та теорії права. У контексті теми нашого дослідження важливим видається аналіз його творчого надбання, що має певний стосунок до природного права, природних прав чи конституціоналізму. В його роботах ставилися питання гідності людини, етичної свідомості людини як першооснови сприйняття права, справедливості й свободи, які становлять ключовий зміст права. Крім цього, ним розроблені підходи для подальшого розвитку синтетичної загальної теорії права, що впливає на розуміння природних прав та конституціоналізму.

У рамках монографічного дослідження, присвяченого Б. Кістяківському, М. Альчук розглядає його природно-правові погляди на гідність як самоцінність кожної людини: «Гідність

людини - проблема, яку досліджують філософи, психологи, філологи, юристи. В системі етичного знання моральні цінності конкретизуються в основних категоріях. В етичних дослідженнях українських філософів честь і гідність вживаються як взаємопов'язані і співвідносні поняття, хоча аналізуються їхні подібності та відмінності. Гідність пов'язується з визнанням самоцінності кожної людини, а також - з її конкретними чеснотами та соціальним статусом. В першому значенні, гідність як самоцінність, людина отримує її разом із життям» [1, с.226].

Неможливо не погодитися, що Б. Кістяківський прямо досліджує гідність людини, її право на гідне існування як природне право, що належить людині за її природною сутністю і яке виникає за фактом самого народження. Більше того, гідність, яка відтворюється у праві на гідне існування, стає одним зі стрижневих елементів сприйняття справедливості. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, Кістяківський виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права, оскільки вважав завданням держави досягнення загального блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості, кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, за Кістяківським, природа ідеальної держави [2, с.111].

Природно-правовий підхід Б. Кістяківського розкривається у його поглядах на право як етичну цінність. «Розглядаючи право як етичну цінність і як найвагоміший виразник культури суспільства, Б. Кістяківський вважав, що правові норми ґрунтуються на етичній свідомості людини і завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, право перетворює соціально необхідне на обов'язкове. І хоча цінності права є відносними, але вони задають формальні властивості інтелектуальній та вольовій діяльності людей. На думку Б. Кістяківського, головний і найсуттєвіший зміст права становлять ідеї справедливості та свободи, а тому право не можна розглядати лише як політичний і

адміністративний інструмент, воно є також основною умовою внутрішньої свободи людини» [3, с.338].

З цього погляду і зміст права виступає в іншому світлі. Головний і найсуттєвіший зміст права складає свобода. Правда, це свобода зовнішня, відносна, обумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна духовна вільна свобода можлива тільки за існування зовнішньої, й остання є найкращою школою для першої. Цікавим з погляду дотичності до розуміння поглядів Б. Кістяківського на природні права є дисертаційне дослідження О. Меленко, присвячене методології правознавства в науковій спадщині вченого. Зокрема, розглядаючи питання рівності, акцентується увага на тій обставині, що у праці „Ідея рівності із соціологічної точки зору” Б. Кістяківський вказує на важливість вивчення проблеми рівності в ракурсі соціологічних ідей, викладає соціологічну програму Г. Зіммеля, міркує про суспільство, де може бути визнана рівність прав громадян і свободи особи. На його думку, у суспільстві, де існують різко виділені класи, уявлення про несправедливість диференціації суспільства не виникає. Тільки в тому випадку, коли класи зближуються один з одним за способом життя, слідом за уявленням про класову рівність виникає й уявлення про рівноправність усіх громадян і свободи особи [4, с.30].

У творах Б. Кістяківського (передовсім у найвідомішому творі «Соціальні науки і право») можливо чітко відслідкувати його ставлення до природно-правової проблематики та ідей конституціоналізму і правової держави. Погляди на природні права доцільно звести у дві групи: 1) які розглядаються через призму права; 2) які розглядаються через призму держави.

Стосовно першої групи, український учений чітко та недвозначно висловлюється з приводу ідеї природних прав: «Невід'ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за

самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі» [5, с.846]. У цьому ж ракурсі зазначається, що «завдання дослідити право, як реальне явище, відразу ж отримала різнобічну постановку: треба досліджувати не тільки мету, але і причину в праві» [6, с.512]. А тут ми розуміємо, що серед першопричин виникнення права буде природа. Без усякого сумніву, автор це передбачав, усвідомлював, пропагував. Про це свідчить і попереднє його висловлювання, і загальний аналіз його поглядів стосовно природних прав людини.

Проте нам видається, що не всі позиції Б. Кістяківського стосовно сутності природних прав варті беззастережної підтримки чи погодження. Так, приміром, йому належать такі положення: «У державі майбутнього права на позитивні послуги з боку держави має бути доповнено, як ми зазначили вище, новими видами цього розряду суб'єктивних публічних прав. Ці нові види прав природно впливатимуть з тієї обставини, що засоби виробництва буде вилучено з цивільно-правового обігу й перетворено на загальнонародне надбання. Зрозуміло, що за такої організації виробництва кожному має бути надано право на працю, тобто право користатися землею та засобами виробництва нарівні з іншими людьми для докладання своєї праці й досягнення певних господарських цілей. Звідси природно впливатиме право кожного на розвиток усіх своїх здібностей і на застосування своєї праці в тій галузі, яка найбільше відповідає талантам кожного...» [5, с.865-866]. Як видно, Б. Кістяківський двічі оперує прикметником «природний»: у контексті природності вилучення із цивільно-правового обігу засобів виробництва; у смислі права кожного на розвиток усіх своїх здібностей і на застосування своєї праці – тут доречно наголосити, що такий соціалістичний підхід історично не підтвердив своєї життєздатності. Ефективність та природність саме такого використання праці людини були, як показала подальша історія, під великим сумнівом. Помилка

полягає у підходах до розуміння права на результати своєї праці. Таке право є елементом більш загального природного права, яким є право на власність.

Другу групу поглядів на природні права складають ті, які можна вивести з його розуміння конституціоналізму та правової держави. Він достатньо чітко розуміє сутність держави та її пов'язаність і обмеженість природними правами. «Та чи справді держава створена й існує для того, щоб гнобити, мучити і експлуатувати окрему особу? Чи й справді перераховані вище, такі знайомі нам риси державного життя є істотною і невід'ємною його ознакою? — Ми повинні якнайрішучіше відповісти негативно на ці запитання. Насправді все культурне людство живе в державних об'єднаннях. Культурна людина й держава — це два поняття, що взаємно доповнюють одне одного. Тому культурна людина навіть немислима без держави. І, звичайно, люди створюють, охороняють і захищають свої держави не для взаємного мордування, пригноблення й винищення. Інакше держави давно розпалися б і перестали існувати» [5, с. 840].

Досліджуючи завдання, цілі та основні принципи держави Б. Кістяковський констатує, що завдання та цілі держави «...полягають у задоволенні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге й цінне для всіх людей. Держава сама по собі є просторово найширшою і внутрішньо найвсеосяжнішою формою повністю організованої солідарності між людьми...» [5, с.840].

Він також усвідомлює, що такі цілі та завдання належним чином обмежені природними правами: «У правовій державі для влади встановлено певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переходити. Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. У правовій або конституційній державі уперше визнано, що існує певна сфера самовизначення й самовияву особи, куди держава не має права втручатись» [5, с.840].

Через призму поглядів нашого видатного земляка на природні права стає зрозумілим його глибоке нерозуміння відсутності належної дискусії у російському суспільстві щодо природи права. Розглядаючи такі дискусії в англійській, французькій, німецькій літературі він акцентує протиставлення природно-правового підходу та чисто позитивістських поглядів на право. Із жалем констатує, що «...вже у другому десятиріччі того ж століття виник славнозвісний спір між двома юристами - Тібо і Савінї - "Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства". Суто юридичний спір цей мав глибоке культурне значення; він зацікавив все освічене суспільство Німеччини і сприяв більш інтенсивному пробудженню його правосвідомості» [7]. Подібний спір, обговорення, дискусія, як і подальші відомі дебати XX століття Гарта-Фуллера (Hart-Fullert Debate) та Гарта-Дворкіна (Hart-Dworkin Debate) впливали на загальне зростання правосвідомості суспільства і розуміння не тільки природного права, але й природних прав, на жаль, ніколи не трапилися в російському і радянському (в українському - як на той час їх складової) суспільстві. Тому таким цікавим є його висновок: «Але тут ми натрапляємо на вражаючий факт: у "багатій" російській літературі в минулому немає жодного трактату, жодного етюду про право, які мали б суспільне значення. Наукові юридичні дослідження в нас, звичайно, були, але вони завжди становили надбання тільки фахівців. Не вони нас цікавлять, а література, яка здобула суспільне значення; в ній же не було нічого такого, що здатне було б пробудити правосвідомість нашої інтелігенції. Можна сказати, що в ідейному розвитку російської інтелігенції, оскільки вона відображається в літературі, не брала участі жодна правова ідея. І тепер в тій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелігенції, ідея права не має ніякого значення. Література є саме

свідком цієї прогалини в нашій суспільній свідомості» [7; 8, с.97-126].

Загалом, визнаючи важливість різних філософських і окремих наукових підходів до визначення права, Б. Кістяківський, однак, указував на обмеженість та відносність кожного з них, а тому займав позицію методологічного плюралізму, вирізняючи такі: 1) аналітичний, відповідно до позитивістської концепції права; 2) соціологічний, де право - форма соціальних відносин; 3) психологічний, що відповідає психологічному поняттю права; 4) нормативний, що відповідає аксіологічному поняттю права. З позиції його синтетичної загальної теорії права варто визнати їх як методологічні підходи, які відповідають чотирьом граням права як сукупності культурних феноменів. Розглядаючи позитивні боки і недоліки кожного з підходів, Кістяківський вважав, що необхідне подальше розроблення синтетичної теорії права, заснованої на філософії культури [3, с.338].

Висновки. Важливість наукової спадщини Богдана Кістяківського в розумінні ідей природних прав для сучасного українського конституціоналізму проявляється у його комплексному та синтетичному підході до розуміння права, розуміння етичної складової права. Дійсно, сучасними є його погляди на право як основну умову внутрішньої свободи людини, його прояв у етичній свідомості людини для перетворення соціально необхідного в обов'язкове. У контексті ідей Б. Кістяківського щодо феномену гідності як стрижневого елементу справедливості, сучасний український конституціоналізм потребує більш глибокого розуміння взаємовідносин індивіда з політичною владою, його правом на повстання та правом держави на застосування насильства. Дуже практичним, з погляду підвищення загальної правосвідомості суспільства, є необхідність широкої дискусії про природу права в контексті обговорення природно-правового підходу та позитивістських поглядів на право.

Література:

1. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 297 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т.3. К-М. 2001. 792 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
4. Меленко О. В. Методологія правознавства в науковій спадщині Б. О. Кістяківського : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеса, 2008. 196 с.
5. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ: „Книги для бізнесу”, 2008. 992 с.
6. Радько Т. Н. Хрестоматія по теорії государства и права. 2-е изд. / Под общ. ред. И. И. Лизиковой. Москва: Проспект, 2009. 720 с.
7. Кістяківський Б. О. На захист права. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://bravopravo.com/bogdankistyakivskiy nazahystprava> (дата звернення 01.08.2019 року)
8. Кістяковскій Б. Въ защиту права. (Интеллигенція и правосознание). Вѣхи. Сборникъ статей о русской интеллигенціи. Москва, 1909. С. 97–126.

Reference:

1. Al'chuk M. P. (2010), *Filosofii prava Bohdana Kistiakivs'koho* [Bohdan Kistyakivsky's Philosophy of Law], Vydavnychyj tsentr LNU im. Ivana Franka, Lviv, Ukraine
2. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia] in 6 volumes / editorial board with Chief editor Y. Shemshuchenko (1998), Ukrainska Entsiklopediya, Kyiv, Ukraine.
3. *Velyka ukrains'ka iurydychna entsyklopediia* [The Big Ukrainian Legal Encyclopedia] in 20 volumes / editorial board with Chief editor S.I. Maksymov (2017), Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava imeni V.M. Korets'koho NAN Ukrainy; Nats. iuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho, Kharkiv, Ukraine.
4. Melenko O.V. (2008) , “Methodology of jurisprudence science in B.O.Kistiakivs'ky's scholarly legacy”, Abstract of Ph.D. dissertation, Theory of State and law, The History of State and law, Odessa, Ukraine
5. S.Holovatyj, M. Koziubra, and O. Syroid (2008), *Antolohiia liberalizmu: polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava* [Anthology of Liberalism: Political and Legal Doctrines and Rule of Law], Knyhy dlia biznesu, Kyiv, Ukraine.
6. Rad'ko T.N. (2009), *Khrestomatyia po teoryi hosudarstva y prava* [Reader on Theories of State and Law]. 2nd ed., Prospekt, Moscow, Russia.
7. Kistiakivsky B. O. (1909), “In Defense of Law”, available at: <https://bravopravo.com/bogdankistyakivskiy nazahystprava> (Accessed 01 August 2019)
8. Kystiakovskij B. (1909), V' zaschytu prava. (Intellihtentsiia i pravosoosnaniie). Vѣkhy. Sbornyk' statej o russkoj yntellyhtentsiy / Bohdan Kystiakovskij, Moskva, pp. 97–126.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2019 року

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ КИЄВІ

Гавриленко Т. С.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел. (097) 99-666-30, e-mail.: widomina1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-5411>

FEATURES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE CITY OF KIEV

Havrylenko T.

Postgraduate Student, "KROK" University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
tel. (097) 99-666-30, e-mail.: widomina1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-5411>

Анотація. У статті розглядається особливий статус міста Києва в організації системи органів місцевого самоврядування, проаналізовано недосконалість районного розподілу міста. Розвиток України як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави майже завжди відображувався на генезисі конституційно-правового статусу столиці України – міста-героя Києва та функцій Київської міської ради, визначеними Конституцією України, Європейською Хартією місцевого самоврядування і додатковим протоколом до неї, Законами України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про столицю України - місто-герой Київ", "Про статус депутатів місцевих рад", іншими Законами України та Статутом територіальної громади міста Києва. Територіальна громада міста Києва досить повно відчувала на собі всі злети і падіння національного державотворення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. До того ж, столиця неодноразово ставала майданчиком для неоднозначних «експериментів», пов'язаних зі зміною її правового статусу. У свою чергу, місто Київ і його територіальна громада часто ставали рушійною силою непересічних політичних подій та процесів в Україні, зокрема її революційних. Історично Київ був столицею полян, Русі, Української Народної Республіки, Української Держави, Української Радянської Соціалістичної Республіки, а з 1991 р. – незалежної України. Київ також був адміністративним центром однойменного князівства, литовсько-польського воєводства, козацького полку, російської губернії та обласним центром в УРСР. Київ став містом зародження незалежності України. 24 липня 1990 р. над Київською міською радою було урочисто піднято Національний прапор, а 1991 р. м. Київ став столицею незалежної України. Відтоді Київ утвердився як адміністративний і політичний центр держави, духовний, культурний та науково-освітній центр незалежної України. Історія становлення й розвитку столиці України Києва відтворює в найбільш загальному вигляді генезис національного державотворення, а на окремих історичних етапах і повністю уособлює його. Представницьким органом місцевого самоврядування міста Києва є виборний орган - Київська міська рада, яка складається з депутатів Київської ради і, відповідно до законів України, наділена правом представляти інтереси територіальної громади міста і приймати від її імені рішення. Очевидно, що місто Київ посідає особливе, порівняно з іншими містами України, місце в системі адміністративно-територіального устрою України. Особливу увагу в статті приділено вивченню місцевого самоврядування столиці України – міста Києва як громадського, але насамперед політико-правового інституту в його статичній динаміці, у його відносинах з іншими органами влади.

Ключові слова: особливий статус, місто Київ, органи місцевого самоврядування, територіальні підрозділи.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 19.

Annotation. The article considers the special status of the city of Kyiv in the organization of the system of local self-government bodies, the imperfection of the district distribution of the city is analyzed. The development of Ukraine as a sovereign and independent, democratic, social, legal state was almost always reflected in the genesis of the constitutional and legal status of the capital of Ukraine - the hero city of Kyiv and the functions of the Kyiv City Council defined by the Constitution of Ukraine, the European Charter Of Ukraine "On local self-government in Ukraine", "On the capital of Ukraine - the hero city of Kyiv", "On the status of deputies of local councils", other laws of Ukraine and the Statute of the territorial community of Kyiv. The territorial community of the city of Kyiv fully experienced all the ups and downs of national state formation and the development of local self-government in Ukraine. In addition, the capital has repeatedly become a platform for ambiguous "experiments" related to changing its legal status. In turn, the city of Kyiv and its territorial community often became the driving force of extraordinary political events and processes in Ukraine, including revolutionary ones. Historically, Kyiv was the capital of Polyany, Russia, the Ukrainian People's

Republic, the Ukrainian State, the Ukrainian Soviet Socialist Republic, and since 1991 - independent Ukraine. Kyiv was also the administrative center of the principality of the same name, the Lithuanian-Polish voivodship, the Cossack regiment, the Russian province, and the regional center in the USSR. Kyiv became the birthplace of Ukraine's independence. On July 24, 1990, the National Flag was solemnly raised over the Kyiv City Council, and in 1991 Kyiv became the capital of independent Ukraine. Since then, Kyiv has established itself as the administrative and political center of the state, the spiritual, cultural and scientific-educational center of independent Ukraine. The history of the formation and development of the capital of Ukraine, Kyiv, reproduces in the most general form the genesis of national state-building, and at certain historical stages it fully embodies it. The representative body of local self-government of Kyiv is an elected body - Kyiv City Council, which consists of deputies of Kyiv City Council and, in accordance with the laws of Ukraine, has the right to represent the interests of the territorial community and make decisions on its behalf. It is obvious that the city of Kyiv occupies a special place in comparison with other cities of Ukraine in the system of administrative-territorial organization of Ukraine. The article pays special attention to the study of local self-government of the capital of Ukraine - the city of Kyiv, as a public, but, above all, political and legal institution in its statics and dynamics, in its relations with other authorities.

Key words: Special status, city of Kyiv, local self-government bodies, territorial subdivisions.

Formulas: 0, *fig.:* 0, *tabl.:* 0, *bibl.:* 19.

Постановка проблеми. Столиця незалежної України – місто Київ, відіграє провідну роль в усіх сферах суспільного життя. Порівняно з іншими містами, його правовий статус має чимало особливостей. Окрім того, в Україні відбувається активний процес модифікації й удосконалення вітчизняної конституційної моделі місцевого самоврядування, наближення її до європейських стандартів локальної демократії. Подальше впровадження конституційної реформи в Україні передбачає для міста Києва новий порядок організації виконавчої влади та місцевого самоврядування. Саме тому важливе значення має проведення наукових досліджень щодо теоретичного обґрунтування конституційно-правового статусу столиці України – міста Києва, що сприятиме оновленню нормативно-правової бази, яка визначає статус столиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правового статусу діяльності органів місцевого самоврядування присвячені праці таких учених, як: Б. М. Данилишина у праці «Благосостояние наций: эволюция парадигмы развития» [7]; І. В. Дробуш у науковому дослідженні «Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики» [8]; І. Я. Зайця у праці «Міське самоврядування: генеза законодавства та політики» [9]; у наукових здобутках авторів А. А. Коваленка [10], В. В. Кравченка [11], І. О. Кресіної [12], М. П. Орзіха [13], Є. В. Перегуди [14],

В. Ф. Погорілка [15], М. О. Пухтинського [16], В. Ф. Опришка [17], Ю. С. Шемшученка [18], В. М. Шкабаро [19] та інших, які висвітлювали правові засади діяльності й статус органів місцевого самоврядування, вдосконалення напрямів їх діяльності та взаємодію з іншими гілками влади і посадовими особами. Деякі автори, щоправда, акцентували увагу на особливих питаннях здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі [1], фінансового потенціалу міст [2], зокрема й столиці України [6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Разом з тим, комплексних наукових досліджень історії становлення та розвитку структури органів місцевого самоврядування Києва досі не проводилося. Окремі аспекти функціонування органів місцевого самоврядування щодо їх співіснування з державними органами виконавчої влади висвітлені у працях фахівців із державного управління та конституційного права. Головним джерелом для дослідження залишаються Закони України, що стосуються діяльності органів місцевого самоврядування і визначають вектор їх розвитку.

Формулювання цілей статті. Метою статті є формулювання поняття конституційно-правового статусу столиці України – міста Києва, аналіз основних елементів конституційно-правового статусу столиці України – міста Києва, що

відрізняють його від конституційно-правового статусу інших міст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні в Конституції України передбачено повноваження Верховної Ради України визначати спеціальний статус міст (п. 16 ст. 92). Для такого визначення парламент держави видає закон. У той же час, у самій Конституції, як установчому документі, містами зі спеціальним статусом названі Київ та Севастополь. Місто Київ є столицею держави і вищезазначений пункт Основного Закону до повноважень парламенту відносить визначення статусу столиці України [3].

Місто Київ, як столиця держави, має внутрішній поділ на десять районів. При цьому на рівні цього міста, як правило, відповідних територіальних підрозділів центральних органів державної влади не формується, оскільки самі центральні органи держави реалізують відповідні повноваження. У той же час, існують певні виключення, відповідно до чого на рівні міста Києва окремі центральні органи мають територіальні підрозділи. Зокрема, це: Головне управління ветеринарної медицини в м. Києві, Головне управління Пенсійного фонду України в м. Києві, Головне управління статистики в м. Києві, Головне управління юстиції в місті Києві, Державна фінансова інспекція в м. Києві, Інспекція з питань захисту прав споживачів у м. Києві, Київська міська санітарно-епідеміологічна станція, Київський міський центр зайнятості, Київська регіональна митниця, Управління державної служби Головного управління державної служби України в місті Києві.

Поділ міста Києва на райони створив передумови для розташування відповідних органів публічної влади в цих районах. Район у місті Києві становить певний асоційований рівень, на якому поєднується місцеве самоврядування з державним управлінням. Зокрема, у Шевченківському районі міста сформовані територіальні органи Державної соціально-епідеміологічної служби, ДПІ району, прокуратури району, управління

Пенсійного фонду, районне управління юстиції, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності [5].

Відповідні зміни до спеціального статусного Закону «Про столицю України – місто-герой Київ» [4] практично вирішили питання про можливість Київської міської ради приймати рішення про неутворення районних у містах рад. Згідно з ч. 2 ст. 7 цього Закону рішення територіальної громади міста Києва або Київської міської ради щодо утворення (неутворення) районних рад повинні бути прийняті до дня чергових виборів. У чинному виборчому законодавстві відсутнє роз'яснення поняття дня чергових виборів. Тому не зрозуміло, чи під цим мається на увазі день голосування, чи день прийняття рішення про призначення чергових виборів, чи день початку виборчої кампанії загалом, враховуючи реалізацію такої стадії, як складання списків виборців.

У зв'язку з цим, зазначене законодавче положення може стати предметом оскарження, тому має бути уточнено. Поряд із цим, у процесі територіальної організації публічної влади виникають інші проблеми. Зокрема, неутворення районних у місті Києві рад майже повністю позбавляє райони міста елементів місцевого самоврядування (крім системи самоорганізації населення). Це підтверджується і положеннями ч. 2 ст. 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», у якій зазначається, що у районах міста Києва діють районні в місті Києві державні адміністрації, які підпорядковуються Київській міській державній адміністрації, а в разі утворення районних у місті Києві рад також є підзвітними і підконтрольними відповідним радам як виконавчі органи таких рад.

За умови виникнення аналогічної ситуації в інших містах України з районним поділом, самоврядна система управління в районах міста зберігається завдяки формуванню на цьому рівні виконавчих органів міської ради, які виступають елементом системи місцевого

самоврядування. Таким чином, функціонування органів державної влади в районах міста Києва повинно передбачати наявність обов'язкового елементу системи місцевого самоврядування. В іншому випадку буде відбуватися централізація влади, її зосередження виключно в рамках органів державної влади.

Можливість формування органів самоорганізації населення вказує на проблему не вирішити, оскільки цей елемент системи місцевого самоврядування на районному в місті рівні є елементом факультативним і формування цих органів залежить виключно від рішення населення відповідної території (мікрорайони). Зокрема, відповідно до статистики у Деснянському районі м. Києва сформовано 22 органи самоорганізації населення, з яких – 6 будинкових комітетів, 15 комітетів мікрорайону, 1 квартальний комітет. У Шевченківському районі сформовано 7 органів самоорганізації населення, з яких – 2 будинкових комітети, 3 комітети мікрорайону та 2 квартальних комітети.

Зазначеної проблеми не вирішує і факт закріплення у Законі України «Про столицю України – місто-герой Київ» положення ч. 1 ст. 101 про те, що виконавчим органом Київської міської ради є Київська міська державна адміністрація, яка паралельно виконує функції державної виконавчої влади, що є особливістю здійснення виконавчої влади в місті Києві. Факт використання так званої іберійської системи муніципального управління на рівні міста Києва з метою економії кадрового та матеріально-фінансового потенціалу не завжди себе виправдовує. Така система передбачає одночасне здійснення муніципальних (самоврядних) і державних функцій одним суб'єктом, який, як правило, затверджується відповідним органом державної влади після обрання його на місцевому рівні.

Зазначена невинуватість полягає в тому, що за своїм характером, структурою, підпорядкуванням, правовим статусом міська державна адміністрація буде

насамперед органом державної влади. Аналогічні вимоги законодавець ставить і до районів у місті Києві, закріплюючи в ч. 2 ст. 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» [4], що у районах міста Києва діють районні в місті Києві державні адміністрації, які підпорядковуються Київській міській державній адміністрації. Таким чином, вибудовано систему виконавчої вертикалі влади на рівні міста Києва. Муніципальні повноваження Київської міської державної адміністрації, яка відповідно до законодавства виступає паралельно виконавчим органом ради у законодавстві чітко не прописано. Певні особливості функціонування системи територіальної організації влади в м. Києві пов'язані не лише з правовими та організаційними засадами, а й з фінансовими можливостями цих суб'єктів.

Зокрема, у розпорядженні органів управління столиці знаходиться більше фінансових можливостей, ніж у органів інших міст [5]. Згідно з ч. 2 ст. 29 Бюджетного кодексу України до доходів загального фонду Державного бюджету України належать 50 % податку на доходи фізичних осіб, який сплачується (перераховується) на території міста Києва, тоді як в інших містах вказаний податок перераховується до державного бюджету в повному обсязі. Крім того, Бюджетний кодекс закріплює й інші преференції за бюджетом міста Києва, що впливає і на ефективність функціонування органів влади на цій території.

Висновки. Таким чином, можна говорити про необхідність прийняття нової редакції Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», який має містити такі основні елементи: визначення спеціального статусу столиці України – міста Києва, відповідно до ст. 133 Конституції України; вичерпний перелік функцій міста Києва, у тому числі визначати функції, пов'язані зі статусом столиці, виконання яких має фінансуватися з державного бюджету; чітку регламентацію статусу Київської міської ради, її виконавчого органу та

Київського міського голови, механізм взаємодії між ними й систему їх функцій та повноважень; порядок організації й діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування та органів і

посадових осіб виконавчої влади у районах міста Києва, форми їх взаємодії з Київською міською радою та її виконавчим органом, а також Київським міським головою.

Література:

1. Волковський Є. І. Теоретичні підходи до визначення сутності та складу фінансового потенціалу міста / Є. І. Волковський // *Фінанси, облік і аудит*: Зб. наук. праць. Вип.15. Київ:КНЕУ, 2010. С. 16-23.
2. Борденюк В. Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі у контексті законодавчих ініціатив / В. Борденюк // *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 11-12.
3. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 30 вересня 2016 р.: (Офіц. текст). К.: Паливода А. В., 2016. 76 с.
4. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» станом на 01 лист. 2011 р. // ВВР. 1999. № 11. Ст. 79. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/401-14>. (дата звернення 23.07.2019)
5. Про Програму соціального і економічного розвитку м. Києва на 2018-2020 роки від 21 грудня 2017 року № 1042/4049 URL: <http://surl.li/npxb> (дата звернення 24.07.2019)
6. Хонда М. П. Поняття столиці України – міста Києва та його конституційно-правового статусу // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. 35. С. 233–239.
7. Данилишин Б. М. *Благосостояние наций: эволюция парадигмы развития*. Кн. 1. Киев: НАН Украины, 2002. 356 с.
8. Дробуш І. В. Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / І. Дробуш ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2017. 38 с.
9. Заяць І. Я. Місцеве самоврядування: генеза законодавства та політики // *Влада в Україні : шляхи до ефективності* / ред. рада: О. Д. Святоцький (голова) та ін. Київ: Ін Юре, 2010. С.589-600. (688 с.)
10. Коваленко А. А. Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Україні: питання теорії та практики: автореф. дис. канд. юрид. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 25 с.
11. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник. Київ, 2004. 512 с.
12. Кресіна І. О. Місцеве самоврядування в Україні у контексті конституційних і демократичних реформ // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2007. Вип. 35. С. 732-734.
13. Орзіх М. П. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування // *Місцеве та регіональне самоврядування України*. 1995. Вип. 1/2. С. 67.
14. Перегуда Є. Взаємодія президента України та місцевих органів виконавчої влади: еволюція політико-правових засад // *Інститут Президента України в системі державної влади України : матеріали наук. конф.* Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2014. С. 528-533.
15. Погорілко В. Ф. *Муніципальне право України*. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 72 с.
16. Пухтинський М. О. Пріоритетні напрями конституційного, політико-правового оновлення публічної влади, врядування в Україні // *Аспекти публічного управління*, 2019. Т.7. С.28-37.
17. Опришко В. Ф. Конституційні основи розвитку законодавства України. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. 212 с.
18. Шемшученко Ю. С. *Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література*. Київ, 1999. 208 с.
19. Шкабаро В. М. Конституційно-правовий статус міста : автореферат дис...к.ю.н. 12.00.02 - конституційне право. 2009. 19 с.

References:

1. Volkovsky, E. I. (2010), “Theoretical approaches to determining the nature and composition of the financial potential of the city”, *Finansi, oblik i audit*, vol. 15, p. 16-23.
2. Bordenyuk, V. (2010), “Peculiarities of local self-government in the cities of Kyiv and Sevastopol in the context of legislative initiatives”, *Bulletin of the National Academy of Prosecutors of Ukraine*, vol. 3, pp. 11-12.
3. The Verkhovna Rada of Ukraine (1997), Law of Ukraine "On local self-government in Ukraine", available at: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (Accessed 23 July 2019)
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (1999), Law of Ukraine "On the capital of Ukraine - the hero city of Kyiv", available at: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/401-14> (Accessed 23 July 2019)

5. The Program of social and economic development of Kyiv for 2018-2020 from December (2017), available at: https://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/7510F66384775FEBC2258211006E00C2 (Accessed 24 July 2019)
6. Honda, M.P. (2007), "The concept of the capital of Ukraine - the city of Kiev and its constitutional and legal status", *Dergava i pravo: Zbirnik naukovih prac`*, vol. 35, P. 233–239.
7. Danilishin B.M. (2002), *Blagosostojnij nacij: evolucija razvitija paradigm* [The Welfare of Nations: The Evolution of the Development Paradigm], Book 1. NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
8. Drobush I.V. (2017), "Social function of local government in Ukraine: problems of theory and practice", Abstract of PhD dissertation, Constitutional Law, Institute of State and Law V.M. Koretsky, Kyiv, Ukraine.
9. Zaec` I.Y. (2010), "Local self-government: the genesis of legislation and policy, *Pravo Ukrainy*, vol. 3, pp.589-600.
10. Kovalenko A.A. (1997), "Constitutional and legal regulation of local self-government in Ukraine: issues of theory and practice", Abstract of PhD dissertation, Constitutional Law, Kyiv University. Taras Shevchenko, Kyiv, Ukraine.
11. Kravchenko V.V. (2004), *Konstitucijne pravo Ukraini* [Constitutional law of Ukraine], Atika, Kyiv, Ukraine.
12. Kresina I.O. (2007), "Local self-government in Ukraine in the context of constitutional and democratic reforms", *State and law. Legal and political sciences*, vol. 35., pp. 732-734.
13. Orzikh M.P. (1995), "The concept of the legal status of self-governing territories and local governments", *Local and regional self-government of Ukraine*, vol. ½, p 67.
14. Pereguda E.V. (2014), "Interaction of the President of Ukraine and local executive bodies: the evolution of political and legal principles", "Institute of the President of Ukraine in the system of state power of Ukraine", *Zbirka dopovidej na Mizhnarodnij naukovij konferentsii* [Conference Proceedings of the International Science Conference], Mizhnarodna naukova konferentsiya [International science conference], Kyiv, Ukraine.
15. Pogorilko V.F. (2006), *Municipal`ne pravo Ukraini* [Municipal Law of Ukraine], Jurinkom Inter, Kyiv, Ukraine.
16. Pukhtinsky M.O. (2019), "Priority areas of constitutional, political and legal renewal of public power, governance in Ukraine", *Aspects of public administration*, vol. 7, pp.28-37.
17. Opryshko V.F. (2001), *Konstitucijni osnovi rozvitku zakonodavstva Ukraini* [Constitutional bases of development of the legislation of Ukraine], Kyiv, Ukraine.
18. Shemshuchenko Yu.S. (in co-author). (1999), *Nacional`ne dergavne budivnictvo: conceptual`ni pidhodi* [Nation-state building: Conceptual approaches], Modern scientific literature, Kyiv, Ukraine.
19. Shkabaro V. M. (2009), "Constitutional and legal status of the city", Abstract of Ph.D. dissertation, Constitutional law, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2019 року

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Шевцова А. В.

аспірантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КПОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел. (050) 317-75-77, e-mail: ad@leopartners.com.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-4656>

CORRELATION OF NATURAL-LEGAL PARADIGM AND LAW IN THE UKRAINIAN LEGAL TRADITION OF THE MODERN ERA

Shevtsova A.

Postgraduate Student, «КПОК» University, St. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine,
Tel. (050) 317-75-77, e-mail: ad@leopartners.com.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-4656>

Анотація. У статті висвітлюється проблема співвідношення права та закону в українській правовій традиції епохи модерну. Наголошено, що в цю епоху українці продовжують розвивати природно-правову парадигму, успадковану від попередньої доби. Звичасе право та загальне право України, що являють собою юридизовану мораль, домінують над законом як позитивним правом. По мірі втрати Україною своєї незалежності, природно-правова парадигма витісняється законницькою парадигмою. У контексті нашого дослідження важливо наголосити на здатності традиції утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір, завдяки чому і здійснюється зв'язок між минулим та сучасним, забезпечується тяглість і цілісність правового розвитку. Нині важливо звернутися до природно-правової парадигми, яка має доволі давні її міцні корені в нашій правовій традиції. Специфікою природно-правового чи юридичного праворозуміння є звернення його до ціннісного виміру, до вищих гуманістичних цінностей. Цінності природного права є універсальними і носять абсолютний характер, це є чи не найважливішою їх особливістю. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного тощо плану. Природно-правові цінності та вимоги однаково "працюють" в усіх сферах людського буття, поширюються на всі види життєдіяльності особистості, присутні у будь-якому часі та просторі. Повернення до юснатуралізму, тих цінностей, які він стверджує та захищає, може стати дієвим чинником нашого правового розвитку, напрямом його гуманізації.

Ключові слова: правова традиція, природне право, природно-правова парадигма, правові цінності, правовий звичай, загальне право, позитивне право, закон.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл. 21.

Annotation. The article deals with the problem of the correlation of natural-legal paradigm and law in the Ukrainian legal tradition of the modern era. It was emphasized that in this era Ukrainians continue to develop a natural legal paradigm inherited from the previous era. The customary law and the general law of Ukraine, which are legal morality, dominate the law as a positive law. As Ukraine loses its independence, the natural-legal paradigm is superseded by a legal paradigm. Among other factors of such qualitative changes are the revival and use of the Ukrainian legal tradition, those established meanings and meanings, ideas, values, principles that have been developed by our people and are the core of its legal life. It is so important now to revive and use what makes us unique and functional, despite the time. The specific nature of legal or juridical thinking is to appeal to his valuable dimension to higher humanistic value. Value natural rights are universal and are absolute, and it is perhaps their most important feature. Universality of them is that they apply to everyone regardless of any signs of social, national, professional, etc. Plan. Natural and legal values and demands the same "work" in all spheres of human existence, apply to all kinds of activities of a person present at any time and space. The return to naturalism, the values that it affirms and defends, can become an effective factor in our legal development, the direction of its humanization.

Key words: legal tradition, natural law, natural legal paradigm, legal values, legal custom, general law, positive law, law

Formulas: 0, fig: 0, tabl.: 0, bibl.: 21.

Постановка проблеми.
Стверджуючи демократичні засади життя, реалізуючи курс на євроінтеграцію, ми, українці, маємо здійснити глибинне

реформування нашої національної правової системи. Для здійснення цього комплексного завдання маємо опиратися на відповідне підґрунтя, певні базові

засади. І в цьому сенсі нам важливо дослідити українську правову традицію, її основи, оскільки напрацьований попередніми поколіннями правовий досвід містить ключі для відповідей на сучасні запитання та проблеми. Наш національний правовий розвиток дає відповідь на питання, які цінності у правовій сфері домінували, які форми та джерела права були важливими для українців, на яких парадигмальних засадах здійснювався наш правовий розвиток тощо. А ця проблема значною мірою якраз і є проблемою співвідношення права та закону в межах української національної правової традиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти проблеми співвідношення права та закону здійснювали такі українські науковці, як: С. Головатий, В. Градова, М. Козюбра, В. Кравець, О. Осауленко та ін., а також зарубіжні: В. Нерсисянц, та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6;]. Цими авторами досліджено такі питання, як: поняття права, змісту права, поняття закону, його сутнісні риси, співвідношення права та закону з позицій і легістської, і юснатуралістичної доктрин тощо. Характерні риси української правової культури дослідила Г. Попадинець [8]. Ідею верховенства права в українській правовій традиції дослідила на дисертаційному рівні В. Градова [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. До малорозроблених аспектів досліджуваної проблеми можна віднести такі: трактування права, його сутнісних рис в епоху українського модерну, співвідношення права та моралі, визначення формальних і змістовних ознак закону, їх співвідношення, зокрема у творчості М. Козачинського, характеристика мислительної правової парадигми, стверджуваної в національній правовій традиції досліджуваного періоду.

Формулювання цілей статті – на підставі аналізу наукових джерел розкрити проблему співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після національно-

визвольної війни середини XVII ст., у зв'язку з пробудженням національної самосвідомості, значно гостріше постає питання і національної правової ідентифікації. Українці осмислювали такі цінності природного права, як справедливість, добро, зло, спільне благо, честь тощо. Загальне українське право поставало у процесі поширення на всі українські землі сукупності правових норм, які склалися в козацькій спільноті [9] і які набули характеру загальнонаціональних норм. Це були норми звичаєвого права як неписані правила та звичаї, вироблені впродовж тривалого часу, якими регулювалися порядок устрою війська, становлення й діяльність військової адміністрації, вчинення правосуддя, покарання, становище всіх соціальних верств українського населення тощо. Гетьманські універсали регулювали питання розподілу землеволодінь, права власності на маєтки, встановлення податків та повинностей, призначення посад тощо. Ще одним джерелом права були міжнародні угоди, що укладалися гетьманом із главами інших держав. Як бачимо, тогочасні українці створили плюралістичну систему джерел права.

Інтенсивно розвивалося загальне українське право, яке застосовувалося, наприклад, у судочинстві, та було «здоровим глуздом» суддів, його використання засвідчує масове й тривале виконання українцями [9]. До норм загального права ввійшли також норми церковного звичаєвого права, що регулювали найперше шлюбно-сімейні відносини, просто правила поведінки.

Науковці зазначають, що, крім внеску суддів у творення загального права, значний внесок зробили сільські громади, які створили найбільшу кількість норм загального права [9, с. 43]. Громади в Україні завжди мали право самоврядуватися, створюючи свої органи, існувати незалежно, вирішувати локальні проблеми, охороняти територію, мали певну юрисдикцію стосовно мешканців, наприклад, вимагати від них виконання

певних майнових та особистих повинностей. Громади мали право здійснювати поліцейські функції для виконання своїх завдань [10]. Самоврядне життя українських громад, на противагу російським, що виконували делеговані державою функції, дозволяло їм автономно вирішувати низку проблем місцевого значення, фінансового та внутрішнього плану, приймаючи постанови з різних питань, створювати матеріальні норми, що були обов'язковими для кожного члена громади. Позитивний внесок у творення звичаєвого та загального права зробила така структурна одиниця громадянського суспільства, як копа чи купа. Правові норми, які створювалися копами, максимально відображали і захищали цінності та моральні принципи тогочасних українців, оскільки копа інтегровувалася як єдине цілісне утворення завдяки спільній мові, культурі, моральним цінностям, спільності господарювання та власності. Копи працювали задля спільного блага всіх. Моральним обов'язком кожного члена купи було в разі виявлення злочину з'явитися на зібрання для розслідування, покарання та відшкодування збитків. Поступово купа трансформувалася в судовий орган. Копи ділилися на копу кутка, яка мала повноваження мирити сусідів у разі конфлікту; громадська копа поширювала юрисдикцію на членів громади; були і копи регіону з юрисдикцією для регіону тощо [8; 9; 10; 11]. Копні суди існували в княжій Україні, у третій редакції Литовського Статуту визнається їх існування на українських землях: «... де здавна копи були, мають бути і тепер...», бо на «Русі копи здавна були» (розд. XIV, арт. 9) [9]. Копні суди розглядали справи публічного характеру, приватні справи. Приймаючи рішення, суди керувалися стародавніми звичаями та здоровим глуздом, тобто, власними переконаннями. Якщо для підтвердження рішення суду необхідне було посилення на закон, посилалися на нього. Після входження Лівобережжя до складу Росії, копні суди перестали там існувати.

Загальне право – це право, народжуване в середовищі народу, утверджуване народом через масове загальнонаціональне його виконання, в силу чого його норми набувають загальнообов'язкового характеру [9; 11]. В силу цього воно застосовувалося масово, поряд із позитивним правом, тобто, законом. Невипадково загальне право називали правом здорового глузду, чого не заперечують сучасні юснатуралісти [1; 2; 5; 6; 7]. Отже, народ завдяки своїй демократичній та гуманістичній ментальності, своїй високій правовій свідомості, розвиненій морально-етичній культурі самоврядовувався, застосовуючи моральні принципи та цінності, веління здорового глузду, уявлення про справедливе і несправедливе, добро і зло, честь і гідність тощо. В основі трактування природного права українцями козацької епохи лежало християнство з його вірою в людину як образ і подобу Бога, а також ідеї громадянського гуманізму, найперше визнання людської гідності та права людини на власність та свободу. Гідність людини тісно пов'язана з вимогою справедливого суспільства, справедливих законів, справедливого суду тощо. Ідеологію громадянського гуманізму, яка ґрунтується на визнанні природного права, пронизує ідея природного права на політичні свободи.

Іншою поширеною формою права в Україні досліджуваного періоду було державне писане право. Тогочасна українська держава зберегла литовсько-польське законодавство, що було підтверджено універсалом гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року та інструкцією Д. Апостола судам від 13 липня 1730 року – це законодавство використовувалося аж до кінця XVIII ст., а Литовський статут був відмінений лише в середині XIX ст. [11]. Поряд із цим законодавством, застосовувалися норми та положення з німецьких збірників права, наприклад, П. Щербича «Зерцало саксонів» [17], П. Кушневича «Право цивільне хелмінське» [18] тощо. Крім цього, чи не найпоширенішим різновидом

писаного права були нормативні акти органів державної влади козацької України – універсали, укази, ордери, декрети, інструкції, листи. Відомі Березневі статті від 1654 року закріплювали незалежність правової системи: «Судитися їм, малоросійським людям, існуючими своїми привілеями і вільності мати майнові і суди свої, і стольникам в суди запорізькі не втручатися, судитися ж від старших своїх товаришів так – де три козаки, то два третього судити повинні» [9].

Якщо форми українського права, що ґрунтувалися на народній моралі, її цінностях, були наслідком живої взаємодії членів суспільства і *юридизованою мораллю*, то російське законодавство, що застосовувалося на українських землях, розходилося з моральними принципами та цінностями, віддаляючись тим самим від правових смислів. Ми підтримуємо позицію, висловлену в науковій літературі, що «високорозвинена система права України на багато порядків перевищувала російську систему права» [9, с.54].

Ця епоха багата на мислителів, що розвивають природно-правову парадигму. Зокрема, П. Могила «сприймав ідеї природного права, спільного блага, тенденцію до зближення права й моралі, яка була співзвучна українським традиціям звичаєвого права, а також ідею сильної державної влади, освіченого й вольового володаря» [12, с.109], був продовжувачем учення Ю. Ліпсія та Г. Гроція. П. Могила не випадково віддає перевагу верховенству права, закону, який мислить утіленням волі Божої та народної (звернімо увагу не государевої, як у Московії того часу) над необмеженою владою державного володаря [12]. Ці ідеї до нього висловлював С. Оріховський, приєднуючись до відомих європейських мислителів-юснатуралістів тієї доби. П. Могили, як й іншим інтелектуалам, що «азнали впливу європейського гуманізму, імпонували ідеї природного права, верховенства закону, *рівності всіх громадян перед судом і законом*, вони осмислювали синтез західної і східної правової думки, християнських заповідей і канонів із

здобутками римського права і стародавньої вченості» [9, с.132; 11]. Відстоюючи рівність усіх громадян у праві, а не лише перед законом, рівність їх перед судом, П. Могила, особливо перейнятий дотриманням прав незахищених верств населення, наголошував на їхній рівності відповідно до природного права із заможними людьми.

У той час, коли українці розвивали демократичні засади життя і природно-правову доктрину, в Московському царстві зміцнювалося самодержавство, правові звичаї та інші природні регулятори суспільних відносин активно витіснялися державно-владними веліннями, царськими указами, «Соборне уложення» 1649 року [19] було чинним аж до першої третини XIX ст.

І. Гізель наголошує, що оскільки людина є природною істотою, вона керується у своїй діяльності природними законами, які виводяться з природи людського існування, його розумної суті або з «людських повелінь й божих заповідей» [13]. У творах І. Гізеля «Метафізичний трактат про природу метафізики та про явища або поділ сутнього» [20] і «Мир з Богом чоловікові» [21] проводиться ідея розумної волі, не здатної до творення зла.

У домодерну епоху закон традиційно вважався втіленням волі Бога і короля як намісника Бога на землі. М. Козачинський поділяє закони на: вічний, як втілення загальних принципів божественного розуму; природний закон, який має витoki в божественному, вічному, є його відображенням у людському розумі. На думку мислителя, природний закон покликаний забезпечувати самозбереження і продовження роду, він примушує до пошуків Бога й поваги до людської гідності, а людський закон, будучи втіленням розумної волі, має бути увідповідненим природному, є наслідком природного права. У вченні про закон, увідповіднений природному праву, його принципам та цінностям, українські мислителі того часу, зокрема М. Козачинський, розробляли питання

критерію правності, за яким можна відрізнити правовий закон від неправового. Цієї термінології вони тоді не використовували, вона з'явиться пізніше, але їх заслуга у наголосі на змістовій відповідності людського закону природному праву, його цінностям та принципам. Законницька доктрина, ототожнюючи право і закон, акцентує на тому, що формальна обов'язковість закону, втілення в ньому волі влади, здатність закону засобом санкцій карати є тими властивостями, які роблять закон правовим явищем. М. Козачинський заперечує думку, що закон може засобом формальних властивостей стати правовим явищем. Він пише: «Проголошення закону не говорить про сутність закону» [14, с. 93], хоча «без проголошення немає закону» [14, с. 94]. В іншому місці він зазначає, що якщо народ вибрав царя, владу, то тоді «...закони не можуть з'являтися без його (народу) згоди», тобто, якою б не була влада авторитетною, її закон не буде сприйнятий як правове явище, якщо вона його нав'язує народові поза його волею [14, с. 95].

Гетьман І. Мазепа втілював ідеї природного права у своїй внутрішній та зовнішній політиці. У політичному трактаті «Вивід прав України» [15, с.148-153] погляди П. Орлика на державне життя були ґрунтовані на теорії природних прав народу, яка передбачала право на життя на своїй, «Богом даній землі» [15, с.148-153], право на власну державність, на національну ідентичність, власність, рідну мову, віру тощо. Ідеї договору народу і гетьмана, природних прав народу на життя за своєю волею, поділу влади, права контролю народу за дотриманням владою й гетьманом своїх обов'язків тощо випередили свій час - подібної Конституції в тогочасній монархічній Європі не було.

У «Виводі прав України» П. Орлик обстоює національно-державні права своєї держави перед урядами європейських країн. Він наголошує, що Україна як суверенна держава уклала союзний договір «між царем Олексієм народу Михайловичем з одного боку і гетьманом

Хмельницьким і Станами України з другого». Порушення московським царем цієї угоди П. Орлик називає «вопіючою несправедливістю» [15, с.150], беззаконням, бо «козаки мають за собою право людське і природне», а відповідно, право народу на спротив проти гніту й повернення «своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [15, с. 149]. В основі цієї роботи теж лежить теорія природних прав народу. Ідея, що пронизує зміст акта – це ствердження природної справедливості на Українських землях і захист народу від усіляких форм несправедливості й свавілля. П. Орлик, посилаючись на теорію природного права, вважає, що Московія є «узурпатором України», а «Стани України» мають природне і людське право обрати Пилипа Орлика за свого гетьмана» [15, с. 151].

Після знищення Запорізької Січі поступово руйнується правовладдя на українських землях. Царат намагався переглянути норми українського права і через систематизацію звести їх застосування до мінімуму, замінивши імперськими загальноросійськими. Усе більше місця серед форм права на Українських землях починають займати російські нормативні акти: Маніфест про скасування гетьманства від 1764 року, указ від 1783 року про закріпачення українців тощо. Із запровадженням російського законодавства в українців дуже розширилася сфера неправа. Українські селяни втрачають статус вільних людей. Закріпачення унеможливлювало реалізацію низки природних прав: пересування, права на власність, права на участь у місцевому врядуванні, права на повагу до людської гідності та честі, на справедливий суд тощо.

Втрата українцями державної незалежності зумовила руйнацію національної правової системи і занепад природно-правової доктрини. На Українських землях стверджується не просто державне право у формі закону держави-окупанта, на чому наголошують дослідники [9; 11], а й інша, протилежна за змістом, смислами, цінностями та

принципами доктрина – законницька (легістська), яка, будучи позбавленою гуманістичного та демократичного змісту, стверджувала російський державоцентризм.

На противагу європейським поглядам, російські ідеологи обґрунтовували ідею сакральності володаря, абсолютизм та деспотизм. Український діяч цієї епохи Юрій Немирич у середині XVII ст. був прихильником республіканізму і в статтях Гадяцької угоди виступав проти союзу України з Московією. У «Роздумах про війну з Московитами» [22] він характеризує московське державне свавілля як абсолютизм і деспотію, уподібнює її турецькій. Населення імперії привчали до покірності та страху перед владою, формували почуття меншовартості та тотальної залежності від неї. Закони та укази царя трактували як першоначалю порядку й цілісності держави. Писане право вчили сприймати як єдине джерело прав людини. Поступово складався культ царя, який став необхідною умовою релігійності. Петрівська європеїзація російської культури підсилила тенденції до обожнення царської влади, коли монарх проголосив себе главою церкви і сприймався як живий Бог [16, с. 133].

Висновки. Природно-правова парадигма в Україні в модерну епоху втілювалася в громадському устрої народу,

його демократичних формах та відповідних формах права, найперше у правових звичаях та загальному праві. Право тогочасної України – це швидше юридизована мораль, тобто мораль, що юридично оформлена. Законодавство того часу також є формою буття юридизованої моралі. Ці форми буття та права є результатом типу раціональності, яка являє собою симбіоз здорового глузду та духовності, рацію, що нерозривно пов'язане з буттєвим корінням, з культурою народу, його мораллю, ментальністю тощо. Природне право, відповідно, є первинним і визначальним стосовно законодавства. Дух права, як форми буття загальнолюдських цінностей, пронизує всю правову традицію модерної епохи.

Поступово, по мірі посилення російської окупації на Українських землях форми буття українців та форми їх права, їх юридизована мораль, що ґрунтовані на природно-правовій парадигмі, витісняються російським законодавством, яке було втіленням необмеженої влади царя. З цього часу починає стверджувати себе законницька парадигма як альтернатива природно-правовій. Українська правова ідеологія продовжує бути юснатуралістичною, проте нормативно-знакова реальність та правозастосовна практика посутньо втілюють законницьку парадигму.

Література:

1. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. к.ю.н.: 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 250 с.
2. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. Українське право. 2006. №1(19). С. 15–24.
3. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 179 с.
4. Осауленко О. І. *Загальна теорія держави і права*: Навчальний посібник. Монографія. Київ: Знання, 2006. 334 с.
5. Нерсисянц В. С. *Філософія права* : учебн. для вузов. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1997. 652 с.
6. Головатий С. П. *Верховенство права* : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 44 с.
7. Попадинець Г.О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. канд. філос. наук : спец. 12.00.12 - філософія права. Київ, 2008. 196 с.
8. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. *Історія українського права*. За ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.

9. Грушевський М. Історія України-Руси. Грушевський М. Історія України-Руси: в II Т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків.
10. Захарченко П. П. Історія українського права: навч. посіб. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
11. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України / В. Нічик. – Київ : Укр. центр дух. культури, 1997. 328 с.
12. Довга Л. Соціальна утопія Інокентія Гізеля. Україна XVII століття. Суспільство. Філософія. Культура. Київ : Критика, 2005. С. 227–266.
13. Козачинський М. Цивільна політика. *Політологічні читання*. 1993. № 3. С. 90-107.
14. Орлик П. Вивід прав України. *Історія філософії України*. Хрестоматія : навч. посіб. ; упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 560 с. С.148–153.
16. Хвойницька Х. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція: Дис. к.філос. н.: 09.00.05 – історія філософії. - Львів, 2012. 199 с.
17. Зерцало саксонів URL: <http://surl.li/npwt> (дата звернення 21.08.2019)
18. Право цивільне хелмінське URL: <http://surl.li/npwu> (дата звернення 21.08.2019)
19. Соборне уложення URL: <http://surl.li/npwv> (дата звернення 21.08.2019)
20. Інокентій Гізель URL: <http://surl.li/npwx> (дата звернення 21.08.2019)
21. Інокентій Гізель. Нове видання творів URL: https://risu.ua/inokentiy-gizel-nove-vidannya-tvoriv_n58762
22. Юрій Немирич (1634). Роздуми про війну з московитами URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm>

Referense:

1. Hradova V. (2013), "The idea of the rule of law in the Ukrainian legal tradition", Abstract of PhD, Constitutional and Municipal Law, Kyiv, Ukraine.
2. Kozubra M.(2006), "Principle of the rule of law and domestic theory and practice", *Ukrainian law*, vol. 1(19), pp.15-24.
3. Kravec V.M. (2003), "Types of legal understanding as basic methodologis philosophical and legal discourses", Abstract of PhD, Philosophy of law, Kyiv. Ukraine.
4. Osaulenko O.I.(2006), *Teorija dergavi i prava* [General theory of state and law], Monographiya, Kyiv, Ukraine.
5. Nersecyanz V.S. (1997) *Filosofija prava* [Philosophy of law], Publishing group «NORMA-INFRA», Moscow, Russia.
6. Holovaty S.P. (2009), "Rule of law: idea, doctrine, principle", PhD Thesis, Theory of State and Law, Kyiv, Ukraine.
7. Popadynec H.O. (2008), "Ukrainian philosophical-worldview as a basis for development Ukrainian legal culture", PhD Thesis, Philosophy of law, .Kyiv, Ukraine.
8. Shevchenko O.O.,Vovk O.Y., Kapelyushnyi V.P.(2001), *Istoriya ukrains`kogo prava* [History of Ukrainian law], Olan, Kyiv:
9. Hrushevskiy M. (1994), *Istoriya Ukraini – Rosii* [History of Ukraine – Russia], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.
10. Zacharchenko P.P. (2019), *Istoriya ukrains`kogo prava* [History of Ukrainian law], Osvita Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
12. Nychyk V. (1997), *Petro Mogila v duhovniy istorii Ukraini* [Petro Mohyla in the spiritual culture of Ukraine], Ukr. Centre the spiritual culture, Kyiv, Ukraine.
13. Dovha L. (2005), Social utopia by Innokentiy Gisel, *Ukraine XVII centuries. Society. Philosophi. Culture, Krytyka*. Kyiv, pp. 227- 266.
- 14.Kozachynsky M. (1993), Civil policy. *Politikal science readings*. Vol.3, pp. 90-107.
15. Orlyk P. (1993), "Withdrawal of the rights of Ukraine", *Istoriia filosofii Ukrainy* [History of philosophy of Ukraine], Lybid, Kyiv, pp.148–153.
16. Chvoynyska Ch. (2012), "Legitimation of natural law in Ukraine and European jus naturalistic tradition", *History of philosophy*, Lviv, Ukraine
17. Зерцало саксонів, available at: <http://surl.li/npwt> (Accessed 21 August 2019)
18. Право цивільне хелмінське, available at: <http://surl.li/npwu> (Accessed 21 August 2019)
19. Соборне уложення, available at: <http://surl.li/npwv> (Accessed 21 August 2019)
20. Інокентій Гізель, available at: https://pidru4niki.com/12991010/filosofiya/inokentiy_ozel (Accessed 21 August 2019)
- 21.Інокентій Гізель. Нове видання творів, available at: https://risu.ua/inokentiy-gizel-nove-vidannya-tvoriv_n58762 (Accessed 21 August 2019)
22. Юрій Немирич (1634). Роздуми про війну з московитами, available at: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm> (Accessed 21 August 2019)

Стаття надійшла до редакції 23.08.2019 року

Розділ 2.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 347.122

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПАСАЖИРІВ-ПІЛЬГОВИКІВ
ПРИ ПЕРЕВЕЗЕННЯХ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ**

Голенко І. П.

суддя Господарського суду Луганської області, тел.: (099) -24-48-575, e-mail: igolko0081@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4870-1741>

**LEGAL ASPECTS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF
PRIVILEGED PASSENGERS IN ROAD TRANSPORT**

Golenko I.

Judge of the Commercial Court of Luhansk region, тел.: (099) -24-48-575, e-mail: igolko0081@gmail.com
ORCID ID - <https://orcid.org/0000-0002-4870-1741>

Анотація. В умовах розвитку соціальних інститутів важливого значення набуває ефективний механізм захисту суб'єктивних прав учасників цивільних правовідносин. Особливо, це стосується захисту суб'єктивних прав представників соціально незахищених верств населення. У цьому контексті відносини з перевезення пасажирів автомобільним транспортом є яскравим прикладом. Зокрема, у сфері відносин з перевезення пасажирів автомобільним транспортом це безпосередньо стосується пасажирів, які користуються державними пільгами і дотаціями. Суб'єктивні права пасажирів-пільговиків на практиці систематично порушуються представниками перевізників, які здійснюють перевезення автомобільним транспортом. Відбувається це через соціальний конфлікт, закладений в основах радянського законодавства: перевізники на сьогоднішній день не отримують необхідні дотації з місцевих і державних бюджетів за надання послуг таким пасажиром, їх витрати на забезпечення свого бізнесу зростають, у той же час, в умовах політичних та соціальних криз, кількість пасажирів-пільговиків тільки збільшується. Захист суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків відповідно до умов національного законодавства здійснюється в судовому порядку. Одночасно з цим, пасажир не завжди можуть довести факт надання їм послуг конкретним перевізником. Дана проблема особливо гостро виявляє себе при здійсненні перевезень особами, які не мають необхідних дозволів і ліцензій. Для вирішення зазначеної проблеми автором розроблено пропозицію, згідно з якою необхідно обладнати салони автомобільного транспорту засобами фото- і відеофіксації. У подальшому, на думку автора, це спростить доведення вини перевізника, в разі звернення пасажиром-пільговиком до суду для захисту своїх суб'єктивних прав. З метою практичної реалізації зазначеної пропозиції автором запропоновано шляхи щодо вдосконалення окремих норм національного законодавства.

Ключові слова: правові аспекти захисту, правовідносини, договір, перевезення автомобільним транспортом, пасажир, пільговий пасажир, пільга.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл: 16

Annotation. In the context of the development of social institutions, the effective mechanism of protecting the subjective rights of participants in civil relations is of great importance. This is especially true for the protection of the subjective rights of representatives of socially disadvantaged groups. In particular, in the sphere of relations for the transporting of passengers by road, this directly concerns passengers using state benefits and subsidies. Subjective rights of privileged passengers in practice are systematically violated by representatives of transport carriers engaged in road transport. This is due to a social conflict which underlies in the foundations of Soviet law: transport carriers today do not receive the necessary subsidies from local and state budgets for providing services to such passengers, their expenses for providing their business increase, at the same time, in the context of political and social crises, the number of privileged passengers is only increasing. The protection of subjective rights of privileged passengers in

accordance with national legislation is carried out in court. At the same time, passengers cannot always connect the fact of providing for them service with personality of individual transport carrier. This problem is especially acute when transporting service is providing with persons who do not have the necessary permits and licenses. To solve this problem, the author has developed a proposal, which consists in equipment of automobile vehicles salons with photo and video fixation gadgets. In the author's opinion, it will make simpler to prove the transport carrier's guilt if the privileged passengers goes to court to protect their subjective rights. With the aim of practical implementation of this proposal, the author worked out some ways for improving certain norms of national legislation.

Key words: legal relations, law relations, contract, transporting by road, passenger, privileged passenger, privilege.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 16

Постановка проблеми. Пасажири-пільговики, як фізичні особи, які мають право користування певними пільгами згідно із законодавством, є вразливішими серед учасників відносин щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом. Порушення їх прав трапляється досить часто на стадії виконання учасниками зазначених відносин відповідного договору. Причиною того є антагонізм між інтересами цих пасажирів та перевізників у легальному врегулюванні цих відносин ще за радянських часів. Зокрема, забезпечення прав пасажирів-пільговиків на пересування на той період часу з боку держави здійснювалося за допомогою встановлення системи пільг та дотацій, які також мали виконувати державні підприємства, що мало вираження, зокрема, у наданні провізної послуги автомобільним транспортом пільговику безоплатно.

Зі встановленням у державі пріоритетів приватного сектору економіки більша частина цих підприємств була реорганізована в юридичні особи приватного права або набули статусу фізичних осіб-підприємців на основі приватної форми власності. Проте, започаткована у радянському законодавстві система пільг щодо певної категорії громадян та їх парадигма залишилася без змін. Такі пільги наразі є, але здійснити право на них досить складно: обмежена кількість перевізників для проїзду, не компенсуються витрати на такі перевезення або взагалі, або лише частково, проявляється свавілля персоналу перевізника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відносини щодо прав на

пільги та їх забезпечення і здійснення в приватно-правовому порядку порушувалися низкою вчених в адміністративно-правовому, соціально-правовому, господарсько-правовому, управлінському аспектах.

Не вирішені раніше частини проблеми. Проте досі не узгоджено їх з приватно-правовою парадигмою здійснення права на пільги при перевезеннях пасажирів. Досі не склалося цільного консюмерно спрямованого механізму захисту прав пасажирів-пільговиків.

Формулювання цілей статті. Незважаючи на наявність наукових досліджень, присвячених тематиці транспортних перевезень, відносини щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом на самостійному рівні не розглядалися. Тож дослідження стану наукових розробок, а також положень законодавства у цьому напрямі й становить мету статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна проблема полягає в тому, що перевізники не отримують колись забезпечених державою дотацій та компенсацій на перевезення пасажирів-пільговиків. Тож вони стали «нести тягар» зазначеної системи пільг, фактично, обізнано відмовляючись від певного доходу. Вони мають низку матеріальних проблем, які пов'язані зі здійсненням ними комерційної діяльності. По-перше, мова йде про сплату податків, обов'язкових платежів за офіційні дозволи, ліцензії, заробітної плати найманим працівникам, орендної плати за користування транспортом та інші зобов'язання. По-друге, систематично зростає частина розходів перевізника, до яких слід віднести

підвищення цін на паливно-мастильні матеріали, оновлення автопарку та підвищення його якості (вимоги суспільства до комфорту змушують перевізників закуповувати автомобільні транспортні засоби іноземного виробництва), підвищення цін на запчастини. Перевізники намагаються покрити власні збитки за допомогою підвищення провізної плати, чому заважає тарифна система встановлення провізної плати. Тож не всі перевізники нею задоволені. Так, окремі перевізники прямо просять відмінити пільги, підвищити плату за одну поїздку до трьох євро, як у Європі, обіцяючи за це якісну та безпечну послугу з перевезення [1]. Як наслідок, перевізники не бажають здійснювати державну політику щодо здійснення перевезень громадян на пільговій основі, а пасажирів-пільговиків вимушені безперестанно боротися з масовими порушеннями своїх прав, що мають місце з боку представників перевізників (водії, кондуктори та ін.). Таким чином, правові аспекти захисту суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків у межах відносин щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом є досить актуальними на сьогоднішній день. З цієї причини їх дослідження й складає мету цієї статті.

Правове регулювання розглядуваних відносин з позиції національного цивільного законодавства закріплено на основі договірних зобов'язань. Так, положеннями ст. 911 ЦК України передбачено загальну систему суб'єктивних прав, які має пасажир згідно з договором перевезення. Специфіку захисту зазначених суб'єктивних прав положеннями ЦК України не передбачено.

Аналіз транспортного законодавства, зокрема, Законів України «Про транспорт», «Про автомобільний транспорт», Статуту автомобільного транспорту УРСР, Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту свідчить про те, що їх змістом не визначені питання захисту прав учасників досліджуваних відносин, зокрема, пасажирів-пільговиків. Узагалі видається,

що з огляду на організаційний та координаційний характер наведених нормативно-правових актів, деталізація напрямів захисту прав учасників відносин щодо перевезень пасажирів автомобільним транспортом не є їх головним завданням.

З урахуванням того, що пасажир є фізичною особою, а договір щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом є видом споживчих договорів, на ці відносини також розповсюджуються положення Закону України «Про захист прав споживачів». Характерною рисою цього нормативно-правового акта є його спрямованість саме на захист учасників відповідних відносин (ст. 5). Проте, змістом цього нормативно-правового акта не передбачено специфіку захисту прав пасажирів, зокрема, пасажирів-пільговиків у межах відносин щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом. Звідси, правові основи захисту суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків не мають достатнього легального забезпечення на рівні національного законодавства.

Основною підставою захисту суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків є їх типові порушення. Так, на стадії виконання договору щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом загальна кількість скарг пасажирів-пільговиків зводиться до негідного та хамського поводження з ними представників перевізника (водії, кондуктори), несприйняття ними документів таких пасажирів, що підтверджують їх право на певну пільгу, зауваження з боку представника перевізника на те, що всі пільгові місця у транспортному засобі вже зайняті та ін. Матеріали судової практики мають цілу низку спорів за участю сторін пільговик-пасажир та перевізник, глобальна мережа Інтернет налічує безліч скарг щодо випадків порушення перевізниками та їх представниками прав пасажирів, зокрема пасажирів-пільговиків [2]. Розглядувана проблема у країні загострилася зі стрімким збільшенням пільговиків, починаючи з 2014 року. Маємо на увазі ветеранів

антитерористичної операції, бойових дій та ін. Тож тенденція розповсюдження більшої кількості пільгових прав на пасажирів автомобільного транспорту має тенденцію зростання. Свідченням цьому є окремі проєкти національних нормативно-правових актів [3].

Слід звернути увагу, що майже всі вітчизняні та зарубіжні комплексні теоретичні розробки з тематики перевезення пасажирів автомобільним транспортом [4, с. 138 – 155; 5, с. 160 – 186; 6, с. 140 – 168] у своєму складі окремо виділяють аспекти юридичної відповідальності, зокрема, щодо юридичної відповідальності сторін, яка обумовлена певним договором. Аналіз цих робіт свідчить про те, що зазначені аспекти стосуються різних, за своєю правовою сутністю, проблем, що, у свою чергу, обумовлено специфікою певних відносин щодо перевезення, видом транспорту або видом здійснення перевезення, рівня та видів соціальних загострень, які трапляються при реалізації цих відносин на практиці та ін. Водночас, питанням захисту суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків у їх складі окремої уваги майже не приділяється. Такий стан правової доктрини у сегменті розглядуваного аспекту підкреслює актуальність проведення цього дослідження.

Виходячи з положень національного законодавства, видається можливим констатувати, що пріоритетним засобом захисту прав пасажирів, як споживачів, надається суду. Так, згідно з ч. 1 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів», захист прав споживачів, передбачених законодавством, здійснюється судом.

Важливим аспектом при захисті суб'єктивних прав учасників цивільних відносин судом є докази: їх надання сторонами, долучення до справи, їх прийняття судом до уваги при винесенні рішення. Так, згідно з ч. 1 ст. 77 ЦПК України, належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. При цьому, сторони мають право

обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень (ч. 3 зазначеної статті). При зверненні з позовом до суду пасажир-пільговик до перевізника основним доказом юридичного факту – наданої (ненаданої, наданої не у повному обсязі або неналежним чином) послуги є квиток. Проте, не всі особи, що здійснюють перевезення пасажирів автомобільним транспортом, мають такий проїзний документ. Мова йде про випадок користування транспортом перевізника, що не має відповідних дозволів та ліцензій – так звані «нелегали». З юридичного погляду, останні не можуть мати назву «перевізник». Як зазначається у матеріалах преси, «... нелегальні пасажирські перевезення на автотранспорті досягли катастрофічних масштабів: пасажирів ризикують життям, а держава втрачає мільйони гривень. Нелегали не мають дозволів на перевезення пасажирів, не несуть відповідальності за технічний стан транспорту, не перевіряють стан здоров'я водіїв ...» [7]. Тож у даному випадку постає проблема доказування факту надання послуги пасажир-пільговику, який має певні скарги або зауваження. Дійсно, наведена ситуація ускладнюється тим, що всі свідки після залишення таким пасажиром транспорту зникають разом із певним транспортом. Представники перевізника у випадках, коли самі є правопорушниками, не можуть бути свідками для надання усних доказів проти себе, в інших – просто не бажають. Більшість свідків-пасажирів не хочуть дати показання, які можуть бути доказами у певній справі у суді через власну зайнятість та нездатність пасажиром-пільговику зацікавитися останніх затратити свій час на судовий процес, що їх не стосується. Тож при судовому захисті суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків у межах відносин щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом має місце проблема доказування вини перевізника.

Вважаємо, що шляхом вирішення цієї проблеми є використання досягнень

технічного прогресу. Так, наразі електронна техніка здатна бути розташованою в будь-яких соціальних місцях (це стосується різноманітних засобів відеофіксації: відеокамери, вебкамери та ін.). Автотранспортні засоби у цьому випадку не становлять винятку. Такий захід, як бізнес-ідея, не є новим.

Наразі перевізники обладнують комерційний автомобільний пасажирський транспорт, переслідуючи мету організації бізнесу та фінансового контролю: відстеження отриманих коштів водіями й контролерами у відповідності до перевезених пасажирів. Водночас, такі заходи у контексті дослідження можна розглядати також як спосіб самозахисту цивільних прав пасажирів, зокрема пільговика, досудового врегулювання спорів, що виникають з аспектів виконання зобов'язань у цій галузі між пасажиром-пільговиком та перевізником. Так, окремі керівники підприємств автоперевізників комерційного призначення, які обладнанні засобами відеофіксації, зазначають про механізми зворотного зв'язку «пасажир-перевізник», вказуючи про можливість пасажирів зв'язатися з перевізником по гарячій лінії, залишити коментарі та побажання на особистому сайті автоперевізника, на сайтах у соціальних мережах [8].

Фотовідеоматеріали відповідають вимогам, які ставляться стосовно доказів нормою ч. 1 ст. 76 ЦПК України. Проте, з їх використанням, як таких, у судовому процесі постає таке питання: більшість таких технічних засобів є електронними засобами, тож вони є електронними носіями інформації. У зв'язку з цим у цивілістиці слушно зауважується про недосконалість чинного законодавства у галузі використання електронних доказів. Тому окремі автори наголошують на необхідності внесення змін до ст. 34 Закону України «Про нотаріат» та доповненні положення ЦПК України ст. 100-1 під назвою «Оригінал та копія електронного доказу» з відповідним змістом [9, с. 87]. Такі зауваження слід вважати слушними, адже у контексті

даного дослідження вони забезпечать сприйняття судом результатів відеоспостереження, здобутих з відеокамер, що розташовані у салоні певного автотранспорту, як доказів. Водночас, зазначена проблема не виключає інших у цьому аспекті. Так, згідно з положеннями ч. 1 ст. 307 ЦК України, фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. Аналіз цієї норми свідчить про те, що «автоматична» згода від фізичної особи надається тільки під час фіксації певних дій та подій під час проведення засобів публічного характеру. Термін «публічний захід» не визначений чинним національним законодавством, тож звернемося до закордонного досвіду. Так, згідно зі ст. 2 Федерального Закону «Про збори, мітинги, демонстрації, ходу і пікетування» [10], публічним заходом є відкрита, мирна, доступна кожному, що проводиться у формі зборів, мітингу, демонстрації, ходи або пікетування, або в різних поєднаннях цих форм акція, здійснювана з ініціативи громадян, політичних партій, інших громадських об'єднань і релігійних об'єднань, у тому числі з використанням транспортних засобів. Приймаючи таку позицію за основу, зауважимо, що змістом терміна «публічний захід» не охоплюється категорія «громадське місце», яким, на наш погляд, є салон автомобільного пасажирського транспорту (таксі, маршрутного таксі, автобусу та ін.). Таким чином, розміщення засобів відеофіксації у транспорті автоперевізника може мати місце тільки до того моменту, поки хтось з пасажирів не поскаржиться на це самому перевізникові або до компетентних органів, адже такі дії з боку перевізника слід розглядати як втручання в особисте життя пасажирів.

Згідно з положеннями ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження

та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» [11], громадським місцем є частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно чи за запрошенням, або за плату постійно, періодично або час від часу, в тому числі під'їзди, а також підземні переходи, стадіони. Схожу позицію щодо тлумачення зазначеного терміна містить п. 2 Розділу 1 Наказу Міністерства оборони України від 10.10.2016 № 515 «Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України» [12]. Однак, у юридичній літературі слушно робиться наголос на тому, що легальне визначення терміна «громадське місце» не є повним. Зокрема, А. В. Жбанчик при класифікації видів громадських місць визначає транспорт як громадське місце за сутністю [13, с. 141]. Приєднуючись до цього підходу, вважаємо, що салони автомобільного пасажирського транспорту, як публічні місця, потребують обладнання їх системами відеоспостереження з метою забезпечення їх усіма напрямками безпеки та попередження порушень умов договору щодо перевезення пасажирів автомобільним транспортом відносно пасажирів, зокрема пасажирів-пільговиків. Так, у матеріалах преси зазначається, що при обладнанні засобами відеофіксації автомобільного комерційного транспорту закріплюються факти відправлення та прибуття транспорту, здійснювані зупинки, кількість пасажирів та ін. [14]. Видається, що суспільство в особі громадян, що є пасажирями-пільговиками автомобільного транспорту, позитивно сприйме такі заходи. Тим більш, що з метою забезпечення своїх суб'єктивних прав з такими проханнями вони самі іноді звертаються до органів влади й перевізників [15]. Тож правове регулювання цих відносин потребує встановлення на легальному рівні норми, яка б забезпечувала «автоматичну» згоду фізичної особи-пасажира на відеофіксацію

її дій у публічному місці – салоні певного автомобільного транспорту перевізника. Авжеж, така згода потрібна й від представника перевізника – водія, кондуктора та ін. Практичний шлях урегулювання даного аспекту вбачається у внесенні відповідних змін до положень ч 1. ст. 307 ЦК України, а саме, доповнити її зміст словами «публічне місце» після слів «... та інших заходах публічного характеру». Зміст ч 1. ст. 307 ЦК України пропонуємо викласти таким чином:

«Фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру, публічних місцях».

У зв'язку з наведеним, слід зауважити, що відповідної примітки потребує й спеціальне законодавство. Так, з урахуванням недосконалості законодавства, що спрямоване на забезпечення досліджуваних відносин, нами було обґрунтовано позицію щодо проєктування та прийняття окремого нормативно-правового акта спеціальної дії – Кодексу України «Про перевезення пасажирів автомобільним транспортом» [16, с. 127]. Звідси, зміст зазначеного проєкту Кодексу України, на наш погляд, має містити норму відсильного характеру. Тож пропонуємо закріпити у положеннях зазначеного проєкту Кодексу України норму такого змісту:

«Салон автомобільного транспорту, яким здійснюється перевезення пасажирів, незалежно від цільового призначення та напрямку перевезення є публічним місцем».

Висновки. Видається, що зазначені заходи покращать ситуацію у межах забезпечення та захисту суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків, а саме: полегшать доказування у певному випадку захисту своїх прав пасажиром-пільговиком у суді, сприятиме зменшенню кількості «нелегалів», вирішенню проблеми персоналізації представника перевізника-

правопорушника (водія, кондуктора) та конкретизації вчинених ними протиправних дій. Більше того, це також підвищить рівень дисципліни з боку самих пасажирів і попередить нанесення останніми шкоди майну перевізника. Водночас, звернемо увагу на те, що правило щодо обладнання салонів автомобільного транспорту, якими здійснюється перевезення пасажирів, не може нести імперативний характер. Це пояснюється тим, що не всі види перевезення пасажирів автомобільним транспортом є комерційними та прибутковими, зокрема, маємо на увазі перевезення пасажирів у режимі «автостоп». У зв'язку з цим, пропонуємо закріпити у Розділі «Права перевізника» проекту Кодексу України «Про перевезення пасажирів автомобільним

транспортом» норму, згідно з якою перевізник має право обладнати салон автомобільного транспорту, яким здійснюється перевезення пасажирів, засобами відеофіксації.

Порушення суб'єктивних прав пасажирів-пільговиків, які впливають з відповідного договору, на практиці мають масовий характер, що можна пояснити тим, що у більшості випадків представники перевізника свідомо порушують права пасажирів-пільговиків, усвідомлюючи їх фізичні вади, соціально не захищену позицію, недостатню правову обізнаність та ін. Тож подальшого вивчення потребує механізм забезпечення суб'єктивних прав такої категорії населення, його легальне визначення. У цьому й убачається перспектива подальших досліджень.

Література:

1. Василець Т. Маршрутні зміни: як плани уряду допоможуть пасажирам і чи готові до них перевізники / Т. Василець // СК / Головна / Мультимедіа / Статті / Суспільство. URL: <http://www.slk.kh.ua/multimedia/articles/suspilstvo/marshrutni-zmini-yak-iniciativi-uryadu-dopomozhut-pasazhiram-i-chi-gotovi-do-nix-perevizniki.html> (дата звернення 19.07.2019)
2. Пасажири не знають як захиститися від нахабства водіїв громадського транспорту – Урядовий контактний центр // УКРІНФОРМ (Мультимедійна платформа іномовлення України)/ Суспільство / 29.09. 2017 р. URL: <http://surl.li/npxn> (дата звернення 20.09.2019)
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо звільнення окремих категорій осіб, які мають право на безплатний проїзд, від стягнення автостанційного збору : проект Закону України від 24.05.2013 № 2141а. URL: http://o4uq.mmyq.ojqwiyi.m5xxmltvme.cmle.ru/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47125 (дата звернення: 20.07.2019)
4. Нечипуренко О. М. Цивільно-правове регулювання перевезень пасажирів таксі: монографія / О. М. Нечипуренко, С. В. Резніченко, Г. В. Самойленко. Одеса: ОДУВС, 2010. 227 с.
5. Гуржей С. Ю. Перевозка пассажиров городским общественным транспортом : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право / Уральская государственная юридическая академия / С. Гуржей. Москва, 2007. [Электронный ресурс] Москва : РГБ, 2007. (Из фондов российской государственной библиотеки) URL: <http://diss.rsl.ru/diss/07/0722/070722031.pdf> (дата звернення 20.07.2019)
6. Хеиготова С. Е. Правовое регулирование перевозки пассажиров автомобильным транспортом : дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. Хеиготова. Ростов-на-Дону, 2007. 196 с.
7. Нелегальні перевізники: кому загроза, кому годівниця // Енергодарська міська рада / Головна / Взаємодія з громадськістю / 09.04.2019 р. URL: <http://surl.li/npxm> (дата звернення 20.07.2019)
8. Фирсова Е. Директор «Мосавтотранс» – о безопасности перевозок и новых автобусах с учебной кабиной / Е. Фирсова // РИАМО / Люди / 21.02.2019 г. URL: <http://surl.li/nprxf> (дата звернення 19.07.2019)
9. Чорний О. С. Електронні докази в цивільному процесі: проблеми застосування на практиці / О. С. Чорний, О. І. Антонюк // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2018. Т.1 С. 83–88.
10. О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях : Федеральный Закон от 19.06.2004 № 54-ФЗ / Консультант плюс. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_48103/ (дата звернення 19.07.2019)
11. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України від 22.09.2005 р. № 2899-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15/ed20121216#n10> (дата звернення: 20.07.2019)
12. Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 10.10.2016 № 515. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16> (дата звернення 20.07.2019)

13. Жбанчик А. В. Поняття «громадські місця» та їх класифікація / А.В. Жбанчик // Право і суспільство. 2011. № 1. С. 138–142.
14. Поездки на автобусах зафіксирують відеокamery // ОКА.FM / Новости / Общество / 21.01.2019. URL: <http://www.oka.fm/new/read/social/Poezdki-na-avtobusah-zafiksiruyut-videokamery/> (дата звернення 20.07.2019)
15. Видеокamеры в кабины водителям автобусов просят установить хабаровчане // DVHAB.RU / Хабаровск / Новости / 2018 / 15.12.2018 р. URL: <https://www.dvnovosti.ru/khab/2018/12/15/92437> (дата звернення 20.07.2019)
16. Голенко І. П. Місце відносин щодо перевезень пасажирів автомобільним транспортом в системі цивільного права / І. П. Голенко // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Римське право і сучасність» 24.05.2013 р. Одеса, 2013. С. 125-128.

References:

1. Vasilec, T, "Route changes: how government plans will help passengers and whether carriers are ready for them", available at: <http://www.slk.kh.ua/multimedia/articles/suspilstvo/marshrutni-zmini-yak-iniciativi-uryadu-dopomozhut-pasazhiram-i-chi-gotovi-do-nix-perevizniki.html> (Accessed 19 July 2019)
2. The official site of Ukrinform, (2017), "Passengers do not know how to protect themselves from the impudence of public transport drivers", available at: <http://surl.li/npxn> (Accessed 20 July 2019)
3. The project of Law of Ukraine, (2013), "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Exemption of Certain Categories of Persons Entitled to Free Travel from the Collection of the Bus Station Fee", available at: http://o4yq.mmyq.ojqwiyi.m5xxmltvme.cml.ru/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47125 (Accessed 20 July 2019)
4. Nechipurenko, O.M. (2010), *Civil`no pravove reguluvannya perevezennya pasagiriv taksi* [Civil law regulation of transportation of passengers in taxis], ODUVS, Odessa, Ukraine.
5. Gurgej, S.U. (2007), "Transferring passengers by city public transport", Abstract of Ph.D. dissertation, Civil Law and Family Law; International Private Law, Ural'skaya State Law Academy, Russia.
6. Heigotova, S.E. (2007), "The law regulation of transferring passengers by automobile transport", Abstract of Ph.D. dissertation, Civil Law and Family Law; International Private Law, Rostov-na-Donu State University, Rostov-na-Donu, Russia.
7. The official site of Energodar City Council (2019), "Illegal carriers: whom is treat, whom is a feeder?", available at: <http://surl.li/npxm> (Accessed 20 July 2019)
8. Firsova, E. (2019), "Director of "Mosavtotrans" - on the safety of transportation and new buses with a training cabin", available at: <http://surl.li/npxf> (Accessed 19 July 2019)
9. Chornij, O.S. (2018), "Electronic evidence in civil proceedings: problems of application in practice", *Visnuk Students`kogo naukovoogo tovaristva DonNu imeni Vasilya Stusa*, vol.1, pp. 83–88.
10. The Federal Law of Russian Federation (2004), "About meetings, rallies, demonstrations, processions and picketing", available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_48103/ (Accessed 19 July 2019)
11. The Verkhovna Rada of Ukraine (2005), The Law of Ukraine " On measures to prevent and reduce the use of tobacco products and their harmful effects on public health", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15/ed20121216#n10> (Accessed 19 July 2019)
12. Ministry of Defence of Ukraine (2016), "On approval of the Instruction on the organization of the patrol service by the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16> (Accessed 20 July 2019)
13. Gbanchuk, A.V. (2011), "The definition "public places" and its classification", *Pravo i suspil`stvo*, vol.1, pp.138-142
14. "Travel by bus will be recorded by video cameras" (2019), available at: <http://www.oka.fm/new/read/social/Poezdki-na-avtobusah-zafiksiruyut-videokamery/> (20 July 2019)
15. "Khabarovsk residents are asked to install video cameras in the cabins of bus drivers" (2018), available at: <https://www.dvnovosti.ru/khab/2018/12/15/92437> (Accessed 20 July 2019)
16. Golenko, I.P. (2013), "The place of relations concerning the transportation of passengers by road in the system of civil law", *Rims`ke pravo i suchnist`* [Rome Law and modernity], Mizhnarodna konferentsiya [International conference], Odessa National University, Odessa, Ukraine, pp. 125-128.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2019 року

УДК 342.731

ПРАВОВИЙ СТАТУС І СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ У США ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Корольова В. В.

к.ю.н., доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: (044) 455-57-12, e-mail.: ViktoriyaV:@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2998-6144>

Ващук М. М.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (097)-939-34-93, e-mail: 4ek1st2014@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-947X>

LEGAL STATUS AND SPECIFICS OF MILITARY CHAPLAINS IN THE UNITED STATES BASED ON CASE LAW

Koroleva V.

Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (044) 455-57-12, e-mail.: ViktoriyaV:@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2998-6144>

Vashchuk M.

Post-graduate student, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (097)-939-34-93, e-mail: 4ek1st2014@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-947X>

Анотація. У статті 35 Конституції України проголошується, що кожен військовослужбовець має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи та ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. В умовах наявних бойових дій на сході України ще більше актуалізували проблематику впровадження інституту військового капеланства (священства) у Збройних силах України та інших військових формуваннях. Аналіз різних світових моделей капеланської служби і видів координації між церквою та військовими формуваннями держави може бути успішно використаний в Україні з обов'язковим урахуванням ментальності й історичного розвитку українського народу. Варто відштовхуватися від духовних традицій, а також досвіду, отриманого під час бойових дій на сході держави. У статті проаналізовано низку судових справ США з питань військового капеланства. Зроблено висновок про те, що згідно з американською судовою практикою, військове капеланство не суперечить Конституції США до тих пір, поки воно надає можливість реалізовувати право на свободу віросповідання тим, хто в іншому разі був би позбавлений доступу до релігійних послуг. Судова практика відображає у собі специфічні особливості становлення інституту військового капеланства на території країни як обов'язкової гарантії свободи віросповідання військовослужбовців. Вивчення американського досвіду правового регулювання статусу та діяльності військових капеланів за матеріалами судової практики дозволило зробити висновок, що судові рішення можна поділити за предметною ознакою на групи: 1) принципова конституційна можливість і обґрунтованість існування та функціонування капеланства у Збройних силах; 2) питання відповідності Конституції США капеланства, фінансування якого здійснюється коштом державного бюджету; 3) проблеми та специфіка найму і трудових (службових) правовідносин з військовими капеланами, а також питання законності звільнення військового капелана; 4) питання збереження релігійної таємниці; 5) дискримінація деяких конфесій при наданні переваг іншим конфесіям у Збройних силах; 6) питання обмежень окремих прав військових капеланів, виходячи з інтересів військової служби.

Ключові слова: військовий капелан, душпастирська опіка, правовий статус капелана, американська модель капеланської служби, судова практика.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 21.

Annotation. Article 35 of the Constitution of Ukraine declares that every serviceman has the right to freedom of thought and religion. This right includes the freedom to profess any religion or not to practice any religion, to perform religious cults and ritual rites individually or collectively, and to conduct religious activities. In the conditions of the existing hostilities in the East of Ukraine, the issue of introducing the institute of military chaplaincy (priesthood) in the Armed Forces of Ukraine and other military formations became even more relevant. The analysis of different world models of chaplaincy and types of coordination between the church and the military formations of the state can be successfully used in Ukraine, taking into account the mentality and historical development of the Ukrainian people. Start from the spiritual traditions, as well as the experience gained during the fighting in the east of the country. The article analyzes a number of US court cases on military chaplaincy. It is concluded that, according to American jurisprudence, military chaplaincy is not unconstitutional as long as it allows those who would otherwise be denied access to religious services to exercise their right to freedom of religion. Judicial practice reflects the specific features of the establishment of the institution of military chaplaincy in the country, as a mandatory guarantee of freedom of religion for servicemen. A study of the American experience of legal regulation of the status and activities of military chaplains based on case law concluded that court decisions can be divided into groups: 1) the fundamental constitutional possibility and validity of the existence and functioning of the chaplaincy in the Armed Forces; 2) the issue of compliance with the US Constitution of the chaplaincy, which is financed from the state budget; 3) problems and specifics of employment and labor (official) legal relations with military chaplains, as well as issues of legality of dismissal of a military chaplain; 4) the issue of keeping religious secrets; 5) discrimination of certain denominations in giving preference to other denominations in the Armed Forces; 6) the issue of restrictions on certain rights of military chaplains, based on the interests of military service.

Keywords: military chaplain, pastoral care, legal status of the chaplain, American model of chaplaincy, judicial practice.

Formulas: 0; fi g.: 0; tabl.: 0, bibl.: 21.

Постановка проблеми. Наявність військово-релігійних служб у багатьох країнах і характер виконуваних ними завдань зумовлює те, що вони займаються не тільки задоволенням релігійних потреб, але й уведені в систему ідеологічно-психологічного впливу на весь особовий склад, незалежно від світоглядної орієнтації кожного військового. Релігійне виховання є складовою системи бойової й морально-психологічної підготовки військовослужбовців та підпорядковане основному завданню – підтриманню високого духовно-патріотичного й бойового потенціалу військ. Це особливо важливо для України нині на шляху адаптації до стандартів НАТО.

Детальний аналіз різних світових моделей капеланської служби та видів координації між церквою і військовими формуваннями держави може бути успішно використаний в Україні з обов'язковим урахуванням вірувань, історичного досвіду та культури українського народу для забезпечення належної організації духовної опіки військовослужбовців.

Капеланська служба США є зразком для армій країн, що входять до НАТО. Загалом корпус капеланів Збройних сил США довів свою спроможність та

ефективність виконувати поставлені перед ним завдання. Душпастирська опіка над воїном здійснюється не лише в частині, а також удома через роботу з сім'ями. Навіть знаходячись у полоні, американський солдат відчуває підтримку капелана, який готував його до всіх труднощів і небезпек війни. У цьому сенсі доцільним вбачається вивчення правового забезпечення, організації та функціонування військового капеланства у США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про становлення інституту військового капеланства в різних країнах світу досліджували такі українські вчені, як Н. Агаєв, Л. Владиченко, М. Герасименко, А. Зачепа, С. Здіорук, О. Кокун, Н. Лозінська, Ю. Решетніков, І. Пішко, С. Сьомін та інші дослідники.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У працях вказаних авторів розкрито ще не всі аспекти вивчення правового забезпечення, організації та функціонування інституту військових капеланів у різних країнах світу і в США зокрема.

Метою статті є вивчення американського досвіду правового регулювання статусу та діяльності військових капеланів за матеріалами судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існування інституту військового капеланства у США налічує вже понад 200 років, відколи Конгресом було затверджено нові Статути армії 29 липня 1775 року. Але остаточно американська модель капеланської служби сформувалася наприкінці Першої світової війни [1, с. 15].

Аналіз референтних документів судових органів США з питань правового статусу та діяльності військових капеланів засвідчує, що впродовж XIX-XXI століть значна частина справ розглядалася за участю військових капеланів або з питань військового капеланства. У США було створено низку судових прецедентів стосовно функціонування військового капеланства, зокрема в умовах, відмінних від тих, в яких американська модель капеланства функціонує сьогодні [2, с. 4].

З кінця 1960-х рр. деякі конфесійні групи та інші організації активно закликали до демілітаризації військового капеланства. Пропонувалося в повному обсязі ліквідувати капеланство і створити капеланську службу з приватним фінансуванням та управлінням. І попри те, що це вимагало значної участі й підтримки уряду, така служба не стала б частиною військових відомств [3, с. 218].

У 1985 році Апеляційний суд США Другого федерального апеляційного округу в своєму рішенні у справі «Каткофф проти Марша» [4] відхилив перший прямий позов, який ставить під сумнів конституційність військового капеланства у США.

Зокрема, заявник стверджував, що військове капеланство порушувало пункт Першої поправки до Конституції США про заборону встановлення державної релігії, оскільки єдине і фінансоване державою капеланство не є обов'язковим та необхідним для задоволення релігійних потреб військовослужбовців. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, але Апеляційний суд США Другого федерального апеляційного округу частково затвердив і частково скасував це рішення. Після ретельного перегляду

історії й поточної діяльності капеланів, цей судовий орган відхилив заяву позивача про те, що капеланство, фінансоване з приватних джерел, здатне достатньою мірою задовольнити релігійні потреби військовослужбовців [2, с. 7].

Таким чином, Апеляційний суд США Другого федерального апеляційного округу дійшов висновку про те, що капеланство в наявному вигляді загалом не порушує жодного положення Конституції. Проте, цей суд визнав здатність позивачів довести, що певні здійснювані капеланами процедури, зокрема проведення релігійних служб на військових базах на території країни, які можуть безперешкодно проводитися цивільними священиками, можуть порушувати пункт Першої поправки до Конституції США про заборону встановлення державної релігії. Однак заявник відмовився від подальшого перегляду справи [2, с. 7].

Апеляційний суд США Другого федерального апеляційного округу виявив, що функціонування капеланства необхідне для уникнення порушення прав військовослужбовців відповідно до положення про свободу віросповідання. Виключаючи військовослужбовців з їхніх релігійних громад, Збройні сили позбавляють їх можливості брати участь у релігійній діяльності, що може вважатися порушенням права військовослужбовців на свободу віросповідання. Капеланство дозволяє Конгресу захистити Збройні сили від відповідальності за подібне порушення релігійних свобод. Таким чином, капеланство визнається як необхідна відповідь на «умови, в яких військовослужбовці позбавлені можливості безперешкодно реалізовувати своє конституційне право на свободу віросповідання» [2, с. 9].

У рішенні у цій справі Апеляційний суд США Другого федерального апеляційного округу заявив, що «бойовий дух наших солдатів, їх готовність служити й ефективність армії як інструменту для забезпечення нашої національної оборони лежать, значною мірою, на плечах військового капеланства» [5, с. 707].

Низка наступних рішень, в яких розглядалися проблеми функціонування військового капеланства, торкалася, найбільшою мірою, кадрових питань, питань надання преференцій капеланам, які сповідують певну релігію, питань, пов'язаних з найманням, підвищенням по службі та продовженням термінів служби військових капеланів. У якості прикладів таких рішень А. Лупу і Р. Таттл [2, с. 11] приводять, зокрема, рішення Апеляційного суду США округу Колумбія у справах «Вейтч проти Інгланд» від 2006 року [6], «Капеланство церков повного Євангелію проти Гордона» від 2006 року [7], «Ларсен проти Військово-морських сил США» від 2008 року [8].

Так, у рішенні Апеляційного суду США округу Колумбія у справі «Ларсен проти Військово-морських сил США» від 2008 року [8] було розглянуто ситуацію, коли три протестантські священники спробували опротестувати практику найму капеланів, усталену в Військово-морському флоті, стверджуючи про те, що вона суперечить положенням Першої поправки до Конституції США.

Священники заявили, що колишня і поточна практика приймання на службу у Військово-морський флот не відповідала конституційним вимогам. Апеляційний суд США округу Колумбія відхилив скаргу на практику, що мала місце раніше, в межах якої капеланство поділялося на три частини за релігійною ознакою, пославшись на те, що ця практика на момент подання позовної заяви вже не застосовувалася, а позивачі «не заявляли про те, що Військово-морський флот планує відновлювати оспорювану практику поділу на три частини». Проте, суд не розглянув і конституційність поточної практики, яка встановилася у Військово-морському флоті, ухваливши, що вона була конституційно допустимою формою створення умов, необхідних для задоволення релігійних потреб, згідно з Першою поправкою до Конституції США [9, с. 13].

У своєму рішенні у справі «Шкільний округ Абінгтон проти Шемпа»

від 1963 року [10] Верховний суд США визнав неконституційною практику молитов і біблійних читань у державних школах. Щодо питання про конституційність військового капеланства, ця справа становить інтерес, на думку судді Бреннана, який безпосередньо виступив проти захисту представників школи, яка заявила, що оспорювана практика створює умови, необхідні для задоволення релігійних потреб учнів. Бреннан навів приклад капеланства як допустимої форми створення таких умов, якій він протиставив читання молитов і Біблії в школі.

Він вказав на декілька особливостей військового капеланства, що спростовують думку про його неконституційність. По-перше, капеланство дозволяє розв'язувати проблеми, що є перешкодою на шляху реалізації свободи віросповідання військовослужбовцями, пов'язані з їх ізоляцією від стандартних можливостей реалізації такої свободи цивільними особами. По-друге, релігійні послуги капеланів надаються тільки тим військовослужбовцям, які їх запитують. Бреннан стверджував, що шкільна практика читання молитов і Біблії не має жодної з цих характеристик. Учні державних шкіл не страждають від фізичної ізоляції від стандартних можливостей реалізації свободи віросповідання [2, с. 24-25].

У своєму рішенні у справі «Рігдон проти Перрі» від 1997 року [11] Окружний суд США округу Колумбія дійшов висновку про те, що права військового капелана на свободу вираження поглядів було порушено, коли Військово-повітряні сили позбавили його можливості в усній формі закликати командний склад звернутися до Конгресу з пропозицією переглянути законодавство про аборти.

У цьому разі військовому капеланові довелося обирати між своїми релігійними переконаннями, які вимагали від нього відкрито протистояти абортам, і внутрішніми нормами свого роботодавця, які вимагали від нього посісти нейтральну

позицію в політичних питаннях [12, с. 234].

Окрім того, в цьому рішенні Окружний суд США округу Колумбія провів відмінності між військовими капеланами, які є представниками релігійних організацій, та представниками військової влади, вважаючи, що коли військовий капелан діє як представник релігії, він не може діяти одночасно як представник Збройних сил.

Окружний суд США округу Колумбія пояснив, що «військові капелани, насправді, можуть спілкуватися зі своїми парафіянами винятково у своїй релігійній якості, незалежно від того, чи мають вони офіційний статус службовців Збройних сил». Як пише Е. Стайнер, попри те, що цей суд безпосередньо не вказав на непублічний характер промов, вимовлених військовим капеланом як виразником тієї чи тієї релігійної течії під час відповідних виступів, за змістом Першої поправки до Конституції США, це впливає з мотивувальної частини цього рішення [12, с. 234-235].

Стосовно дослідження судами питання про конфіденційність спілкування військового капелана з особою, яка звернулася до нього за консультацією, С. Купер наводить такий приклад із судової військової практики США. Першою і найважливішою справою було рішення Суду Армії США з питань військового перегляду в справі «Сполучені Штати проти Морено» [13].

Фактичні обставини справи були такі: одружений військовослужбовець Сухопутних військ застрелив свою коханку, з якою зраджував дружині. Морено довірив свою історію військовому капеланові частини, а той, у свою чергу, надав свідчення правоохоронним органам без згоди військовослужбовця, якого він сповідував. Це призвело до винесення обвинувального вироку трибуналу першої інстанції. Суд Армії США з питань військового перегляду розглянув апеляцію Морено на предмет відповідності критеріям конфіденційності спілкування військового капелана з особою, яка

звернулася до нього за консультацією, що призвело до виключення показань військового капелана зі справи й скасування вироку на підставі наявності порушення таємниці сповіді між священником і сповідальником [14, с. 129].

У рішенні цієї справи Суд Армії США з питань військового перегляду дійшов висновку про те, що для визнання таємниці спілкування між душпастирем і військовослужбовцем-сповідальником, вона має відповідати таким трьом критеріям:

- спілкування має здійснюватися як дія в межах відправлення релігійного обряду;

- повідомлення має бути передано сповідальником священникові, який діє в ролі духовного наставника, або його офіційному помічникові;

- має передбачатися, що повідомлення, передане сповідальником військовому капелану, є конфіденційним [14, с. 129].

Суд у кримінальних апеляціях Військово-морського корпусу США в рішенні у справі «Сполучені Штати проти Ішема» в 1998 році також розглядав схожу ситуацію. Згідно з фактичними обставинами справи, службовець зізнався військовому капеланові в бажанні завдати шкоди своїм товаришам по службі. Військовий капелан у відповідь повідомив, що буде змушений розголосити цю інформацію, якщо він вважатиме це за необхідне, з чим сповідальник погодився.

Суд визнав допустимим таке розголошення, однак, беручи до уваги матеріали справи «Сполучені Штати проти Морено» і визначення поняття конфіденційного повідомлення військовому капелану відповідно до встановлених норм, постановив, що свідчення військового капелана в цьому разі не підлягають прийняттю судом.

Суд у кримінальних апеляціях Військово-морського корпусу США пояснив це рішення тим, що дозвіл використання в межах процесу у військовому трибуналі показань військового капелана призведе до значного

зниження ефективності службовців капеланської служби. Капелани військово-морського флоту відіграють надзвичайно важливу роль. Окрім того, суд зазначив, що для належного виконання своїх функцій щодо забезпечення духовного і морального наставництва, підтримки в часи особистих кризових ситуацій, військовим капеланам необхідно розвивати й підтримувати довіру в очах тих, кому вони служать [14, с. 129-130].

У своєму рішенні у цій справі Суд з кримінальних апеляцій Військово-морського корпусу США пояснив, що якщо дотримано всі три критерії, викладені в рішенні Суду Армії США з питань військового перегляду в справі «Сполучені Штати проти Морено», то таємниця спілкування між священником і сповідальником є «абсолютною», тобто ніщо не може примусити до її розголошення [14, с. 129-150].

Варто звернутися також до такого важливого аспекту, що стосується військового капеланства в контексті Першої поправки до Конституції США (в частині, пов'язаній з питаннями релігії). Зокрема, з огляду на участь держави в забезпеченні й управлінні діяльністю військових капеланів, можна зазначити існування певних суперечливих аспектів у тексті пункту Першої поправки до Конституції США про заборону встановлення державної релігії [2, с. 3]. Деякою мірою безпосереднє державне фінансування релігійних програм і діяльності військових священників може суперечити положенням про заборону встановлення державної релігії.

Проте, відсутність військових капеланів у Збройних силах позбавить військовослужбовців можливості реалізовувати своє право на свободу віросповідання, а тому необхідним є досягнення балансу між цими двома аспектами [15, с. 2].

Щоб кожен військовослужбовець мав можливість реалізувати своє право на свободу віросповідання, військові капелани повинні призначатися практично в усі підрозділи. Водночас призначення

військових капеланів з метою задоволення конституційних прав військовослужбовців не вважається доцільним у підрозділах, які не беруть участі в бойових діях і мають достатній доступ до релігійних ресурсів, оскільки військовослужбовцям цих підрозділів нічого не перешкоджає реалізовувати свободу віросповідання [16, с. 275].

Вказана проблема неодноразово ставала предметом уваги американських судових органів. А. Лупу і Р. Таттл виокремлюють такі ключові віхи процесу її розв'язання, а також прецеденти, до яких судові органи звертаються при розгляді відповідних справ і які становлять основу функціонування військового капеланства та забезпечення його діяльності державою [2, с. 20]:

- по-перше, рішенням у справі «Марш проти Чемберса» від 5 липня 1983 року [17] Верховний суд США визнав конституційність посади капелана в штаті Небраска;

- по-друге, в рішеннях Верховного суду США у справах «Еверсон проти Ради з освіти» від 1947 року [18], «Лемон проти Курцман» від 1971 року [19], «Егостіні проти Фелтона» від 1997 року [20] розглядалося питання про допустимість державного фінансування релігії загалом і про державну підтримку релігійних організацій; з цих рішень використовуються різні критерії, розроблені Верховним судом США для визначення того, коли урядова підтримка релігійних організацій стає неприпустимою;

- по-третє, рішення, що стосуються допустимості демонстрації державою релігійних символів з погляду Конституції (як приклад, наводиться рішення Верховного суду США у справі «Лінч проти Доннеллі» [21]).

Загалом, згідно з американською судовою практикою, військове капеланство не суперечить Конституції США до тих пір, поки воно надає можливість реалізовувати право на свободу віросповідання тим, хто в іншому разі був би позбавлений доступу до

релігійних послуг. Через те, що військові обов'язки, призначення та накази перешкоджають доступу деяких військовослужбовців до релігійних ресурсів, їх право на свободу віросповідання вимагає від держави вживання заходів для усунення цих перешкод. Держава виконує цей обов'язок, надаючи військовослужбовцям військових капеланів [16, с. 247].

Виявлені в процесі дослідження судові рішення можна розподілити на предметній основі за такими групами: 1) принципова конституційна можливість і обґрунтованість існування та функціонування капеланства у Збройних силах; 2) питання відповідності Конституції США капеланства, фінансування якого здійснюється коштом державного бюджету; 3) проблеми та специфіка найму і трудових (службових) правовідносин з військовими капеланами, а також питання законності звільнення

військового капелана; 4) питання збереження релігійної таємниці; 5) дискримінація деяких конфесій при наданні переваг іншим конфесіям у Збройних силах; 6) питання обмежень окремих прав військових капеланів, виходячи з інтересів військової служби.

Висновки. Отже, проведений аналіз американської судової практики дозволив простежити певні особливості становлення інституту військового капеланства у США як найважливішої гарантії конституційної свободи віросповідання американських військовослужбовців. Порушені в дослідженні найскладніші питання правової природи військових капеланів, їх конституційно зумовлених функцій, особливостей організації та функціонування на прикладі досвіду США покликані допомогти у створенні наукової основи для розробки законодавства України в цій сфері.

Література:

1. Ващук М. М. Теоретико-правові аспекти інституціалізації військового капеланства: досвід України та США. *Модернізація законодавства та правозастосування: вимоги часу: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція»*. Київ. 6 грудня 2018 року. Тези наукових доповідей. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2018. С. 15-18.
2. Lupu I.C. Instruments of Accommodation: The Military Chaplaincy and the Constitution. *West Virginia Law Review*. 2007. Vol. 110. 106 p.
3. Cavanaugh Jr. United States Military Chaplaincy Program: Another Seam in the Fabric of Our Society. *Jr. Cavanaugh. Notre Dame Law Review*. 1983. Vol. 59. P. 181-223.
4. Katcoff v. Marsh. Decision of the United States Court of Appeals, Second Circuit, № 755 F.2d 223 of 1985. URL: <http://surl.li/nqeq> (дата звернення 11.08.2019)
5. Waggoner E. Taking Religion Seriously in the US Military: The Chaplaincy as a National Strategic Asset. *Journal of the American Academy of Religion*. 2014. Vol. 82. № 3. P. 702-735.
6. Case «Veitch v. England». Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 471 F.3d 124 of 2006. URL: <http://surl.li/nqer> (дата звернення 11.08.2019)
7. Case «Chaplaincy of Full Gospel Churches v. England» / Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 454 F.3d 290 (D.C. Cir. 2006) of 2006. URL: <http://surl.li/nqex>
8. Case «Larsen v. U.S. Navy». Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 07-5196 of 2008. URL: <https://caselaw.findlaw.com/us-dc-circuit/1381671.html> (дата звернення 13.08.2019)
9. Mason R. Military Personnel and Freedom of Religious Expression: Selected Legal Issues. *CRS Report for Congress*. 2010. 17 p.
10. Case «School District of Abington Township v. Schempp». Decision of the U.S. Supreme Court № 374 U.S. 203 (1963) of 1963. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/374/203/> (дата звернення 13.08.2019)
11. Case «Rigdon v. Perry». Decision of the U.S. District Court for the District of Columbia № 962 F. Supp. 150 (D.D.C. 1997) of 1997. URL: <http://surl.li/nqeo> (дата звернення 13.08.2019)
12. Stiner E. The Diminishing Free Speech Rights of Military Chaplains in the Aftermath of Repealing Don't Ask Don't Tell. *University of Miami National Security and Armed Conflict Law Review*. 2010. Vol. 1. P. 227-263.
13. Case «United States v. Moreno». Decision of the U.S. Army Court of Military Review № 20 M.J., 623 (A.C.M.R. 1985) of 1985. URL: <https://www.loc.gov> (дата звернення 13.08.2019)
14. Cooper S.D. Chaplains Caught in the Middle: The Military's Absolute Penitent-Clergy Privilege Meets State Mandatory Child Abuse Reporting Laws. *Naval Law Review*. 2002. Vol. 49. P. 121-150.
15. Benjamin M.J. Justice, Justice Shall You Pursue: Legal Analysis of Religion Issues in the Army. *Army Lawyer*. 1998, November. P. 1-91.

16. Wilkerson M.H. Picking Up Where Katcoff Left Off: Developing a Framework for a Constitutional Military Chaplaincy. *Oklahoma Law Review*. 2013. Vol. 66. P. 245-286.
17. Case «Marsh v. Chambers». Decision of the U.S. Supreme Court № 463 U.S. 783 (1983) of July 5, 1983. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/783/> (дата звернення 13.08.2019)
18. Case «Everson v. Board of Education». Decision of the U.S. Supreme Court № 330 U.S. 1 (1947) of 1947. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/1/> (дата звернення 13.08.2019)
19. Case «Lemon v. Kurtzman». Decision of the U.S. Supreme Court № 403 U.S. 602 (1971) of 1971. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/602/> (дата звернення 13.08.2019)
20. Case «Agostini v. Felton». Decision of the U.S. Supreme Court № 521 U.S. 203 (1997) of 1997. URL: <http://surl.li/nqez> (дата звернення 13.08.2019)
21. Case «Lynch v. Donnelly». Decision of the U.S. Supreme Court № 465 U.S. 668 (1984) of 1984.

Reference

1. Vashchuk M.M. (2018), "Theoretical and legal aspects of the institutionalization of military chaplaincy: the experience of Ukraine and the United States". *Modernizatsiia zakonodavstva ta pravozastosyvanii: vimogy zasy* [Modernization of legislation and law enforcement: the requirements of the time], mizhnarodna naukova konferentsiia [international scientific conference], Kyiv, Ukraine.
2. Lupu I.C. (2007), "Instruments of Accommodation: The Military Chaplaincy and the Constitution", *West Virginia Law Review*, Vol. P.110. 106.
3. Cavanaugh Jr. (1983), "United States Military Chaplaincy Program: Another Seam in the Fabric of Our Society. Jr. Cavanaugh". *Notre Dame Law Review*. Vol. 59. P. 181-223.
4. Katcoff v. Marsh. (1985), "Decision of the United States Court of Appeals, Second Circuit", available at: <https://law.resource.org/pub/us/case/reporter/F2/755/755.F2d.223.84-6184.352.html> (Accessed 13 August 2019)
5. Waggoner E. (2014), "Taking Religion Seriously in the US Military: The Chaplaincy as a National Strategic Asset". *Journal of the American Academy of Religion*. Vol. 82. № 3. P. 702-735.
6. "Case «Veitch v. England». Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 471" F.3d 124 of 2006. available at: <https://www.courtlistener.com/opinion/186784/veitch-d-philip-v-england-gordon-r/> (Accessed 12 August 2019)
7. "Case «Chaplaincy of Full Gospel Churches v. England» / Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 454" F.3d 290 (D.C. Cir. 2006) of 2006. available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/454/290/489653/> (Accessed 12 August 2019)
8. "Case «Larsen v. U.S. Navy». Decision of the U.S. Court of Appeals for the District of Columbia Circuit № 07-5196" of 2008. available at: <https://caselaw.findlaw.com/us-dc-circuit/1381671.html> (Accessed 12 August 2019)
9. Mason R. (2010), "Military Personnel and Freedom of Religious Expression: Selected Legal Issues". *CRS Report for Congress*. 2010. 17 p.
10. "Case «School District of Abington Township v. Schempp». Decision of the U.S. Supreme Court № 374 U.S. 203 (1963) of 1963". available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/374/203/> (Accessed 13 August 2019)
11. "Case «Rigdon v. Perry». Decision of the U.S. District Court for the District of Columbia № 962 F. Supp. 150 (D.D.C. 1997) of 1997". available at: <http://surl.li/nqeo> (Accessed 13 August 2019)
12. Stiner E. (2010), "The Diminishing Free Speech Rights of Military Chaplains in the Aftermath of Repealing Don't Ask Don't Tell". *University of Miami National Security and Armed Conflict Law Review*. Vol. 1. P. 227-263.
13. "Case «United States v. Moreno». Decision of the U.S. Army Court of Military Review № 20 M.J., 623 (A.C.M.R. 1985) of 1985". available at: <https://www.loc.gov/> (Accessed 13 August 2019)
14. Cooper S.D. (2002), "Chaplains Caught in the Middle: The Military's Absolute Penitent-Clergy Privilege Meets State Mandatory Child Abuse Reporting Laws. *Naval Law Review*". Vol. 49. P. 121-150.
15. Benjamin M.J. (1998), "Justice, Justice Shall You Pursue: Legal Analysis of Religion Issues in the Army. *Army Lawyer*", November. P. 1-91.
16. Wilkerson M.H. (2013), "Picking Up Where Katcoff Left Off: Developing a Framework for a Constitutional Military Chaplaincy. *Oklahoma Law Review*". Vol. 66. P. 245-286.
17. "Case «Marsh v. Chambers». Decision of the U.S. Supreme Court № 463 U.S. 783 (1983) of July 5, 1983". available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/783/> (Accessed 13 August 2019)
18. "Case «Everson v. Board of Education». Decision of the U.S. Supreme Court № 330 U.S. 1 (1947) of 1947". available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/1/> (Accessed 13 August 2019)
19. "Case «Lemon v. Kurtzman». Decision of the U.S. Supreme Court № 403 U.S. 602 (1971) of 1971". available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/602/> (Accessed 13 August 2019)
20. "Case «Agostini v. Felton». Decision of the U.S. Supreme Court № 521 U.S. 203 (1997) of 1997". available at: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/203/> (Accessed 13 August 2019)
21. "Case «Lynch v. Donnelly». Decision of the U.S. Supreme Court № 465 U.S. 668 (1984) of 1984". available at: <https://www.oyez.org/cases/1983/82-1256> (Accessed 13 August 2019)

Стаття надійшла до редакції 16.08.2019 року

УДК: 347.23(043.3)

МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРИ СПОЖИВЧОМУ КРЕДИТУВАННІ В УКРАЇНІ

Мельник І. І.

аспірантка, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Запорізька область, 69600, тел. (067) 971 6362, e-mail: Ivannamelnyk18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000 0003 1803 7859>

A MECHANISM OF GUARD OF RIGHTS IS AT THE CONSUMER CREDITING IN UKRAINE

Melnyk I.

Postgraduate Student, Department of Civil and Labor Law, Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, Gukovs'kogo, 66, Ukraine, tel. (067) 971 6362, e-mail: Ivannamelnyk18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000 0003 1803 7859>

Анотація. У статті йдеться про становлення теоретичних підвалин захисту прав позичальників споживчих кредитів через категорію «механізм правового регулювання». Це забезпечує послідовний вплив права на елементи останнього та досягнення мети врегулювання цих відносин, у тому числі й забезпечення охорони та захисту прав сторін такого кредитного договору. Автор піддала сумніву віднесення кредиту до фінансових послуг як таке, що виводить з нього товарне кредитування, не відповідає концепту фінансів як публічної категорії, ігнорує легалізацію в ЦК України грошових зобов'язань, змішує публічно-правове та приватно-правове регулювання відносин щодо грошей, порушує систематизацію договорів за їх предметом та метою. Видається, що гроші, як об'єкт цивільних прав та предмет такого договору, не відповідають ознакам послуги, навіть якщо йдеться про передачу грошей позичальнику. У пошуку парадигми охорони та захисту прав позичальників споживчого кредиту автор виходить із загальних положень консюмеризму та його проявів при укладенні та виконанні договору споживчого кредиту й притримується речової природи останнього та загального концептів безпеки: передусім людини як їх позичальника; кредитодавців як суб'єктів підприємництва; держави. З огляду на публічно-приватне значення такого договору відстоюється потреба посилення імперативності його окремих елементів. Обрана теоретична платформа подальшого дослідження захисту прав споживачів при споживчому кредитуванні. Тому метою статті є встановлення висхідних положень про захист прав споживачів узагалі та позичальника споживчих кредитів зокрема, які можна застосувати надалі як опорні при моделюванні елементів механізму захисту прав сторін однойменного договору.

Ключові слова: договір споживчого кредитування, кредит, людина, споживач, споживчий кредит, сторона договору, позичальник.

Формул: 0, рис.:0, табл.:0, бібл.:14

Annotation. Speech goes in the article about becoming of theoretical foundations of protection of rights for the borrowers of consumer credits through a category "mechanism of the legal adjusting". It provides successive influence of right on elements last and gaining end of settlement of these relations, in that c number and providing of guard and protection of rights for parties of such credit agreement. Author exposed to the doubt of taking of credit to financial services as such, that destroys the commodity crediting from him, does not answer the concept of finances as a public category, ignores legalization in CK of Ukraine of bills of debt, mixes up the public and privately-legal adjusting of relations in relation to money, violates systematization of agreements after their object and aim. Given out, that money, however the object of civil laws and subject of such agreement answer the signs of service, even if speech йдеться about the transmission of money to the borrower. The search of paradigm of guard and protection of rights for the borrowers of consumer credit an author will nurse from the generals of консюмеризму and his displays at a conclusion and performing contract of consumer credit and sticks to material nature of the last and general concept of safety : foremost man as their borrower; кредитодавців as business entities; states. Taking into account the publicly-private value of such agreement the necessity of strengthening of imperativeness of separate elements of such agreement is defended. A select theoretical platform of further research of protection of consumers is at the consumer crediting.

Keywords: agreement of the consumer crediting, credit, man, consumer, consumer credit, side of agreement, borrower.

Formulas: 0, fig.:0, tabl.:0, bibl.:14

Постановка проблеми. Зазвичай дослідження, за вимогами його логічної побудови та вимог МОН України, має засновуватися на об'єктивних чинниках, тенденціях розвитку досліджуваного об'єкта та його проявах: економічних, правових та соціальних. Це стосується й споживчого кредитування та його висхідних, аксіоматичних і гносеологічних конструкцій та їх оцінки економістами, фінансистами й правниками, зокрема тих, що стосуються предмету та об'єкту. Передусім ідеться про визначення темпорального і гносеологічного підґрунтя розвитку кредитування від елементу державної монополії та політики, досі складової фінансової системи, до поступового посилення приватно-правового регулювання на основі парадигми грошових зобов'язань, їх оцінок дослідниками й практиками, вироблення власного ставлення до нього і шляхів подолання проблемних аспектів та вирішення практичних завдань. Значущості надало міркування споживчого кредитування під позики та розширення кола учасників кредитних правовідносин.

Стосовно договору споживчого кредитування, йдеться про його роль в економічних відносинах, виправданість і достатність чинного законодавства, зокрема Законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про захист прав споживачів» та «Про споживче кредитування», потребу практики й вирішення вузьких місць правозастосування з охорони прав споживачів, дотримання їх кредитодавцями та розгляд справ про захист. Тим більше, що практика неоднакова і суди за одних і тих же обставин виникнення та розвитку правовідносин між кредитодавцем та позичальником виносять діаметрально протилежні рішення.

Зважаючи на те, що позичальником у таких договорах є фізична особа і на неї поширюються загальні та спеціальні правила про захист прав споживачів,

домінуючими є саме права останніх та висхідні засади консюмеризму, зокрема те, що споживач завжди правий. Цей підхід сформувався в XX столітті внаслідок потреб забезпечення захисту людини у відносинах з суб'єктами підприємництва як слабкої сторони в договорах на реалізацію споживачу товарів спочатку взагалі, а потім для спеціальної мети. З часом він поширився на інші сфери, в тому числі й на споживче кредитування. Попри те, що тут є два інтереси, які збігаються: споживачів – отримати дешеві та гарантовані кредити; кредитодавців – сформувати портфель кредитів, надати кредити споживачам та отримати прибуток від такої діяльності. Є також негативні прояви, а саме: здатність позичальників повернути кредити, а для кредитодавців – мати переваги над позичальником з огляду на ризики та коливання валют.

Мета статті зводиться до встановлення висхідних положень про захист прав споживачів узагалі та позичальників споживчих кредитів зокрема, які можна застосувати надалі як опорні при моделюванні елементів механізму захисту прав сторін однойменного договору. Об'єктом є відносини, що виникають за договором споживчого кредитування, а предметом – положення чинного законодавства та практика його застосування, наукова доктрина щодо захисту прав споживачів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика споживчого кредитування і захисту прав позичальників кредитів досліджувалися вітчизняними та зарубіжними правниками, зокрема такими, як: А. Ю. Бабаскін, І. А. Безклубий, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, О. І. Виговський, С. В. Глібко, А. Й. Гордон, В. П. Грібанов, О. В. Дзера, Л. Г. Єфімова, Л. М. Іваненко, Р. І. Каримуллін, В. М. Коссак, О. В. Кривенда, Н. С. Кузнєцова, О. І. Лаврушин, С. М. Лепех, Л. А. Лунц, В. В. Луць, Р. А. Майданик, І. Б. Новіцький, Л. А. Новосьолова, О. М. Олійник, О. П. Орлюк, Е. Г. Полонський, Л. Г. Рябко,

Р. Саватьє, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Суханов, Є. О. Харитонов, Ю. І. Чалий, Г. Ф. Шершеневич, Р. Б. Шишка, В. Л. Яроцький та інші дослідники.

Як економічна категорія, кредит є вираженням відносин між суб'єктами господарювання щодо надання й отримання позики в грошовій чи товарній формах на умовах повернення, строковості та платності. Іншими словами, кредит є грошовими коштами, що надані банком чи іншим учасником ринку фінансових послуг, за законодавством країни, юридичній чи фізичній особі на визначений строк для цільового використання і під процент. За Законом України “Про банки і банківську діяльність”, сутність кредиту пов’язана із зобов’язаннями, які випливають із умов договорів відповідно до ЦК України, що функціонує в рамках економічних відносин, формою яких є кредитний договір.

Не вирішені раніше частини проблеми. Правові дослідження інституту кредиту стосувалися його як однойменного договору: підстав їх виникнення, правового режиму предмета кредиту, правового становища сторін такого договору, способів чи видів забезпечення виконання ними взятих зобов’язань, стимулів та впливу на них. З актуалізацією проблематики механізму правового регулювання акцент було зроблено на правове становище позичальників, зокрема споживчих кредитів, як споживачів. Попри те, що дослідженням договору споживчого кредиту приділялося достатньої уваги з урахуванням того, що він є договором про приєднання і його умови та форму розробляє кредитор, низку пропозицій не було впроваджено чи виписано таким чином, що приписи чинного законодавства ніби відповідні кращим стандартам, але, попри його транспарентність, не дотримуються і залишилися шляхи для їх обходу.

Тут убачаються також проблеми секторального моделювання зазначених

елементів з урахуванням загальних положень консюмеризму та особливостей природи зазначеного договору.

Виклад основного матеріалу.

Підґрунтям правового забезпечення захисту прав споживачів визнано такі стрижневі принципи, як: пріоритетність забезпечення безпеки та якості товарів і послуг; повнота та об’єктивність інформування про якість, склад і безпеку товарів; запобіжність заходів із захисту прав споживачів; обов’язковість сертифікації та декларування безпеки товарів і послуг; покладення на виробника (продавця) товарів та послуг повної відповідальності за якість і безпечність товарів та послуг; невідворотність відповідальності за порушення прав споживачів; можливість визнання умов споживчого кредитування несправедливими, а договору споживчого кредитування недійсним; компенсаційність шкоди, заподіяної здоров’ю й майну споживачів унаслідок реалізації неякісних та небезпечних товарів і послуг. Ці принципи перетинаються і їх надмірна кількість може призвести до негативних наслідків, коли вони конфліктують, а на цій основі слугують зловживанням сильною стороною. Прикладів тому чимало. Тому в ідеалі на основі концепту безпеки, актуальність якого наразі не потребує особливого доведення, потрібно забезпечити права та охоронювані законом інтереси людини й зберегти грошову систему держави. Йдеться про певний компроміс, який має економічний, темпоральний та правовий виміри.

Досі ідея захисту прав споживачів проведена в низці державних заходів та, зокрема, «Концепцією державної політики у сфері захисту прав споживачів на період до 2020 року» [5]. Нею було передбачено створення та впровадження ефективної системи захисту прав споживачів в Україні на засадах ЄС з урахуванням кращих практик країн Європейського Союзу. Серед основних її завдань передбачено повну гармонізацію українського законодавства із законодавством ЄС, сприяння розвитку системи незалежних

досліджень якості та безпеки товарів, робіт і послуг на споживчому ринку, підвищення ефективності системи захисту споживачів від небезпечної продукції, що може завдати шкоду життю, здоров'ю, майну споживачів, навколишньому природному середовищу тощо. Передбачалося, що це підвищить рівень превентивного захисту прав споживачів для недопущення та/або зменшення кількості порушень їх прав, підвищить рівень просвіти й поінформованості громадян щодо їх споживчих прав та механізмів їх захисту, усуне з ринку недобросовісних підприємців тощо. Так чи інакше, акцент зроблено на права та інтереси споживачів, що має традиційну для консюмеризму платформу.

Його доктрину широко відображено в наукових та популярних джерелах попередниками. Так, в економічному аспекті І. Б. Охріменко звернула увагу на сутність споживчого кредиту як субкатегорії, форми або виду кредиту [11, с.11]. Водночас, Податковим кодексом України визначено категорію кредит окремо в товарній і фінансовій формах, а останній – як кошти, що надаються юридичній чи фізичній особі на визначений строк для цільового використання та під процент. Вважаємо, що інституційним проявом є безпека споживчого кредитування як для самих позичальників кредитів, так і кредиторів. Другі, в разі неповернення кредитів, потребують рефінансування та є загрозою для фінансової системи України, принаймні до тих пір, доти кредитування віднесено до фінансових послуг. Це проявилось у конфлікті між приватними інтересами сторін договору кредиту та фінансовими чи фіскальними інтересами держави. Їх намагається зрівноважити Національний банк України ручним управлінням зі стабілізації банківської системи й ринку фінансових послуг.

Як уже зазначено вище, кредит, як економічна категорія, відображає його об'єктивну основу. Його сутність убачають у цінності, яка передається одним економічним суб'єктом іншому в

позику та з певним видом економічних відносин, що формуються в суспільстві [8]. Наразі позику трактують трояко: як передачу грошей у користування, у власність та надання фінансової послуги. Така невизначеність надає можливість тлумачити його для виправдання певних завдань, розширення кола кредиторів і маніпулювання поняттями «грошова позика» та «кредит», виводити споживче кредитування зі сфери консюмеризму, змінювати умови надання кредиту, зокрема ставки, і тим створювати кредитні пастки.

У широкому сенсі, кредит витлумачено як: 1) економічну категорію – певний вид суспільних відносин, пов'язаних з рухом вартості на умовах повернення; 2) грошові кошти, які надаються за кредитною угодою кредитором позичальнику або групі позичальників; 3) у бухгалтерському обліку – як права сторона бухгалтерського рахунку (пасиви підприємства); 4) залікова одиниця в сучасних європейських системах освіти для оцінки кожної навчальної дисципліни, що дозволяє порівняти та уніфікувати рівень засвоєння навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах [9].

Споживчий кредит є видом кредиту і його позичальники відчують на собі недосконалість законодавства та тіньових маркетингових схем їх надання. З уведенням в статтях 533-536 ЦК України грошових зобов'язань вони стали суперечити концепту фінансів як коштів держави та органів місцевого самоврядування, які зібрані й витрачаються у встановленому бюджетними розписами порядку. Вважаємо, що настав час розмежувати ці категорії чи хоча б їх наслідки на користь того, що одне – це гроші, а інше – фінанси. Варто це чітко провести при рекодифікації ЦК України. Тож основна форма такого кредиту – гроші, надані кредитором позичальнику: а) в натурі; б) у вигляді електронних грошей на платіжній картці, якими позичальник вправі скористатися для оплати придбаного споживчого товару.

Досі споживчий кредит як економічну категорію визначено так: «сукупність відносин, пов'язана з рухом позичкового капіталу між кредитором і позичальником – фізичною особою – резидентом, у національній грошовій одиниці або товарній формі на основі укладеного кредитного договору на принципах забезпеченості, повернення, терміновості, платності та цільової спрямованості для забезпечення споживання» [14, с.157]. Його надання здійснюється на підставі оформлення кредитного договору про забезпечення їх повернення, сплату відсотків і цільову спрямованість. Проте сукупний підхід до суспільних відносин не прикрашає економічні відносини, тим більше їх форму – право. Лише за такого підходу можна концептуально забезпечити охорону та захист прав споживачів таких кредитів на основі доктрини механізму правового регулювання, охорони й захисту.

Права позичальників мають бути забезпечені механізмом охорони та захисту прав споживачів узагалі та позичальників споживчих кредитів зокрема через послідовний вплив на його елементи, в тому числі й імперативами.

Правова категорія «механізм захисту прав та інтересів» тісно пов'язана з категорією «механізм правового регулювання» і є її складовою. У його стадіях виділено чотири основні елементи механізму правового регулювання: а) норма права; б) правовідношення; в) акти реалізації прав та обов'язків; г) акти застосування права.

Уперше в Україні цю проблему в консюмеризмі дослідив С. А. Косінов з позиції цивільно-правової науки та розмежував економічну й правову складові змісту поняття «споживач» та становлення цивільно-правового захисту прав споживачів. Висхідним елементом він вважав те, що «...мета державного регулювання в умовах переходу до ринкових відносин полягає в тому, щоб створити економічне та юридичне середовище для діяльності господарюючих

суб'єктів усіх організаційно-правових форм: як товаровиробників, так і споживачів. Соціальна та економічна політика держави формується відповідно до реальних процесів, що відбуваються у суспільстві. Водночас держава покликана визначити систему соціальних пріоритетів, вимоги яких повинні виконуватися незалежно від стану ринку. В зв'язку з цим виникає необхідність підвищити роль окремих видів цивільно-правових договорів, як і основної правової форми задоволення побутових потреб людини, так й інструмента, направлено на всебічне й повне їх задоволення. Для того їм слід визначити логічно та фактично виправдане місце у системі договірної права. Принаймні гроші ознак послуги не проявляють. Звідси віднесення договору кредиту до послуг досить непевне, навіть якщо це проведено в законодавстві, зокрема ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», та в правовій доктрині договірної права. Йдеться про вибір між договорами про передачу грошей як речей (ст. 177 ЦК України) у користування чи у власність. На цьому етапі ми схилиємося до останнього, що забезпечує більшу свободу використання кредиту позичальниками в окреслених Законом напрямках його використання.

Формування інституту захисту прав споживачів спричинили економічні закономірності функціонування споживчого ринку та потребу забезпечити охорону життя і здоров'я людини, де категорію «права споживачів» витлумачено як передбачені законодавством про захист прав споживачів можливості, спрямовані на задоволення охоронюваних законом інтересів споживачів шляхом заявлення вимог до зобов'язаних осіб. Також розмежовані загальні (основні) та спеціальні права. Перші належать будь-якому споживачеві при виникненні правовідносин з виробником (виконавцем, продавцем), а наявність спеціальних прав

обумовлена специфікою відповідних відносин сторін. До спеціальних прав споживачів віднесли: «... права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості; права споживача при придбанні товару належної якості; права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг); права споживача у разі придбання ним продукції в кредит; права споживача у разі укладення договору поза торговельними або офісними приміщеннями; право споживача у разі укладення договору на відстані; права споживача у сфері торговельного та інших видів обслуговування» [10, с. 4-5]. Для нас цікавими є висновки щодо прав споживача при отриманні кредитів та права при укладенні договору на відстані. Йдеться про інформаційні права споживачів при наданні кредитів.

Досить цікава робота Ю. Ю. Рябенка, що була присвячена як матеріально-правовим, так і більше процесуально-правовим аспектам захисту прав споживачів. Зокрема, він класифікував позови про захист прав споживачів за такими критеріями: за характером правовідносин між споживачем та продавцем (виробником, виконавцем); за підставою виникнення позову; за характером вимоги, що заявляє споживач з метою захистити своє право на якість, безпеку продукції, інформацію про продукцію [13, с.4]. У принципі, з цим можна погодитися й екстраполювати на більш загальні класифікаційні групи: підстави виникнення розбіжностей сторін; види порушень прав споживачів; відповідні їх форми та способи захисту порушених прав.

У. П. Гришко дослідила правовідносини за участі споживачів, зокрема, транспортних послуг, їх елементи та механізм регулювання [1, с.6-7], хоча саме «поняття цивільно-правової відповідальності перевізника у сфері перевезення пасажирів як негативного наслідку для перевізника, який проявляється через передбачені законодавством санкції майнового

характеру у формі відшкодування збитків та (або) моральної шкоди чи сплати неустойки» [1, с.5] вона сформулила надто широко. Під неї попадає й акцесорне зобов'язання з порушення прав пасажирів, та упущено таку важливу ознаку правової відповідальності, як державний примус.

О. Ю. Єгоричева вивчила історично-правові та наукові засади формування споживчого права, де вона помилково вважає, що таке право почало формуватися з прийняттям Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. [2, с.6], хоча воно в основних елементах його конструкції запозичене із законодавства та практики інших країн, обов'язкове для прийняття країнами, що підписали Хартію захисту прав споживачів 1973 р. та Керівні принципи для захисту інтересів споживачів, затверджені Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 р. Такий захист, але під іншим концептом, притаманний і радянському праву.

Г. О. Ільченко також дослідила позитивістську основу становлення прав споживачів з акцентом уваги на їх інформаційних правах [3, с.9-10]. Право споживача на інформацію охоплює зміст цієї послуги, порядок її надання тощо як самостійне право, що не тотожне поняттю права на інформацію у контексті змісту ст. 34 Конституції України [4] та ст. 200 ЦК України. Зміст такого права полягає у можливості споживача вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати певну інформацію: щодо змісту страхової послуги, умов її надання, ціни такої послуги, строків та порядку сплати страхових платежів, виконання страховиком обов'язків при настанні страхового випадку і фінансового стану страховика [3, с.4]. Вони мають велике значення при укладенні та виконанні договору споживчого кредитування. Проте окремі інформаційні права – прерогатива для поширення такої інформації саме страховика і стосуються конфіденційності.

Більшість цих робіт складаються з двох частин:

а) встановлення приватно-правової основи консюмеризму;

б) з'ясування особливостей правовідносин з надання споживачам окремих послуг при продажу товарів, перевезеннях, страхуванні, виконанні робіт, наданні інформації тощо;

в) встановленні застосування відповідальності товаровласників за допущені ними порушення. Такий підхід є виправданим: презентує рівень поінформованості в загальних аспектах правової охорони та захисту прав споживачів і здатності їх екстраполяції на певну сферу суспільних відносин.

В останні роки з'явилися фундаментальні дослідження захисту суб'єктивних порушень прав. Досить цікава й оригінальна фундаментальна робота О. О. Кота «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав», у якій «встановлено, що за загальним правилом вітчизняне цивільне законодавство виходить з того, що захисту підлягає лише таке суб'єктивне право, яке порушене, не визнається або оспорується, але у певних випадках закон надає зацікавленій особі можливість звернутися до суду з метою попередження порушення її права, яке на час такого звернення ще не сталося. Це обумовлює необхідність розробки цілісного вчення про превентивний захист суб'єктивного права, наріжним каменем якого є питання про правову природу такого захисту. Концепція превентивного захисту має виходити з традиційного поняття захисту суб'єктивного права» [6, с.5]. Такий напрям цікавий для нас з огляду на практику превенції захисту прав споживачів споживчих кредитів.

Заслуговує уваги робота В. Я. Погребняка, який звернув увагу на необхідність досягнення компромісу між інтересами банків та позичальниками і їх правами споживачів від можливих зловживань кредиторів [12, с.1]. Проте він упустив правову природу пільгового споживчого кредитування, де, на відміну від звичайної позики, пільгова має особливості: низька процентна ставка; частина погашається державою; складніша процедура отримання (більший обсяг

документів і трата часу); надається тільки певним категоріям громадян; обмежена кількість банків (програми проводяться тільки спільно з деякими банками). Між тим, пільгові кредити під низькі відсотки видавалися засновникам комерційних банків та членам наглядових рад, які їх розміщали під пільгові депозити з високими і навіть надвисокими ставками. Така практика ще існує в окремих КБ та особливо товариствах із взаємного кредитування, де права вкладників не захищені з боку Фонду гарантування прав вкладників.

Гносеологічно проблема в суспільствах загострювалася з намаганням товаровласників отримати максимальний прибуток, у тому числі за рахунок порушення прав споживачів, зростанням соціальної напруги невдоволеннями останніх бездіяльністю властей, накопиченням достатньої практики впливу на порушників. Протести проти свавілля товаровласників відомі в різних цивілізаціях – вавилонській, римській. Це спонукало владу запобігати протестам та бунтам і приймати заходи з охорони прав споживачів.

Висновки. Посилення охорони та захисту прав позичальників споживчих кредитів вбачається у подальшому зміцненні імперативності визначених законом елементів їх механізму, зокрема встановлення і неухильного дотримання передумов споживчого кредитування; забезпечення прав його сторін; чіткості правового становища сторін однойменного договору на основі візрцевого договору, встановлення змісту такого договору, використання за призначенням стимулів та пересторог і визначення цивільно-правової відповідальності за порушення умов договору споживчого кредитування. Тому б сприяла зміна правової природи договору споживчого кредиту з послуг на речову, зокрема договору на передачу грошей.

Юридична рівновага правового становища його сторін має враховуватися в елементах механізму його регулювання. Це надасть змогу стабілізувати споживче

кредитування та встановити його єдність із
збереженням змагальності

кредитонадавачів та позичальника.

Література:

1. Гришко У. П. Захист прав споживачів транспортних послуг : автореф. дис. канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Івано-Франківськ, 2017. 19 с.
2. Єгоричева О. Ю. Цивільно-правова відповідальність за продаж споживачам товарів неналежної якості: автореф. дис. канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2014. 20 с.
3. Ільченко Г. А. Цивільно-правовий захист прав споживачів страхових послуг : автореф. дис. канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2016. 20 с.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР URL: <http://surl.li/nqfe> (дата звернення 12.08.2019)
5. Концепція державної політики у сфері захисту прав споживачів на період до 2020 року : постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2017 р. URL: <http://surl.li/nqfh> (дата звернення 12.08.2019)
6. Кот О. О. Проблема здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2017. 36 с.
7. Косинов С. А. Теоретические проблемы защиты прав потребителей в Украине по договору купли-продажи : дис. канд. юрид. наук: Специальность 12.00.03 «гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право»; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. - 154 л.
8. Кредит (фінанси) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кредит_\(фінанси\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кредит_(фінанси)) (дата звернення 12.08.2019)
9. Кредит. URL : <http://surl.li/nqfa> (дата звернення 12.08.2019)
10. Письменна О. П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 – «цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006. 19 с.
11. Охріменко І. Б. Споживчий кредит в Україні: реалії та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. економ. наук: Спеціальність 08.00.08; Київський нац. економіч. ун-т імені Вадима Гетьмана. Київ, 2015. 32 с.
12. Погребняк В. Я. Цивільно-правове регулювання відносин споживчого кредитування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
13. Рябченко Ю. Ю. Судовий захист прав споживачів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право Київ, 2009. 20 с.
14. Чайковська Я. І. Аналіз сучасного стану та перспективи розвитку банківського споживчого кредитування в Україні // *Економічний аналіз*. 2017. Т. 27. № 1. С. 156-163

References:

1. Grishko, U.P. (2017), "Protection of the rights of consumers of transport services", Ph.D. Thesis, Civil Law and Civil Procedure; family law; International private law, Vasylyia Stefanika Prycarpats`kij National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
2. Yehoricheva, O. J. (2014), "Civil liability for the sale to consumers of goods of poor quality", Ph.D. Thesis, Civil Law and Civil Procedure; family law; international private law, The F. G. Burchak «Scientific Research Institute of Private Law and Business of Nationality Academy of Law Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine.
3. Ilchenko, G. A. (2016), "Civil protection of the rights of consumers of insurance services", Civil Law and Civil Procedure; family law; international private law, The F. G. Burchak «Scientific Research Institute of Private Law and Business of Nationality Academy of Law Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine.
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine "Constitution of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96> (Accessed 12 August 2019)
5. The Cabinet Ministers of Ukraine (2017), The resolution "The concept of state policy in the field of consumer rights protection for the period up to 2020", available at: <http://surl.li/nqfk> (Accessed 12 August 2019)
6. Kot, O. O. (2017), "The problem of the exercise and protection of subjective civil rights", Abstract of Ph.D. dissertation, Civil Law and Civil Procedure; family law; International private law, The F. G. Burchak «Scientific Research Institute of Private Law and Business of Nationality Academy of Law Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine.
7. Kosinov, S. A. (1999), "Theoretical problems of consumer rights protection in Ukraine under the contract of sale", Civil Law and Civil Procedure; family law; International private law, Yaroslav Mudryj National Law Academy, Kharkov, Ukraine.
8. Credit (finance), available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (Accessed 12 August 2019)

9. Credit, available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82> (Accessed 12 August 2019)

10. Pismenna, O. P. (2006), "Legal relations arising from violation of consumer rights due to defects of goods, works (services)", Abstract of Ph.D. dissertation, "Civil Law and Civil Procedure; Family law; International private law, Odessa National Law Academy, Odessa, Ukraine.

11. Okhrimenko, I. B. (2015), "Consumer credit in Ukraine: realities and prospects", Abstract of Ph.D. dissertation; Money, finance and credit, Kiev National economic Vadim Hetman University, Kyiv, Ukraine.

12. Pogrebnyak, V.Ya. (2016), "Civil Law Regulation of Consumer Crediting in Ukraine", Ph.D. Thesis, Civil Law and Civil Procedure; family law; International private law, Yaroslav Mudryj National Law Academy, Kharkov, Ukraine.

13. Ryabchenko, Yu.Yu. (2009), "Consumer protection", Ph.D. Thesis, Civil Law and Civil Procedure; family law; International private law, Kharkov National University of Internal Affairs, Kharkov, Ukraine.

14. Tchaikovskiy Ya.I. (2017), "Analysis of the current state and prospects of development of bank consumer lending in Ukraine", *Economichniy analiz*, P. 27, vol.1, pp. 156-163.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2019 року

Розділ 3.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-
РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.346

**СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ - ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНОЇ
СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 291 КК УКРАЇНИ**

Гіжєвський В. К.

*проректор, кандидат юридичних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: (044) -45-569-85, e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9697-6718>*

Світлак І. І.

*завідувач кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету, кандидат юридичних наук, доцент, м.
Вінниця, вул. Гонти, 37, 21017, Україна, тел.: (0432) 55 32 31, e-mail: svitlakiryna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4408-6868>*

Скірський І. В.

*доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету, кандидат юридичних наук, доцент,
м. Вінниця, вул. Гонти, 37, 21017, Україна, тел.: (0432) 55 32 31, e-mail: skirskiyivan@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-2717>*

**PUBLICLY DANGEROUS CONSEQUENCES - SIGN OF THE
OBJECTIVE SIDE OF THE CRIME UNDER ARTICLE 291 OF THE
CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Hizhevskyy V.

*Vice-Rector, Candidate of Law Sciences (Ph.D), Professor, "KROK" University, st. Tabirna, 30-32, 03113,
Kyiv, Ukraine, tel.: (044) -45-569-85, e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9697-6718>*

Svitlak I.

*Candidate of Juridical Sciences, docent, Head of the Law and Humanities Department
Vinnitsa Institute of Economics (branch of Ternopol National Economic University),
Gonty Street, 37, city of Vinnytsya, 21017, Ukraine, tel.: (0432) 55 32 31, e-mail: svitlakiryna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4408-6868>*

Skysky I.

*Candidate of Juridical Sciences, docent, Vinnitsa Institute of Economics (branch of Ternopol National Economic
University), Gonty Street, 37, city of Vinnytsya, 21017, Ukraine, тел.: (0432) 55 32 31,
e-mail: skirskiyivan@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-2717>*

Анотація. У статті представлений науково-теоретичний аналіз ст. 291 Кримінального кодексу України. Запропоновано ґрунтовне дослідження суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони даного злочину. Для характеристики суспільно небезпечних наслідків, які наступили внаслідок посягання на суспільні відносини, що охороняються ст. 291 Кримінального кодексу України, використані оціночні поняття, зміст яких розкривається шляхом аналізу наукових досліджень, системного аналізу кримінально-правових норм

та практики їх застосування, а також відомчих актів. За кримінально-правовою доктриною і на підставі аналізу узагальнень матеріалів судової практики пропонується характеристика такого кримінально-правового наслідку, як «загибель людей». Нормативний підхід тлумачення поняття «загибель людей» досліджено в контексті характеристики чинного загального та спеціального законодавства України, а також з урахуванням правової позиції Верховного Суду України. На підставі аналітичного дослідження існуючих науково-теоретичних тлумачень «інші тяжкі наслідки» в статті конкретизується зміст таких злочинних наслідків, з їх подальшою диференціацією. Деталізуючи «інші тяжкі наслідки», автори виокремлюють: наслідки у вигляді тілесних ушкоджень, наслідки у вигляді особливо великої майнової шкоди, наслідки у вигляді великої майнової шкоди. Висловлено позицію щодо доцільності виділення «особливо великої майнової шкоди» як окремої, самостійної кваліфікуючої ознаки злочину, передбаченого ст. 291 Кримінального кодексу України, відповідно, фінансові витрати для усунення наслідків пропонується розглядати як критерій для розмежування таких категорій, як «особливо велика шкода» та «велика шкода». Обґрунтовується авторська позиція аналізом транспортних подій на залізничному транспорті, що класифікуються як катастрофи (аварія із серйозними наслідками), аварії, інциденти, що дає підстави оцінити рівень небезпеки діяльності суб'єктів перевезення пасажирів та вантажів залізничним транспортом. Загальні ознаки залізничних транспортних подій висвітлюються на підставі порівняльно-правового огляду регламентації даних відносин у вітчизняному законодавстві й у відповідних Директивах Європейського Союзу. В статті здійснено спробу сформулювати уніфікований підхід щодо розуміння суспільно небезпечних наслідків («загибель людей», «інші тяжкі наслідки»), які включені законодавцем у конструкцію диспозиції норм ст. 291 Кримінального кодексу України. Авторами запропоновано доповнити чинну редакцію ст. 291 Кримінального кодексу України, що сприятиме вдосконаленню кримінального законодавства та правильному застосуванню кримінального закону на практиці.

Ключові слова: загибель людей, особливо велика майнова шкода, велика майнова шкода, значна майнова шкода, чинні на транспорті правила.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 26

Annotation. The article presents a scientific and theoretical analysis of Article 291 of the Criminal Code of Ukraine. It offers a detailed study of socially dangerous consequences as a sign of the objective side of the crime. To characterize the socially dangerous consequences that occurred as a result of an encroachment on social relations protected by art. 291 of the Criminal Code of Ukraine used evaluation concepts, the content of which is disclosed through an analysis of scientific research, a systematic analysis of criminal law and practice of their application, as well as departmental acts. According to the criminal-legal doctrine and on the basis of the analysis of generalizations of judicial practice materials, it is proposed to characterize such criminal-legal consequences as "loss of life". The normative approach to the interpretation of the concept of "loss of life" was studied in the context of the characteristics of the current general and special legislation of Ukraine, as well as taking into account the legal position of the Supreme Court of Ukraine. Based on an analytical study of existing scientific and theoretical interpretations of "other grave consequences", the article specifies the content of such criminal consequences, with their subsequent differentiation. Detailing "other grave consequences", the authors distinguish: consequences in the form of bodily injuries, consequences in the form of especially large property damage, consequences in the form of large property damage. The stated position about expediency of "especially large property damage" allocation as separate, independent qualifying sign of crime, provided by article 291 of the Criminal Code of Ukraine, accordingly, financial expenses for elimination of consequences are offered to be considered as criterion for differentiation of such categories as "especially large damage" and "large damage". This author's position is justified by the analysis of transport accidents on the railway transport, are classified as catastrophes (accident with serious consequences), accidents, incidents and give grounds to assess the level of danger of activity of subjects of passenger and cargo transportation by railway transport. The general signs of railway transport accidents are covered on the basis of the comparative legal review of regulation of the given relations by the domestic legislation and corresponding Directives of the European Union. The article attempts to formulate a unified approach to the understanding of socially dangerous consequences ("loss of life", "other serious consequences"), included by the legislator in the design of the disposition of the norms of Article 291 of the Criminal Code of Ukraine. The authors proposed to supplement the current version of Art. 291 of the Criminal Code of Ukraine, which will contribute to the improvement of criminal legislation and the correct application of this article of the criminal law in practice.

Key words: death of people, especially large property damage, large property damage, significant property damage, rules acting on transport.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 26

Постановка проблеми. Транспортна галузь є важливою і необхідною щодо задоволення потреб суспільства у перевезенні вантажів та пасажирів. Але поряд із позитивним призначенням цієї

галузі спостерігаються і негативні процеси, пов'язані з ростом транспортних подій, особливо у сфері функціонування автомобільного транспорту.

Так, завдяки порушенням чинних правил на транспорті наступають важкі за характером і обсягом злочинні наслідки, передбачені ст. 291 КК України.

Аналіз диспозиції норм, названої статтею, свідчить, що законодавець сформулював суспільно небезпечні наслідки у вигляді оціночних понять. Стосовно розкриття їх змісту, в науковій літературі відсутній єдиний науково-теоретичний підхід. Окрім цього, практика застосування даної кримінально-правової норми вказує на необхідність деталізації цих наслідків у якості кількісних (грошових виразах). Така конкретизація суспільно небезпечних наслідків існує в сучасних наукових дослідженнях з урахуванням європейського досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про поняття злочинних наслідків, їх види та значення в доктрині кримінального права й при дослідженні транспортних злочинів приділена значна увага. Зокрема, в наукових працях провідних вітчизняних фахівців у галузі кримінального права таких, як: М. І. Бажанов, Є. В. Баулін, П. С. Берзін, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський, В. А. Мисливий, В. О. Навроцький, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк та ін.

Спеціальні дослідження суспільно небезпечних наслідків, передбачених у нормі ст. 291 КК України представлено в дисертаційному дослідженні С. В. Бабаніна «Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил» [1], але автор обмежився тільки рівнем загальної характеристики оціночних понять.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Проблема злочинних наслідків має важливе значення для правильної кваліфікації та індивідуалізації покарань стосовно осіб, що скоїли злочин, передбачений ст. 291 КК України. У зв'язку з цим, теоретичні дослідження суспільно небезпечних наслідків даного злочину в площині їх деталізації та конкретизації стали предметом даної публікації.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є теоретичний аналіз суспільно небезпечних наслідків, таких як «загибель людей», «інші тяжкі наслідки», які законодавець включив у конструкцію диспозиції норм ст. 291 КК України. На підставі чого автори намагатимуться запропонувати уніфікований підхід щодо їх застосування у правозастосовчій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наслідки у кримінально-правовому сенсі – це певні шкідливі зміни в суспільних відносинах, що виникають унаслідок злочинного посягання, характер цих змін визначається змістом суспільних відносин, на які впливає суб'єкт.

Дане теоретичне положення щодо механізму виникнення (походження) злочинних наслідків має особливості у злочинах, які є результатом порушення спеціальних правил безпеки (в нашому випадку, порушення чинних на транспорті правил). Зазвичай порушення чинних правил, що убезпечать рух транспорту, не є злочинними. Вони стають злочинними лише і тільки в разі настання суспільно небезпечних наслідків.

Суспільно небезпечні наслідки, які наступили внаслідок посягання на суспільні відносини, що охороняються ст. 291 КК України, в диспозиції визначені в якості «загибелі людей» або «інших тяжких наслідків». Для їх характеристики законодавець використав оціночні поняття, зміст яких розкривається шляхом аналізу наукових досліджень, системного аналізу кримінально-правових норм та практики їх застосування, а також відомчих актів.

Насамперед зупинимось на характеристиці кримінально-правового наслідку «загибель людей». У кримінально-правовій доктрині щодо розкриття змісту даного наслідку єдиної думки не існує. Так, В. І. Борисов вважає, що під поняттям «загибель людей» слід розуміти смерть однієї людини чи декількох людей [2, с. 40]. Такої думки й інші вчені, при цьому вони використовують поширений спосіб

тлумачення даного поняття [3, с. 59-60; 4, с. 280].

В. А. Мисливий, коментуючи склади транспортних злочинів, викладені у розділі XI КК України (Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту), кваліфікуючою ознакою яких є поняття «загибель людей», акцентує увагу на тому, що для такого наслідку достатня загибель навіть однієї людини [5, с. 139].

Підтримується таке наукове тлумачення і в окремих роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, за якими «загибель людей» розуміється як «... випадки смерті однієї або кількох осіб ...» [6].

Оскільки транспортні події завдають шкоди не тільки у фізичному плані, але і можливі негативні наслідки довікллю, тому, на наш погляд, для більш повного розуміння поняття, що аналізується, доцільно звернутися до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довіклля», в якому під загибеллю людей розуміється смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК України [7].

Відповідно до Положення про класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті [8], така транспортна подія, як «катастрофа», передбачає загибель однієї або більше осіб.

У Загальних положеннях Повітряного кодексу України (п. 49 ч. 1. ст. 1) [9], визначено, що катастрофа охоплює, поряд з іншими наслідками, людські жертви (загибель або зникнення безвісті когось із пасажирів, членів екіпажу або третіх осіб).

Відповідно до Положення про порядок розслідування і обліку транспортних подій на внутрішніх водних шляхах України [10], до катастрофи відносять, окрім інших наслідків, загибель будь-якої особи.

Дослідивши нормативний підхід до поняття «загибель людей», слід

констатувати відсутність єдиного розуміння даного поняття навіть у роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України. Наприклад, у п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» йдеться про те, що загибеллю кількох людей є смерть хоча б двох потерпілих, яка настала внаслідок порушення особою правил безпеки дорожнього руху чи експлуатації транспорту, правил водіння або експлуатації машини під час однієї дорожньо-транспортної події [11].

Відсутність уніфікованого підходу до розуміння досліджуваного поняття та трактування загибелі як смерті не менше ніж двох людей простежується (аналогічно, як у вищеназваній Постанові [11]) в наукових доробках окремих учених. Так, В. О. Навроцький, досліджуючи зміст поняття «загибель людей», зазначає, що «... під загибеллю людей слід визнавати лише заподіяння смерті двом чи більше особам» [12, с. 47]. Таку позицію автор аргументує тим, що, з граматичного погляду, слово «людей» означає множину і загибель людей передбачає наявність двох або більше потерпілих, яким заподіяна смерть. Для вказівки на заподіяння смерті одній людині законодавець використовує інші терміни «смерть потерпілому тощо» [12, с. 47].

На нашу думку, така позиція автора не узгоджується з більшістю наукових поглядів та правовою позицією Верховного Суду України щодо тлумачення поняття «загибель людей», сформульованого у більшості роз'яснень щодо практики розгляду кримінальних справ, які вчиняються у різних сферах суспільного життя (безпека виробництва, довіклля, пожежна безпека та ін.).

Автори статті вважають, що дана теоретична та практична проблема ґрунтується на тому, що законодавець, формулюючи у диспозиції поняття

«загибель людей», мав на увазі загибель однієї людини, а використовує множинне число для того, щоб охопити все невизначене коло можливих випадків загибелі людей. Окрім цього, у спеціальному законодавстві, конкретизуючи людські жертви, які можуть наступити в результаті катастрофи, під загибеллю переважно розуміють, як мінімум, одну людину.

Окрім цього, існує інша проблема щодо визначення описаних наслідків на різних видах транспорту відомчими правовими актами. Враховуючи, що всі транспортні засоби, які функціонують на території України, підпорядковані Міністерству інфраструктури, то, очевидно, що уніфікація і деталізація суспільно небезпечних наслідків потребує вдосконалення таких наслідків у спеціальному законодавстві.

З метою розкриття змісту поняття «інші тяжкі наслідки» та їх диференціації звернемося до слушної позиції О. О. Дудурова та Р. О. Мовчана. Вчені стверджують, що законодавець має рухатися шляхом максимальної конкретизації злочинних наслідків, які повинні досягатися передусім шляхом більш детального їх переліку [13, с. 168].

Висловлена вченими науково-теоретична позиція взята нами за основу для подальшої деталізації поняття «інші тяжкі наслідки».

«Інші тяжкі наслідки», як вид суспільно небезпечних наслідків, що передбачені диспозицією ст. 291 КК України, є оціночним поняттям, тому для ґрунтовного розкриття їх змісту є потреба проаналізувати спочатку існуючі науково-теоретичні тлумачення.

Так, М. А. Рубашенко під поняттям «інші тяжкі наслідки» розуміє «...будь-які, крім загибелі людей, інші види таких наслідків». Це, на його думку, означає, що тяжкість наслідків визначається в кожному конкретному випадку стосовно фактично заподіяних наслідків, з урахуванням усіх обставин скоєного злочину [14, с. 224].

На нашу думку, таке трактування «інших тяжких наслідків» є досить

широким і не конкретизованим, що, безумовно, впливає на його застосування у правозастосовчій практиці.

За орієнтир у розв'язанні даного питання ми використаємо Постанову Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» [6], де в абз. 3 п. 21 вказано, що поняття «...інші тяжкі наслідки» охоплює випадки заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, шкоду у великих розмірах підприємству, установі, організації чи громадянам, а так само тривалий простій підприємств ...».

Дана позиція Верховного Суду України щодо визначення «інших тяжких наслідків», на думку Л. П. Брич, не заперечується у кримінально-правовій літературі [15, с. 592].

При всіх обставинах стосовно дослідження питання «інші тяжкі наслідки», необхідно виокремити:

а). *наслідки у вигляді тілесних ушкоджень*. Ці наслідки включають вищеназвані у роз'ясненнях Верховного Суду України такі тілесні ушкодження, як заподіяння тяжких (хоча б одній людині) або середньої тяжкості (двом або більше особам). Але окремі вчені вважають, що цей вид тілесних ушкоджень охоплює також випадки заподіяння легких тілесних ушкоджень з розладом здоров'я [16, с. 49]. Подібну думку висловила К. Ю. Гаврилова при дослідженні кримінальної відповідальності за порушення пожежних правил і зазначила, що шкода здоров'ю людей оцінюється як легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження [17, с. 338]. Отже, авторка не виключає можливості притягнення до кримінальної відповідальності за легкі тілесні ушкодження при порушенні вищеназваних правил. Із такою думкою авторів важко погодитися, адже законодавець, характеризуючи даний вид тілесних ушкоджень як «легкий», тим самим виключає можливість їх назвати «тяжкими

наслідками» будь-яких злочинів. На підтвердження цієї тези слід зазначити, що діяння, вчинене з необережності, яке призвело до настання легких тілесних ушкоджень, не міститься у розділі II КК України «Злочини проти життя і здоров'я особи». За загальним правилом, заподіяння легкого тілесного ушкодження з необережності не є кримінально-карним, відповідно, реальне заподіяння такої шкоди внаслідок аварії на транспорті не тягне кримінальної відповідальності [18, с. 835]. Таким чином, для врахування такого наслідку, як «легкі тілесні ушкодження», при вирішенні питання про притягнення до кримінальної відповідальності за порушення чинних на транспорті правил достатньо враховувати лише тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні навіть одній особі, або середньої тяжкості, що заподіяні двом або більше особам;

б). наслідки у вигляді особливо великої майнової шкоди. Віднесення даних наслідків до тяжких, на нашу думку, може мати місце у разі заподіяння транспортною подією матеріальної шкоди в особливо великих розмірах.

Виокремлення даного злочинного наслідку в якості особливої кваліфікуючої ознаки об'єктивної сторони складу злочину обумовлено тим, що можливі випадки, при яких відбувається повне руйнування або пошкодження транспортних засобів і майна (вантажів) без загибелі людей, що виключає можливість або доцільність їх відновлення. Матеріальна шкода у цих випадках, за своїм характером, настільки тяжка, що в інтересах загальної превенції потребує виділення такої шкоди з «інших тяжких наслідків» із тим, щоб про них ішлося в диспозиції норми.

На такі матеріальні збитки звертає увагу П. С. Берзін як на обставину, що свідчить про значну суспільну небезпеку злочину [19, с. 421].

Для чіткого окреслення шкідливих наслідків, які можуть наступити в результаті порушення правил охорони порядку та безпеки руху транспорту, можливі, на наш погляд, два шляхи:

- у диспозиції кримінально-правової норми перерахувати суспільно небезпечні наслідки у вигляді аварій, катастроф тощо. Однак, таке рішення не є оптимальним та призводить до перевантаження норми технічними термінами і створює небезпеку неповного їх переліку;

- вказати на наслідки через поняття більш узагальнюючого виду, котре охоплює суть таких наслідків. Такий підхід є можливим, оскільки для суспільно небезпечних наслідків складу злочину, передбаченого ст. 291 КК України характерним є те, що в результаті транспортної події відбувається знищення або пошкодження транспортних засобів до ступеня виключення їх з інвентарного парку. Такі суспільно небезпечні наслідки не дають нам можливості конкретизувати їх у кількісному ціновому виразі й, таким чином, визначитися з майновою шкодою в особливо великому розмірі.

На наш погляд, для вирішення цієї проблеми необхідно використати критерій собівартості транспортних засобів. Для ілюстрації: середня вартість пасажирського авіалайнера «Боїнг» може коливатися до 345 млн доларів, залежно від комплектації; вартість українського літака АН-132 у базовій комплектації – 30-35 млн доларів; середня вартість електровозів в Україні коливається до 5 млн доларів; що ж до вартісних меж в оцінці автомобілів іноземного виробництва, то вони можуть бути значними залежно від різних технічних характеристик, відповідно, важко визначити їх середню вартість та грошові витрати на усунення збитків від транспортної події.

Отже, для вирішення питання щодо майнової шкоди в особливо великому розмірі необхідно враховувати не тільки стан пошкодження транспортного засобу, але і його вартість.

Для обґрунтування цієї позиції ми обмежимося тільки транспортними подіями на залізничному транспорті України як необхідним прикладом для

визначення майнової шкоди у грошовому виразі.

Відповідно до Наказу Міністерства інфраструктури України «Про затвердження Положення про класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті» від 03.07.2017 року [9], транспортні події класифікуються як катастрофа (аварія із серйозними наслідками) та аварії, інциденти. Так, середні збитки від катастрофи на залізничному транспорті складають 1 млн 267 тис. грн, аварії – 566 тис. грн.

Аналогічно вирішується питання щодо цієї проблеми на залізницях країн ЄС. Так, відповідно до Директиви 2004/49/ЄС Європейського Парламенту та Ради (Директива про безпеку на залізницях) від 29 квітня 2004 року [20], транспортні події класифікуються за тяжкістю матеріальних наслідків у площині майнових збитків (значної шкоди). За ст. 1 п. (1) Директиви, «аварії із серйозними наслідками» означають будь-які зіткнення поїздів або сходження поїздів з рейок, які призвели до смерті хоча б однієї особи або завдали серйозних тілесних ушкоджень п'яти чи більше особам, або значну шкоду рухомому складу, інфраструктурі, або навколишньому середовищу, а також будь-які інші схожі аварії з очевидним впливом на регулювання безпекою на залізниці або управління безпекою; «значна шкода» означає шкоду, яка може бути негайно оцінена органом з розслідувань, і загалом досягає мінімум 2 мільйонів євро [20].

На сьогодні у вітчизняному кримінальному законодавстві визначена шкода в особливо великих розмірах - якщо прямі збитки становлять суму, що в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (примітка до ст. 270 КК України) [21].

Проведений аналіз майнової шкоди (особливо велика), заподіяної транспортною подією, свідчить про доцільність її виділення в окрему, самостійну, особливу кваліфікуючу ознаку злочину, передбаченого ст. 291 КК

України. Виходячи з вищевикладеного, врахування цінкових критеріїв (фінансових витрат для усунення наслідків) може бути підставою для розмежування цієї шкоди на «особливо велику шкоду» та «велику шкоду»;

в). *наслідки у вигляді великої майнової шкоди.* С. В. Бабанін, досліджуючи «інші тяжкі наслідки», передбачені ст. 291 КК України, зазначає, що велика матеріальна шкода – це оціночне поняття. Законодавець не дає визначення мінімального розміру матеріальної шкоди, внаслідок спричинення якої настає кримінальна відповідальність за ст. 291 КК України. Звернення до розділу VI КК України «Злочини проти власності» показує, що у ньому немає норми, яка б встановлювала кримінальну відповідальність за необережне пошкодження майна без спричинення якихось інших тяжких наслідків. На його погляд, велика матеріальна шкода не повинна визнаватися тим суспільно небезпечним наслідком, у разі спричинення якого настає кримінальна відповідальність за ст. 291 КК України [22, с. 210-211]. Така думка С. В. Бабаніна не знайшла належної підтримки в наукових колах, які аналізують суспільно небезпечні наслідки, що є необхідними для кримінальної відповідальності щодо матеріальних складів злочинів.

Д. В. Новохатська в дисертаційному дослідженні теоретично обґрунтувала кримінальну відповідальність за злочини, які заподіяли матеріальну шкоду через необережність. Дослідниця стверджує, що такий підхід є найпоширенішим і втілюється у кримінальному законодавстві та правозастосовчій практиці майже всіх країн світу [23, с. 6-7].

У науково-практичному коментарі КК України, за ред. В. Ю. Бауліна, В. І. Борисова та ін., під «іншими тяжкими наслідками», що настали в результаті порушення чинних правил на транспорті, визнається, крім інших ознак, також «велика матеріальна шкода» [24, с. 574]. Аналогічної думки дотримується Є. О. Пилипенко, яка в науковій статті, що

присвячена об'єктивній стороні порушення чинних на транспорті правил (ст. 291 КК України), по суті відобразила позицію вчених щодо досліджуваних наслідків, викладених у коментарі КК України [25, с. 103]. О. О. Дудуров у науковій статті, яка присвячена теоретичному аналізу поняття «інші тяжкі наслідки», при розкритті змісту інших тяжких наслідків, окрім інших ознак, використовує і таку ознаку, як майнова шкода у великих розмірах [13, с. 169]. Такий вид наслідків використовується при характеристиці злочинів проти безпеки виробництва (абз. 4 п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» [6]).

На завершення досліджуваної ознаки в якості великої матеріальної шкоди звернемося до розділу XI КК України «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», а саме до ч. 2 ст. 276, ч. 2 ст. 277, ч. 2 ст. 281, ч. 2 ст. 282 КК України. У диспозиції названих частин кваліфікуючою ознакою називається велика матеріальна шкода.

У визначенні даної матеріальної шкоди у ціновому еквіваленті слід звернутися знову до примітки ст. 270 КК України, в якій зазначено, що майнова шкода вважається заподіяною у великих розмірах, якщо прямі збитки становлять суму, що в триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [21].

Аналізуючи поняття майнової шкоди у великому розмірі слід звернути увагу на те, що окремі автори (Є. О. Пилипенко) до змісту такої відносять і тривале порушення (перерву) руху транспортних засобів. Аналогічної думки щодо тривалого (більше ніж на 30 годин) простою підприємств, цехів або їхніх виробничих дільниць, що може призвести до майнової шкоди у великих розмірах та спричинити інші тяжкі наслідки, дотримується О. С. Яланський [26, с. 766].

Відомчі акти у транспортній сфері також містять чітку регламентацію

порушення режиму руху транспортних засобів. Так, на залізничному транспорті при класифікації такої транспортної події, як інцидент, пороговим значенням диференційного показника є порушення графіку руху потягів на 1 годину і більше [8].

Припинення судноплавства пасажирських суден на внутрішніх водних шляхах України може розглядатися відповідно до чинного законодавства навіть як кваліфікуюча ознака не тільки серйозного інциденту (від 6 до 12 годин, у деяких випадках від 12 до 48 годин), але і серйозної аварії (більше 48 годин) [10].

Такий підхід щодо змісту великої майнової шкоди, на нашу думку, є слушним, адже віднесення порушення режиму руху транспортних засобів, безперечно, може призвести до майнової шкоди у великих розмірах, оскільки від цього залежить своєчасність доставки вантажів і пасажирів. Відповідно, транспортні організації зазнають значних збитків (реальні збитки та упущена вигода). Особливість такої шкоди полягає в тому, що підприємства не отримують доходи, які могли б реально одержати за звичайних обставин.

Враховуючи вищевикладене, в нас є всі належні підстави стверджувати, що велика матеріальна шкода може застосовуватися в якості кваліфікуючої ознаки відповідної частини ст. 291 КК України.

Здійснюючи диференціацію матеріальної шкоди, яка може наступити в результаті порушення правил, що убезпечують рух транспорту, слід звернути увагу на можливість настання майнової шкоди у значному розмірі. На відміну від великої матеріальної шкоди, вона, за своїм обсягом та змістом, має менший рівень суспільної небезпеки, але така майнова шкода, на наш погляд, може бути підставою для кримінальної відповідальності й відображена в диспозиції норми ст. 291 КК України. При конкретизації такої матеріальної шкоди у грошовому еквіваленті необхідно використати п. 17 Постанови Пленуму

Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та правопорушення на транспорті», за яким значну матеріальну шкоду слід визнавати значною в разі заподіяння реальних збитків на суму від 100 до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [27].

Висновки. На підставі проведеного аналізу суспільно небезпечних наслідків, що передбачені диспозицією ст. 291 КК України, автори вважають за необхідність диференціацію злочинних наслідків з урахуванням їх тяжкості та, відповідно, пропонують змінити структуру досліджуваної статті, доповнивши ч. 2, 3 приміткою, і викласти в такій редакції:

«Стаття 291. Порухення чинних на транспорті правил

1. Порухення чинних на транспорті правил, що убезпечують рух, а також правил, норм і стандартів виготовлення, переобладнання, ремонту транспортних засобів, якщо це спричинило значну матеріальну шкоду або тілесні ушкодження середньої тяжкості, - карається.

2. Ті самі діяння, що спричинили велику матеріальну шкоду або тяжкі тілесні ушкодження, - карається.....

3. Ті самі діяння, що спричинили матеріальну шкоду в особливо великому розмірі або загибель людей, - карається».

Примітка. Майнова шкода вважається значною, якщо прямі збитки становлять суму, яка від ста до двохсот п'ятдесяти разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; заподіяною у великих розмірах, якщо прямі збитки становлять суму, яка в триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а в особливо великих розмірах - якщо прямі збитки становлять суму, яка в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

Запропоновані зміни щодо вдосконалення кримінального законодавства, на думку авторів, сприятимуть правильному застосуванню на практиці ст. 291 КК України та індивідуалізації при застосуванні покарання.

Література:

1. Бабанін С. В. Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил: автореф. дис. канд. юрид. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
2. Борисов В. І. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: монографія. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006, 224 с.
3. Кримінальне право України: особлива частина: підручник / за ред. П. С. Матішевського. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 890 с.
4. Уголовное право Украины. Общая и особенная часть: учебник / отв. ред. проф. Е. Л. Стрельцов. Харьков: ООО «Одиссей», 2006. 720 с.
5. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія. Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України, 2004. 380 с.
6. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09> (дата звернення: 20.07.2019).
7. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. URL: <http://surl.li/npyu> (дата звернення: 20.07.2019).
8. Про затвердження Положення про класифікацію транспортних подій на залізничному транспорті: Наказ Міністерства інфраструктури України від 03.07.2017 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0904-17> (дата звернення: 20.07.2019).
9. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. Дата оновлення: 03.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення: 20.07.2019).
10. Про затвердження Положення про порядок розслідування і обліку транспортних подій на внутрішніх водних шляхах України: Наказ Міністерства транспорту України від 05.11.2003 р. № 857. Дата оновлення: 11.09.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-04> (дата звернення: 20.07.2019).

11. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14. Дата оновлення: 19.12.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05> (дата звернення: 20.07.2019).

12. Навроцький В. О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали наук.-практ. конф.* (м. Харків, 22–23 квітня 2004 р.). Київ-Харків, 2004. 260 с.

13. Дудуров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162-170. URL: http://lsej.org.ua/1_2015/44.pdf (дата звернення: 20.07.2019).

14. Рубашенко М. А. До питання про кваліфікуючі ознаки, що особливо обтяжують відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого науково-практичного семінару* (м. Харків, 27 листопада 2015 р.). Харків. 2015. Випуск № 7. 344 с.

15. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.

16. Галахова А. В. Уголовно-правовая характеристика транспортных преступлений: учебное пособие. Москва: Изд-во МССШМ МВД СССР, 1990. 52 с.

17. Гаврилова К. Ю. Кримінальна відповідальність за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки. *Молодий вчений. Юридичні науки*. 2017. № 1 (41). С. 336-339.

18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 9-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.

19. Берзін П. С. Поняття «злочинні наслідки» та деякі проблеми призначення покарання. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 417-427.

20. Директива 2004/49/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про безпеку залізниць у Співтоваристві, яка вносить зміни до Директиви Ради 95/18/ЄС про ліцензування підприємств залізничного транспорту та до Директиви 2001/14/ЄС про розподіл потужностей залізничних інфраструктур та стягнення платежів за використання залізничної інфраструктури та про сертифікацію безпеки» (Директива про безпеку на залізницях) від 29.04.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_953 (дата звернення: 23.07.2019).

21. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 17.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1995> (дата звернення: 23.09.2019).

22. Бабанін С. В. Особливості кваліфікації порушення чинних на транспорті правил під час досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 209-212. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/58.pdf (дата звернення: 23.07.2019).

23. Новохатська Д. В. Покарання та його призначення за злочини, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2018. 18 с.

24. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. акад. В. Я. Тація [та ін.]. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін та ін. 2013. 1039 с.

25. Пилипенко Є. О. Об'єктивна сторона у складі порушення чинних на транспорті правил (ст. 291 КК України). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2016. № 1 (56). С. 99-105.

26. Яланський О. С. Щодо наслідків порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 764-767.

Reference:

1. Babanin, S.V. (2008), "Criminal liability for violation of transport regulations", Abstract of Ph.D. dissertation, Law, Dnipropetrovsk, Ukraine.

2. Borisov, V.I. (2006), *Zlochyny proty bezpeky vyrobnytstva: ponyattya ta vydy. Kryminalna vidpovidalnist za porushennya pravyl yadernoyi abo radiatsiynoyi bezpeky* [Crimes against production safety: concepts and types. Criminal liability for violation of nuclear or radiation safety rules], Vapnyarchuk, N.M., Kharkiv, Ukraine.

3. Andrushenko, G.V. Lykhova S.V. (1999), *Kryminal'ne pravo Ukrayiny: osoblyva chastyna* [Criminal law of Ukraine: special part] Yurinkom Inter, Kyiv, Ukraine.

4. Alieva, E.N. Babi, A.P. Gonchar, G.A. (2006), *Ugolovnoye pravo Ukrainy. Obshchaya i osobennaya chast'*: uchebnik [Criminal law of Ukraine. General and special part: textbook] Odissey, Kharkiv, Ukraine.

5. Myslyvskiy, V.A. (2004), *Zlochyny proty bezpeky dorozhn'oho rukhu ta ekspluatatsiyi transportu: monohrafiya* [Crimes against road safety and transport operation: a monograph] Law Academy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Dnipropetrovsk, Ukraine.

6. Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2009), "Resolution on the practice of application by the courts of Ukraine of the legislation in cases of crimes against safety of production", available at: <http://surl.li/npyx> (Accessed 22 July 2019).

7. Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2004), "Resolution on judicial practice in cases of crimes and other offenses against the environment", available at: <http://surl.li/npyv> (Accessed 22 July 2019).
8. Ministry of Infrastructure of Ukraine (2017), "Decree about the statement of regulations on classification of transport events on railway transport", available at: <http://surl.li/npyu> (Accessed 22 July 2019).
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2011), The Law of Ukraine "The Air Code of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (Accessed 22 July 2019).
10. Ministry of Transport of Ukraine (2003), "Decree on approval of the regulations on the procedure for investigation and accounting of traffic accidents on inland waterways of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-04> (Accessed 22 July 2019).
11. Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2005), "Resolution on the practice of application by the courts of Ukraine of legislation in cases of certain crimes against road safety and transport operation, as well as on administrative offenses on transport", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05> (Accessed 22 July 2019).
12. Navrotskiy, V.O. (2004), "Death of people, as a type of criminal consequences: problems of establishing the content and qualification // Criminal-legal protection of life and health of a person", *Naykovo-praktychna konferentsiya [Scientific-practical conference] Kyiv-Kharkiv, Ukraine*, p.260.
13. Dudurov, O.O. Movchan, P.O. (2015), "Criminal law concept "other serious consequences": problems of interpretation and improvement of legislation", *Yurydychnyy naukovy elektronnyy zhurnal*, [Online], vol. 1, available at: http://lsej.org.ua/1_2015/44.pdf (Accessed 22 July 2019).
14. Rybaschenko, M.A. (2015), "On the issue of qualifying features that especially aggravate the responsibility for encroaching on the territorial integrity and inviolability of Ukraine. Pre-trial investigation: current problems and ways to solve them" *Materialy postiyno diyuchoho naukovo-praktychnoho seminaru, Materials of a permanent scientific-practical seminar*, vol. 7, p. 344, Kharkiv, Ukraine.
15. Brutch, L.P. (2013), *Teoriya rozmezhuvannya skladiv zlochyniv [Theory of delimitation of crimes]*, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine.
16. Galahova, A.V. (1990), *Ugolovno-pravovaya kharakteristika transportnykh prestupleniy: uchebnoye posobiye [Criminal and legal characteristics of transport crimes: a tutorial]*, MSSShM Ministry of Internal Affairs of the USSR, Moscow, Russian Federation.
17. Gavrilova, K.Y. (2017), "Criminal liability for violation of fire safety requirements established by law", *Molodyy vchenyy. Yurydychni nauky*, vol. 1, pp. 336-339.
18. Melnyk, M.I. Havronyyk, M.I. (2012), *Naukovo-praktychnyy komentar Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]* 9th ed, Yurydychna dumka, Kyiv, Ukraine.
19. Berzin, P.S. (2009), "The concept of "criminal consequences" and some problems of sentencing", *Derzhava i pravo*, vol. 45, pp. 417-427.
20. European Parliament and the Council (2004), "Directive on railway safety in the Community, which amends Council Directive 95/18 / EU on the licensing of railway undertakings and Directive 2001/14 / EU on the allocation of railway infrastructure capacity and the levying of charges for use of railway infrastructure and safety certification", available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_953 (Accessed 23 July 2019).
21. The Verkhovna Rada of Ukraine (2001), The Law of Ukraine "The Criminal Code of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (Accessed 23 July 2019).
22. Babanin, S.V. (2016), "Features of qualification of violation of the rules in force on transport during the pre-trial investigation", *Yurydychnyy naukovy elektronnyy zhurnal*, [Online], vol. 6, available at: http://lsej.org.ua/6_2016/58.pdf (Accessed 23 July 2019).
23. Novohatska, D.V. (2018), "Punishment and its appointment for crimes committed through negligence", Abstract of Ph.D. dissertation, Law, Kharkiv, Ukraine.
24. Tacy, V.Y., (2013), *Kryminal'niy kodeks Ukrayiny Naukovo-praktychnyy komentar y 2 t [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine in 2 volumes]* 5th ed, Pravo, Kharkiv, Ukraine.
25. Pylypenko, E.O. (2016), "The objective side in the violation of the rules in force on transport (Article 291 of the Criminal Code of Ukraine)", *Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoyi diyal'nosti*, vol. 1(56), pp. 99-105.
26. Yalanskiy, O.S. (2018), "Regarding the consequences of violating safety rules when performing high-risk work", *Molodyy vchenyy*, vol. 4(2), pp. 764-767.

Стаття надійшло до редакції 01.08.2019 року

УДК 343.3

«КАТЮЗИ ПО ЗАСЛУЗІ» АБО ОКРЕМІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Яремко Г. З.

к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, вул. Городоцька, 26, 79007, Україна,
тел.: (067) 95 68 607, e-mail.: yaremkogalya2017@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4333-0424>

Маковецька Н. Є.

к.ю.н., доцент кафедри державно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: (067) 581-10-043, e-mail.: MakoveckaNE@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6244-1456>

"OFFENDER FOR MERIT" OR ANY CONSIDERATIONS ABOUT GENERAL PURPOSE OF PUNISHMENT

Yaremko G.

Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of Criminal Law, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, st. Gorodotska, 26, 79007, Ukraine, tel.: (067) 95 68 607, e-mail.: yaremkogalya2017@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4333-0424>

Makovetska N.

Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine, tel.: (067) 581-10-043, e-mail.: MakoveckaNE@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6244-1456>

Анотація. У статті проведено аналіз окремих загальних засад призначення покарання. Доцільність такого аналізу зумовлена тим, що правила призначення покарання за Кримінальним кодексом України досить неточні, що залишає поле для зловживань. Доводиться, що законодавчі формулювання не до кінця виважені. Вказується, що вживання у санкціях статей формулювань "до" певного розміру чи строку покарання не дозволяє призначати саме верхній розмір такого визначеного покарання, хоча практика нехтує таким формулюванням. А тому більш правильним є формулювання "не більше" певного розміру чи строку покарання. Показано, що обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання (ст. 66, 67 КК України), змістовно виступають даними, що фактично визначають ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (п. п. 5, 6, 7, 8, 9 ст. 66; п. п. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ст. 67 КК України) чи характеризують особу винного, його посткримінальну поведінку (п. п. 1, 2, 2-1, 3, 4 ст. 66; п. п. 1, 13 ст. 67 КК України). А тому є підстави вважати, що такі обставини, за загальним правилом, підвищують (знижують) ступінь суспільної небезпеки злочину чи самої особи, а тому повинні враховуватися при призначенні покарання (для його пом'якшення чи посилення). Пропонується п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України викласти так: «Суд призначає покарання 3) враховуючи ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання». Оскільки особливості конкретного злочину й обставини його вчинення фактично визначають ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, а не ступінь тяжкості. Обґрунтовується, що сформульований перелік обставин, які пом'якшують (обтяжують) покарання, вочевидь, є обов'язковим для врахування судом при призначенні покарання. Доводиться, що метою призначення покарання є вже не кара (яка виконує функцію відновлення справедливості), а лише виправлення засудженого і попередження вчинення ним нових злочинів. Підтримано позицію, що вихідною точкою при призначенні покарання за відповідний злочин, вчинений без наявності обставин, які пом'якшують (обтяжують) покарання, повинно бути середнє значення покарання між мінімальним та максимальним, передбаченим у санкції статті.

Ключові слова: покарання, призначення, загальні засади, санкція.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 8

Annotation. In the article there are analyzed general principles of awarding of the punishment. The expediency of such an analysis is due to the fact that the rules of sentencing under the criminal law of Ukraine are quite inaccurate, which leaves place for abuse. The legislative formulation is not fully balanced. It is noted that the using in the sanctions of the articles word "to" of certain size or the term of punishment does not allow the appointment of the upper limit of such punishment. Although practice neglects such formulation. And therefore, the formulation "no more" of a certain

size or the term of punishment is more correct. It is shown that the circumstances that mitigate or aggravate the punishment (Articles 66, 67 of the Criminal Code of Ukraine) are meaningful data that actually determine the degree of social danger of the crime (paragraphs 5, 6, 7, 8, 9 of Article 66, paragraphs 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 of Article 67 of the Criminal Code of Ukraine) or characterize the identity of the perpetrator, his post-criminal behavior (paragraphs 1, 2, 2-1, 3, 4 of Article 66; items 1, 13 of Article 67 of the Criminal Code of Ukraine). Therefore, there is reason to believe that such circumstances, as a general rule, increase (decrease) the degree of public danger of the crime or the person himself, and therefore should be taken into account when sentencing (to mitigate or increase it). It's proposed Clause 3 Part 1 of Art. 65 of the Criminal Code of Ukraine formulate as follows: "The court shall impose penalties 3) taking into account the degree of public danger of a crime, the guilty person and circumstances that mitigate and impose a punishment". Because the features of a particular crime and the circumstances of its commission actually determine the degree of public danger of the crime, not the severity. It is substantiated that the formulated list of circumstances that mitigate (aggravate) the punishment, obviously, is mandatory for the court to take into account when sentencing. It turns out that the purpose of imposing a punishment is not a penalty (which serves as a function of restoring justice), but only the correction of the convicted person and preventing from committing new crimes. The starting point for imposing punishment for the corresponding crime, which committed without the circumstances that mitigates (improves) the punishment, should be the average penalty between the minimum and maximum provided for in the sanction of the article. *Зміст*

Key words: punishment, purpose, general principles, sanction.

Formulas: 0, *fig.:* 0, *tabl.:* 0, *bibl.:* 8

Постановка проблеми. Покарання є однією з форм реалізації кримінальної відповідальності. При цьому, такий захід репресій є крайнім, пов'язаним із найбільш суттєвим обмеженням прав та свобод засудженого. Загальновідомо, що караність, як і злочинність, визначаються лише кримінальним законом. Однак, законодавець, встановлюючи за конкретні злочинні діяння покарання, як правило, використовує відносно визначені санкції, вказуючи їх альтернативний перелік та досить широкі межі. Така законодавча конструкція залишає поле для судової дискреції. А тому вибір конкретного виду і розміру покарання залишається за судом, який, за законом, обмежений обов'язком урахування конкретних обставин справи, серед яких, зокрема, ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання призначення покарання, караності не знайшло системного вивчення у науці кримінального права. Є окремі праці авторів щодо тих чи тих питань призначення покарання (зокрема, М.І. Хавронюка [5], Ю.В. Шинкарьова [6], Г.З. Яремко [7; 8]). Є також праці, в яких покарання і його призначення за окремі злочини стали предметом вивчення [1; 2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Утім, вочевидь, такі розвідки "точкові". А тому загалом внесок науки кримінального права в частині вивчення правил призначення покарання недостатній.

А тому метою цієї статті є аналіз окремих загальних засад призначення покарання.

Виклад основних положень.

1. Призначення покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України (п. 1 ч.1 ст. 65 КК України). Санкції статей (частин статей) Особливої частини КК України носять, у більшості, альтернативний характер. При цьому розмір покарання в санкціях, як правило, визначений у межах, що фіксують мінімальний та (або лише) максимальний розмір (строк) того чи того виду покарання. Фактично такі межі є крайніми точками можливості врахування судом ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

При цьому, законодавець для визначення верхньої межі покарання використовує прийменник «до», що видається не зовсім вдалим. Оскільки такий прийменник фактично дозволяє призначати покарання, які мають бути меншими від максимальної межі. Проте, судова практика йде таким шляхом, що

надає прийменнику «до» значення «не більше». De lege ferenda доцільно саме з використанням останнього словосполучення («не більше») визначати санкції у статтях Особливої частини КК України.

2. Ступінь тяжкості вчиненого злочину як обставина, що враховується судом при призначенні покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України). Серед підстав, що враховуються судом при призначенні покарання у п. 3 ч. 1 цієї ст. 65 КК України, законодавець вказує на ступінь тяжкості вчиненого злочину. Однак, загальновідомо, що злочини за ступенем тяжкості поділяються на злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі (ст. 12 КК України). Принаймні до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII. При цьому в основі такого поділу лежить критерій покарання, що передбачено законодавцем за вчинення відповідного злочину у відповідній статті (частині статті) Особливої частини КК України. А тому не зрозуміло, яким чином ступінь тяжкості злочину може враховуватися судом при призначенні покарання. Звичайно, суд повинен призначити покарання в межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, але це засада, передбачена п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України. Закон встановлює типову характеристику тяжкості певних видів злочину, а суд визначає індивідуальну ступінь тяжкості конкретного злочину, уточнюючи при цьому його законодавчу оцінку.

Щоправда, є з цього приводу позиція Пленуму Верховного Суду України. Так, у Постанові від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» (п. 3) вказано, що, визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди повинні виходити

з класифікації злочинів (ст. 12 КК України), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер та ступінь тяжкості наслідків, що настали тощо). Однак, названі особливості конкретного злочину й обставини його вчинення фактично визначають ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, а не ступінь тяжкості. І власне, ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину повинен враховуватися при призначенні судом покарання. А тому, видається доцільним викласти п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України так: *«Суд призначає покарання 3) враховуючи ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання».*

3. Співвідношення суспільної небезпеки вчиненого злочину та особи винного з обставинами, які пом'якшують чи обтяжують покарання. У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України зазначено, що суд призначає покарання, враховуючи: ступінь тяжкості вчиненого злочину; особу винного; обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Тобто виділено три окремі блоки обставин, які забезпечують індивідуалізацію покарання. Аналіз обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання (ст. ст. 66, 67 КК України), свідчить, що окремі з них змістовно виступають даними, які фактично визначають ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (п. п. 5, 6, 7, 8, 9 ст. 66; п. п. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ст. 67 КК України) чи характеризують особу винного, його посткримінальну поведінку (п. п. 1, 2, 2-1, 3, 4 ст. 66; п. п. 1, 13 ст. 67 КК України). Вочевидь, виділення таких обставин у самостійний блок продиктоване бажанням законодавця вказати, що такі обставини, за загальним правилом, підвищують (знижують) ступінь суспільної небезпеки злочину чи самої особи, а тому *повинні* враховуватися при

призначенні покарання (для його пом'якшення чи посилення). Хоча при цьому законодавець у ч. 2 ст. 67 КК України вказує, які з обставин, що обтяжують покарання, можуть і не враховуватися. Отже, сформульований перелік обставин, які пом'якшують (обтяжують) покарання, вочевидь, є обов'язковим. Інакше не можна пояснити доцільності його виділення. Тобто, хоча обставини, що пом'якшують (обтяжують) покарання, фактично визначають суспільну небезпеку вчиненого діяння або особи винного, їх виділення логічно оправдано, обумовлює обов'язок суду врахувати їх при призначенні покарання (за винятком, установленим у ч. 2 ст. 67 КК України).

4. Формулювання мети покарання при регулюванні загальних засад призначення покарання.

Ч. 2 ст. 65 КК України вказує, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Вочевидь, що у ч. 2 ст. 65 КК України кари, як мети покарання, не названо. При цьому саме питання можливості чи неможливості визнання кари ціллю покарання найбільш активно обговорюється в наукових колах. Можна припустити, що це лише непослідовність законодавця. Хоча, з другого боку, можливо, що кара – як мета соціально спрямована на встановлення справедливості, насамперед стосовно потерпілих від злочину. Що ж до особи, яка вчинила злочин, то призначене їй покарання має на меті, власне, лише її виправлення і попередження вчинення нових злочинів.

5. Правове значення обставин, що пом'якшують (обтяжують) покарання. Те, що обставини, які пом'якшують (обтяжують) покарання, впливають на розмір (строк) призначеного покарання, є

незаперечним. Питання в іншому. Як саме, на скільки «одиниць» такі обставини повинні понижувати (підвищувати) покарання? Свого часу В. І. Курляндський пропонував виробити наукові рекомендації у вигляді своєрідної шкали оцінки таких обставин у балах [4, с. 58]. У КК України така пропозиція знайшла своє відображення, зокрема, при врегулюванні питань призначення покарання за незакінчений злочин (ч. 2, 3 ст. 68 КК України), а також щодо призначення покарання за наявності відповідних обставин, що пом'якшують покарання (ст. 69-1 КК України), відповідно до яких розмір (строк) покарання визначається у частці від максимального розміру (строку) найбільш суворого покарання, передбаченого кримінальним законом.

Отже, питання в тому, який розмір (строк) покарання повинен бути вихідною точкою за відповідний злочин, вчинений без наявності обставин, які пом'якшують (обтяжують) покарання. Домінуючою позицією є та, що в такій ситуації необхідно виходити з середнього значення покарання між мінімальним та максимальним, передбаченим у санкції статті (О. О. Мясников [3, с. 128-129]).

Щоправда, ст. 69-1 КК України вказує, що за наявності обставин, які пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 66 цього Кодексу, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. З такого законодавчого положення логічно можна зробити висновок, що за відсутності таких пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин строк або розмір покарання може перевищувати дві третини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої

частини цього Кодексу. Тобто, вихідною точкою визначення розміру (строку) покарання є дві третини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого у кримінальному законі. Такий висновок, хоча і базується на законодавчому приписі, проте чисельний критерій видається надто високим, оскільки:

- такі обставини, як з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (п. п. 1, 2 ст. 66 КК України) включені в якості підстав звільнення від кримінальної відповідальності за наявності інших відповідних умов (ст. ст. 45, 46 КК України);

- ч. 1 ст. 69 КК України уповноважує суд, за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного, призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за цей злочин;

- абзац третій п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7 вказує, що коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у вигляді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у

вироку. Тобто, позиція ПВС України така, що нормальним, допустимим є більш м'яке покарання, позбавлення волі – це крайній захід, обрання якого повинно бути мотивованим.

Варто підтримати думку про середнє значення покарання між мінімальним та максимальним, передбаченим у санкції статті, як “точку відліку” при призначенні покарання.

Висновки. Загалом, проведений аналіз окремих загальних засад призначення покарання засвідчив, що законодавчі формулювання не до кінця виважені, а тому сформульовано окремі висновки та пропозиції:

1) Вживання у санкціях статей формулювань “до” певного розміру чи строку покарання не дозволяє призначати саме верхній розмір такого визначеного покарання, хоча практика нехтує таким формулюванням. А тому більш правильним є формулювання “не більше” певного розміру чи строку покарання.

2) Зважаючи на те, що лише законодавець визначає ступінь тяжкості вчиненого злочину, пропонується п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України викласти так: «Суд призначає покарання 3) враховуючи ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання».

3) Метою призначення покарання є уже не кара (яка виконує функцію відновлення справедливості), а лише виправлення засудженого і попередження вчинення ним нових злочинів.

4) Підтримано позицію, що вихідною точкою при призначенні покарання за відповідний злочин, вчинений без наявності обставин, які пом'якшують (обтяжують) покарання, повинно бути середнє значення покарання між мінімальним та максимальним, передбаченим у санкції статті.

Література:

1. Горох О. П. Покарання за злочини у сфері обігу наркотичних засобів: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. Горох. Київ, 2007. 23 с.

2. Музика А. А. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія / А. Музика, О. Горох. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2012. 404 с.
3. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике / О.А. Мясников. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. 233 с.
4. Основные направления борьбы с преступностью / Под ред. И.М. Гальперина, В.И. Курляндского. – М., 1975. – 240 с.
5. Хавронюк М. І. Покарання за готування до злочину і замах на злочин: парадокси національного кримінального кодексу, особливо у порівнянні з іноземним / М. І. Хавронюк. - [Електронний ресурс]. - URL: <http://www.zakonoproekt.org.ua> (дата звернення 13.08.2019)
6. Шинкарьов Ю. В. Щодо визначення засад індивідуалізації покарання в Руській Правді / Ю.В. Шинкарьов // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 19-20 квітня 2012 року / Упорядн.: Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – С. 577-580.
7. Яремко Г. З. Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані, як обставина, яка обтяжує покарання / Г. З. Яремко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні завдання законодавства кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання (13 квітня 2012 року, ОНУ імені І. І. Мечникова) / уклад.: Є.Л. Стрельцов, І. С. Доброход; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2012. - С. 110-112.
8. Яремко Г. З. Гранична межа покарання у виді штрафу / Г. З. Яремко // Часопис Академії адвокатури України. - 2014. - № 1. - С. 108-112. - [Електронний ресурс]. - URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_1_18.pdf (дата звернення 14.08.2019)

Reference:

1. Horokh, O.P. (2007), "Punishment for crimes in the field of drug trafficking", Ph.D. Thesis, Crimynal Law, Kyiv National University of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine.
2. Muzyka, A.A. and Horokh, O.P. (2012), *Pokarannia ta joho zastosuvannia za zlochyny proty zdorov'ia naselennia* [Punishment and its application for crimes against public health], PALYVODA A.V., Kyiv, Ukraine.
3. Mjasnikov, O.A. (2002), *Smjagchajushhie ta otjagchajushhie nakzanie obsojatel'stva v teorii, zakonodatel'stve i sudebnoj praktike* [Mitigating and aggravating circumstances in theory, law and judicial practice], ООО Izdatel'stvo "Jurlitinform", Moscow, Russia.
4. Gal'perina, I.M. and Kurljandskogo V.I. (1975), *Osnovnye napravlenija bor'by s prestupnost'ju* [The main directions of the fight against crime], Moscow, Russia.
5. Havronjuk, M.I. "Punishment for preparation for a crime and attempted crime: paradoxes of the national criminal code, especially in comparison with foreign", [Online], available at: <http://www.zakonoproekt.org.ua> (Accessed 13 August 2019).
6. Shynkar'ov, Yu.V. (2012), "Regarding the definition of the principles of individualization of punishment in Russkaya Pravda", *Theoretical and applied problems of criminal law* [Teoretychni ta prykladni problemy kryminal'noho prava], Materials of the II international scientific-practical conference [Materialy II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii], Lugansk, Ukraine, 19-20.04.2012, pp. 577-580.
7. Yaremko, H.Z. (2012), "Committing a crime against a minor, elderly person or a person in a helpless state as a circumstance aggravating punishment", *Suchasni zavdannia zakonodavstva kryminal'no-pravovoho napriamku. Desiati iurydychni chytannia* [Modern tasks of criminal law legislation. Tenth legal readings], Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference], Odessa, Ukraine, 13.04.2012 року. pp. 110-112.
8. Yaremko, H.Z. (2014), "The maximum penalty in the form of a fine", *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, [Online], vol. 1, pp. 108-112, available at: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_1_18.pdf (Accessed 14 August 2019).

Стаття надійшла до редакції 19.08.2019 року

УДК 351.746

ЮРИДИЧНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВНИХ АГЕНЦІЙ УКРАЇНИ

Степенко А. В.

аспірантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (093)-101-01-21, e-mail: StepenkoAV@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3290-2012>

LEGAL PROBLEMS OF DETECTIVE AGENCIES ACTIVITY IN UKRAINE

Stepenko A.

post-graduate student, «KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (093)-101-01-21, e-mail: StepenkoAV@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3290-2012>

Анотація. У більшості країн світу приватна детективна (розишукова) діяльність визнана на державному рівні, врегульована законами й оптимально використовується задля збільшення можливості громадян та юридичних осіб у захисті своїх законних прав та інтересів. Політична нестабільність, відсутність законодавчих і юридичних гарантій збереження власності й фінансів породжує відповідні запити до правоохоронної системи, у тому числі до послуг приватних детективних структур. В Україні на сьогодні такий вид діяльності офіційно не визнаний, а тому і не знайшов поки що свого законодавчого врегулювання, хоча фактично приватною детективною (розишуковою) діяльністю давно та плідно займаються не тільки фізичні особи, а й юридичні. Приватні детективні агентства в різних державах відіграють різну роль. У деяких вони існують поза законом, фактично порушуючи його, у своїй спробі надавати відповідні послуги населенню, в інших – ефективно доповнюють діяльність правоохоронних органів і відіграють роль важливої складової системи державної безпеки. Цілком очевидно, що започаткування, формування, становлення й функціонування в Україні приватної детективної діяльності є незворотнім процесом. А тому штучне й тривале його стримування через відмову врегулювання національним законодавством завдає непоправної шкоди не лише існуючим суб'єктам приватної детективної (розишукової) діяльності і тим громадянам, які хотіли б займатися таким підприємництвом та побоюються саме відсутності спеціального закону, а й державним інтересам та іміджу України на міжнародному рівні. У статті аналізуються основні проблеми сучасної діяльності детективного агентства в межах юридичного поля. Визначається, що відносно недавня практика діяльності детективних агенцій України, порівняно з іншими країнами, має проблемний та колізійний характер, обумовлений недосконалістю юридично-правової системи.

Ключові слова: законодавство, детективне агентство, розшукова діяльність.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 15.

Annotation. In most countries of the world, private detective (search) activities are recognized at the state level, regulated by law and are optimally used to increase the ability of citizens and legal entities to protect their legal rights and interests. Political instability, lack of legislative and legal guarantees for the preservation of property and finances creates appropriate demands on the law enforcement system, including the services of private detective agencies. In Ukraine today, this type of activity is not officially recognized, and therefore has not yet found its legislative regulation, although in fact private detective (search) activities have long and fruitfully engaged not only individuals but also legal entities. Private detective agencies play different roles in different states. In some they exist outside the law, in fact violating it, in their attempt to provide appropriate services to the population, in others - effectively complement the activities of law enforcement agencies and play an important component of the state security system. It is obvious that the initiation, formation, formation and functioning of private detective activity in Ukraine is an irreversible process, and therefore its artificial and long-term containment due to the refusal to regulate national legislation causes irreparable damage not only to existing private detectives and those citizens, who would like to engage in such business and are afraid of the lack of a special law, but also of the state interests and image of Ukraine at the international level. The article analyzes the main problems of modern detective agency within the legal field. It is determined that the relatively recent practice of detective agencies in Ukraine, compared to other countries has a problematic and conflicting nature due to the imperfection of the legal system.

Keywords: legislation, detective agency, search activity.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0, bibl.: 15.

Постановка проблеми. У більшості зарубіжних держав приватний розшук має значну історію та активний розвиток у межах сьогодення. Відтак, це автоматично робить розшукову діяльність у межах таких країн, як наприклад: США, Німеччина, Франція, Італія, Болгарія тощо, детально і чітко врегульовано законодавством. Означена діяльність більш об'ємна за змістом за послуги, що надаються, а детективи наділені значно більшими повноваженнями порівняно з їх українськими колегами [2, с.72].

Де-факто в Україні існує ринок детективних послуг. Особи, які надають такі послуги, представляються працівниками охоронних агентств або відмовляються назвати себе. Майже третина таких осіб готові зібрати будь-яку, в тому числі конфіденційну інформацію, про людину. Як правило, український детектив – це колишній співробітник правоохоронних органів чи інших правоохоронних інституцій. Він оснащений сучасними технічними засобами і може заради отримання прибутку піти на порушення закону [14].

Відтак, на сьогоднішній день в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли детективна діяльність законодавчо не врегульована. Так, відповідно до Закону України про оперативно-розшукову діяльність детективною і розшуковою діяльністю можуть займатися тільки підрозділи державних правоохоронних органів, що ставить приватних детективів поза законом. При цьому, згідно з пояснювальною запискою до останнього Проекту Закону про приватну детективну діяльність, в Україні кілька тисяч структур займається детективною діяльністю. Фактично можна зазначити, що всі ці інституції за чинним законом скоюють злочин за ст. 203 Кримінального кодексу (заняття незаконною підприємницькою діяльністю), і це не зважаючи на те, що ще у 1995 р. професія приватного детектива була введена у класифікатор професій України.

Аналіз останніх досліджень і

публікацій. Як показує аналіз практики, до теперішнього часу приватна детективна розшукова діяльність успішно пройшла етапи становлення та розвивається в напрямку активного формування цивілізованого ринку детективних розшукових послуг. Формується поступальний процес її перетворення в самостійну галузь, яка претендує на гідне місце в забезпеченні не тільки безпеки бізнесу і корпоративних інтересів, а й демократичного роздержавлення окремих правоохоронних функцій.

Відповідно до Проекту Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» приватна детективна діяльність буде спрямована на пошук, збір та фіксацію інформації, розшук предметів, майна, людей, тварин, встановлення і з'ясування різних обставин відповідно до договору про надання приватних детективних послуг. Для досягнення цих цілей суб'єкти приватної детективної діяльності зможуть надавати детективні (розшукові) послуги із застосуванням методів, не заборонених законом.

У статті 4 Проекту Закону визначено суб'єктів приватної детективної діяльності, до них, зокрема, відносяться: приватні детективи (здійснюватимуть свою діяльність як фізичні особи-приватні підприємці); об'єднання приватних детективів (юридична особа, що об'єднують два або більше приватних детективів). У назві об'єднання детективів має бути зазначено прізвище одного з приватних детективів-засновників.

При цьому, суб'єкти приватної детективної (розшукової) діяльності не матимуть права здійснювати оперативно-розшукові заходи, віднесені законом до виключної компетенції оперативних підрозділів [6, с.8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на існуючу практику, необхідно законодавчо врегулювати питання реалізації детективної діяльності, її ліцензування, підготовки кадрів для детективних агентств.

Легалізація детективної діяльності дасть громадянам можливість вибору, куди звернутися в разі потреби – у поліцію або до приватних детективів, це означає створить конкуренцію між детективами і державними органами. Якщо приватні детективи будуть виконувати роботу краще, ніж державна структура, це призведе до скорочення державної структури чи роздержавлення певних напрямків правоохоронної діяльності.

Легалізація діяльності приватних детективів в Україні необхідна для того, щоб сторона захисту мала рівні права зі стороною обвинувачення у виявленні, збиранні та зберіганні доказів, що передбачено новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Адвокат зможе звернутися до приватних детективів для того, щоб провести своє незалежне розслідування і зібрати докази невинності підзахисного.

У чинному законодавстві немає ніякого правового обґрунтування діяльності детектива. Це великий мінус та велика прогалина для нашої країни, яку потрібно ліквідувати.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є аналіз юридично-правових проблем діяльності детективних агенцій України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приватним детективом зможе стати громадянин України, який досяг двадцяти одного року, володіє державною мовою і має вищу юридичну освіту або стаж роботи в оперативних підрозділах або органах досудового розслідування не менше трьох років. Також необхідно буде пройти відповідне навчання з метою здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності й отримати в установленому законом порядку свідоцтво про право на заняття приватною детективною діяльністю [8;11].

Не зможуть бути детективами посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних і судових органів [5, с.6].

Не зможе також стати детективом людина, яка має непогашену судимість;

недієздатна або обмежено дієздатна; що знаходиться на обліку в закладах охорони здоров'я у зв'язку з психічними захворюваннями, алкоголізмом або наркоманією; звільнена з посади судді, прокурора, нотаріуса, служби у правоохоронних органах, державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги або скоєння корупційного правопорушення; позбавлений права займатися детективною діяльністю протягом 3 років з дня набрання законної сили рішенням про анулювання свідоцтва про право займатися детективною діяльністю [8; 11].

Приватним детективом буде заборонено здійснювати іншу підприємницьку діяльність, бути адвокатом або нотаріусом. Також несумісна з діяльністю детектива військова служба. Слід зазначити, що вона, на жаль, поки ще не отримала належного розвитку і не затребувана повною мірою в силу низки економічних та соціальних причин, правової неврегульованості, незважаючи на те, що її необхідність і корисність як для держави, так і юридичних осіб та громадян не викликає сумніву. Будучи приватною комерційною діяльністю, розшукова діяльність, разом з тим, успішно поєднує в собі приватні та публічні інтереси, так як націлена не тільки на отримання прибутку, а й на створення безпечних умов розвитку українського бізнесу, захист прав і законних інтересів громадян, надання сприяння правоохоронним та іншим державним органам у вирішенні поставлених перед ними завдань [12].

Створення цивілізованого ринку розшукових послуг та подальший його розвиток, підвищення ефективності розшукової діяльності як різновиду юридичної діяльності неможливе за відсутності законодавства, що відповідає потребам практики, інтересам споживачів детективних послуг, змін, які відбуваються в країні. Відсутність ґрунтовної правової бази, постійне запізнення з прийняттям необхідних законів, усуненням суперечностей у чинному законодавстві не

сприяють розвитку приватних детективних агенцій в Україні, рішенням детективами завдань із забезпечення безпеки підприємницької діяльності, захисту прав і законних інтересів громадян [10].

Проблеми законодавчого регулювання приватної розшукової діяльності можна умовно розподілити на дві категорії: проблеми чинного розшукового законодавства та проблеми, пов'язані з підготовкою нового законодавства.

Якщо коротко охарактеризувати чинне розшукове законодавство, то слід констатувати, що воно не вирішує існуючих проблем у сфері розшуку, є багато в чому застарілим і суперечливим, не відповідає сучасному законодавству й потребам практики, не дозволяє легально надавати навіть окремі існуючі види послуг, не враховує інтереси розвитку галузі загалом.

Наочним прикладом тому служить чинний закон, який є основним законом, ядром правової основи законодавства, що регулює приватну розшукову діяльність [9]. Закон до теперішнього часу безнадійно застарів, оскільки відображає реалії, характерні для того часу, коли приватна розшукова діяльність перебувала у стадії зародження, була відсутня практика, багато актуальних питань були теоретично не опрацьовані.

Наявність у Законі нечітких формулювань і положень, застарілих термінів ускладнює їх розуміння, допускає двояке тлумачення, що в результаті створює серйозні труднощі в його застосуванні на практиці, спонукає детективів вимушено йти на порушення законодавства. Значна частина його норм та положень суперечать один одному і нормам, які містяться в інших законах.

Варто зазначити, що, за неофіційною статистикою, на сьогодні в Україні працюють кілька тисяч детективів і детективних агентств (бюро, контор, фірм) [1, с.197]. Навіть судячи з інформації, яка міститься в Інтернеті, як фізичних, так і юридичних осіб, що надають послуги в цій сфері, досить багато. Більшість з них

неохоче афішують свою діяльність (у «контактах» у кращому випадку зазначений тільки номер мобільного телефона або адреса електронної пошти) і персоніфікують своїх співробітників. Правда, останнє, швидше за все, пов'язано зі специфікою детективної діяльності, а також з тим, що представниками цієї професії в більшості своїй стають колишні співробітники правоохоронних органів, спецслужб і розвідки (принаймні в цьому своїх клієнтів переконує практично кожне вітчизняне детективно-розшукове агентство). При цьому практично всі суб'єкти приватної детективної діяльності діють за принципом «дозволено все, що не заборонено» і нерідко вдаються до хитрощів, щоб хоч якось легалізувати свою діяльність. Так, наприклад, на сайті одного досить популярного вітчизняного детективного агентства прямо вказано, що у зв'язку з тим, що в Україні законодавчо детективний вид діяльності не врегульовано, вони зареєстрували засіб масової інформації, що дозволяє їм «проводити (журналістські) розслідування в рамках правового поля».

Поряд із цим створено громадську організацію – Всеукраїнську асоціацію приватних детективів. Так, згідно з інформацією, розміщеною на офіційному сайті цієї організації, її члени прагнуть до повноцінного законодавчого врегулювання детективної діяльності в Україні, створення законодавчої бази, яка буде відповідати найвищим європейським вимогам у сфері права, прийняття Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». Слід зазначити, що легалізація діяльності розшукових агентств могла б істотно допомогти в роботі вітчизняним адвокатам, адже через існуючі законодавчі прогалини можливості зі збору доказів у кримінальному процесі дуже обмежені [15].

Правда, зрозуміло, що одного бажання в питанні легалізації детективної діяльності недостатньо. Для цього потрібна політична воля, яка, як показала практика останніх дванадцяти років (перша законодавча спроба врегулювати

цю діяльність була зроблена ще в 2000 році), у вітчизняних парламентарів не така сильна, принаймні для того, щоб викреслити Законопроект про приватну детективну діяльність зі списку «законодавчих довгобудів».

Очевидно, що в питанні легалізації детективної діяльності не стільки важлива юридична техніка, застосована в тому чи тому законопроекті, скільки наявність певної політичної волі.

Діяльність приватного детектива – це один із способів вирішення вищезазначених «делікатних питань». Як правило, детективне агентство з достойною репутацією співпрацює як з юридичними, так і з фізичними особами. У команду, що виконує детективні послуги, входять досвідчені фахівці з багатим професійним і життєвим досвідом.

Послуги детективного агентства реалізуються на законних підставах. Так, основним джерелом інформації для детективного агентства можуть служити офіційні дані криміналістичних обліків з різних картотек невідомих тіл, дактилоскопічних баз, списків викраденої або втрачені зброї, обліків злочинців за зовнішніми даними, баз втрачених і викрадених паспортів та інших специфічних баз силових структур.

У чому ж основна відмінність послуг комерційного детектива від роботи державної поліції? Насамперед це особлива увага до клієнта. Не секрет, що в поліції значний потік справ, недостатня кількість технічних ресурсів, невисока зацікавленість у кінцевому результаті та, як наслідок, низька ефективність.

У послуги детектива входять: детальний аналіз ситуації, розробка детального плану дій, вивчення кожної можливості вирішення проблеми. В арсеналі майстра детективних послуг – висококласного приватного детектива – є всі необхідні кошти для допомоги клієнту. Іноді випадки з практики виходять за звичні рамки, ламаючи стереотипи, що склалися.

Обов'язки приватного детектива взаємопов'язані з його правами та служать

однією з важливих гарантій недопущення зловживань при реалізації наданих йому прав. Детектив, зокрема, зобов'язаний поважати права, законні інтереси, честь, гідність і ділову репутацію громадян та організацій; неухильно дотримуватися ліцензійних вимог і умов, законодавства, що регулює розшукову діяльність; захищати права й законні інтереси замовника всіма не забороненими законом засобами; дотримуватися правил і стандартів розшукової діяльності, кодексу професійної етики, ділових звичаїв; пред'являти на першу вимогу посвідчення або інший документ, який засвідчує особу та повноваження детектива; не розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з наданням детективних послуг, за винятком випадків, передбачених законодавством України; відмовитися від укладення договору на надання послуг, не передбачених законом.

Важливою гарантією неухильного дотримання при здійсненні розшукової діяльності принципу законності служать встановлені в законопроекті обмеження в розшуковій діяльності. Так, наприклад, детективу при здійсненні розшукової діяльності забороняється приховувати від правоохоронних органів відомі їм факти або вчинені злочини; здійснювати повноваження посадових осіб правоохоронних та інших державних органів; виробляти оперативно-розшукові заходи; перешкоджати співробітникам правоохоронних й інших державних органів у здійсненні ними своїх повноважень; використовувати в розшуковій діяльності спеціальні технічні засоби, призначені для негласного отримання інформації і не передбачені відповідними переліками; збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя, політичні й релігійні переконання громадян; фальсифікувати матеріали або свідомо вводити в оману замовника; використовувати інформацію всупереч інтересам замовника або в інтересах третіх осіб [4, с.279].

Порушення детективом зазначених

заборон тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність.

З огляду на кримінальну ситуацію у країні, терористичну небезпеку, а також те, що детективи у своєму розпорядженні мають значні потенційні можливості для надання сприяння правоохоронним та іншим державним органам у боротьбі зі злочинністю, в законопроекті приділено серйозну увагу питанням взаємодії приватних детективних організацій і детективів із зазначеними органами.

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз свідчить про те, що для того, аби вийти з ситуації, що склалася, необхідне здійснення дієвих заходів з підготовки та прийняття Закону про приватну детективну (розшукову) діяльність, який би відповідав потребам сучасної розшукової практики, що діє з новим законодавством і духом часу,

втілював би в собі позитивний зарубіжний досвід.

При цьому, незважаючи на те, що в останні роки робилися активні заходи з вирішення проблем розшукового законодавства, ідеальним нам убачається варіант, за яким підготовка нового законодавства почалася б з розробки та прийняття його концепції. У ній слід було б визначити, які законодавчі акти необхідно прийняти, їх черговість, основний зміст.

Перспективи подальшого дослідження даної теми дають можливість, з одного боку, поглибити отримані нами теоретико-прикладні знання, а з іншого – створюють передумови для подальшого проведення досліджень вищого рівня й формування ефективної системи юридичної діяльності детективних агенцій України.

Література:

1. Гришко В. І., Хоружа І. Г. Проблеми імплементації Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018, № 1. С. 197-199
2. Строгая Н. В. Сравнительный анализ получения защитником доказательственной информации от частно-детективных структур (на основе законов Великобритании, Японии, Франции, США и России) / Н. В. Строгая // *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Серия «Право». 2007. № 28 (100). С. 72–74
3. Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика: тези Міжнародної науково-практичної конференції 2 березня 2017 року / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 194 с.
4. Чередниченко О. Ю., Чередниченко А. О. Проблемні питання детективної (розшукової) діяльності в Україні, історія розвитку, світовий досвід, ринок приватної детективної (розшукової) діяльності // *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2014, № 45. С. 272-280
5. Шемякін О. В. Протидія і запобігання корупційним злочинам у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Шемякін; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. К., 2013. 19 с.
6. Васильченко В. М. Нормативно-правове регулювання приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні // *Новини науки XXI століття, XXIV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*. Вінниця, 23 листопада 2018 року. С. 7-9
7. Васильченко В. М. Моделі приватної детективної діяльності: зарубіжний досвід // *Новини науки XXI століття, XXIV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*. Вінниця, 23 листопада 2018 року. С. 9-13
8. Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH2VI00P.html (дата звернення 12.07.2019)
9. Закон України «Про охоронну діяльність» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17> (дата звернення 12.07.2019)
10. Мотуз М. Тенденції розвитку приватної детективної діяльності в Україні URL: http://law.univ.kiev.ua/images/abook_fi le/conf2011_kpp_motuz.pdf (дата звернення 12.07.2019)
11. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про детективну діяльність». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5380-1&skl=5 (дата звернення 15.07.2019)
12. Риженко І. М. Приватна детективна діяльність в Україні в контексті реалізації права на особисте життя. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu> (дата звернення 15.07.2019)
13. Современные проблемы прикладной юридической психологии: материалы I Междунар. науч.-практ. интернет-конф., Минск, 23 ноября 2017 г. / И. А. Фурманов (отв. ред.). – Электрон. дан. 34,7 Мб. – Минск: Изд.

центр БГУ, 2017. URL: <http://C:/Users/NATA/Downloads/RXP53ZWa7JsPU0bQg6o2Dsycs7dgWa71.pdf> (дата звернення 15.07.2019)

14. Федорін М. Правове регулювання питань забезпечення безпеки у сфері підприємництва. URL: <http://surl.li/npzt> (дата звернення 15.07.2019)

15. International Federation of Associations of Private Detectives URL: <http://www.i-k-d.com/index.php> (дата звернення 15.07.2019).

Reference:

1. Grishko, V.I. and Horuga, I.G (2018), "Problems of implementation of the Law "On private detective (investigative) activity" in Ukraine taking into account foreign experience", *Uridichnyi naukoviy elektronnyi gurnal*, vol.1, pp.197-199.

2. Strogaya, N.V. (2007), "Comparative analysis of the defense counsel's receipt of evidentiary information from private detective agencies (based on the laws of Great Britain, Japan, France, the USA and Russia)", *Vestnik Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta, Seria "Pravo"*, vol.28 (100), pp.72-74.

3. "Theoretical and legal principles of formation, development and activity of the institute of private detectives: domestic and foreign practice", (2017), *Tezi mignarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii* [Thesis of International science and practical conference], Mignarodna naukovo-praktichna konferenciya [International science and practical conference], KROK University, Kyiv, 2017. 194 p.

4. Cherednichenko, U.O. and Cherednichenko, A.O. (2014), "Problematic issues of detective (search) activity in Ukraine, history of development, world experience, market of private detective (search) activity", *Visnik ekonomiki, transportu i promislovosti*, vol.45, pp.272-280.

5. Shemyakin, O.V. (2013), "Counteraction and preventing corruption crimes in the field of official and professional activities related to the provision of public services", Ph.D. Thesis, Criminal Law and Criminology, Criminal Executive Law, National Prosecutor Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

6. Vasilchenko, V.M. (2018), "Legal regulation of private detective (search) activities in Ukraine", *Zbirka dopovidej na Mizhnarodnij naukovo-praktichnij konferencii "Novini nauki XXI stolittya"* [Conference Proceedings of the International science and practical conference "The news of XXI century science"], Mizhnarodna Ekonomichna konferentsiya [International economic conference], Vinnica, Ukraine.

7. Vasilchenko, V.M. (2018), "The model of private detective activity: international experience", *Zbirka dopovidej na Mizhnarodnij naukovo-praktichnij konferencii "Novini nauki XXI stolittya"* [Conference Proceedings of the International science and practical conference "The news of XXI century science"], Mizhnarodna Ekonomichna konferentsiya [International economic conference], Vinnica, Ukraine.

8. The Project of the Law of Ukraine "About private detective (search) activity" available at: <http://surl.li/npzw> (Accessed 12 July 2019)

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2012), The Law of Ukraine "On security activity, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text> (Accessed 12 July 2019)

10. Motuz, M. (2011), "The trends of development of private detective activity in Ukraine", available at: http://law.univ.kiev.ua/images/abook_file/conf2011_kpp_motuz.pdf (Accessed 12 July 2019)

11. Explanatory notes to The Project of the Law of Ukraine "About private detective (search) activity", available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5380-1&skl=5 (Accessed 15 July 2019)

12. Rigenko, I.M. (2014), "Private detective activity in Ukraine in the context of realization the right to privacy", available at: <http://ekhsuir.kspu.edu> (Accessed 15 July 2019)

13. "Modern problems of applied legal psychology", (2017), *Tezi pershooi mignarodnoi naukovo-praktichnoi internet konferencii* [Thesis of First International science and practical internet conference], Mignarodna naukovo-praktichna internet konferenciya [International science and practical internet conference], Belarus State University, Minsk, 2017. available at: <http://C:/Users/NATA/Downloads/RXP53ZWa7JsPU0bQg6o2Dsycs7dgWa71.pdf> (Accessed 15 July 2019)

14. Fedorin M. (2011), "Legal regulation of security issues in the field of entrepreneurship", available at: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Nzizvru/2011_6/p9_21.html (Accessed 15 July 2019)

15. International Federation of Associations of Private Detectives available at: <http://www.i-k-d.com/index.php> (Accessed 15 July 2019)

Стаття надійшла до редакції 20.07.2020 року

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 37.015.3-057.874:2

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМА МЕТОДУ ВИМІРЮВАННЯ

Іванцяннич В. В.

здобувач Ph.D., Інститут професійної освіти і освіти дорослих імені І. Зязюна НАПН України, м. Київ,
вул. Берлінського, 9, 03113, Україна, тел.: +38 (050) 380993692571 e-mail: ivancanich@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7529-622X>

SCHOOL STUDENTS' RELIGIOUS WORLDVIEW: THE PROBLEM OF THE MEASUREMENT METHOD

Ivantsanych V.

external Ph.D. student Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the NAES of Ukraine
Kyiv, street Berlinskoho 9, 03113, Ukraine, тел.: +38 (050) 380993692571 e-mail: ivancanich@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7529-622X>

Анотація. У статті проаналізовано наявні у психологічній науці методи дослідження релігійного світогляду, їх можливості та обмеження, окреслені важливі характеристики методики діагностики релігійного світогляду школярів для її подальшої розробки і застосування у дослідженні впливу релігійного світогляду на формування стресостійкості учнів. Під час аналізу методів дослідження релігійного світогляду особистості виокремлено такі їх переваги: дають можливість дослідити різні важливі аспекти релігійного світогляду (ставлення до церкви, ставлення до Бога, віра в Бога, наявність релігійного світобачення); діагностують мотиви релігійного світогляду та релігійної поведінки: мотиви звернення до молитви, функції молитви, значення релігії; виявляють міру прийняття релігійних цінностей. Зауважується, що поєднання наявних у психологічній науці інструментів вивчення релігійного світогляду дає можливість досліднику отримати чимало важливих даних про особливості згаданого утворення. Однак, у контексті спрямованості дослідження автора – вивчення релігійного світогляду шкільної молоді – згадувані вище методики мають низку обмежень: а) зміст їхніх запитань та тверджень орієнтований на дорослих людей з добре розвинутою здатністю до самоаналізу; б) дають можливість виявити окремі аспекти релігійного світогляду, але не світогляд як цілісне системне явище; в) кількість запитань чи тверджень у більшості методик теж орієнтована на, як мінімум, підлітковий вік. Обґрунтовується, що релігійний світогляд є системним утворенням особистості, що відбиває обумовлені релігійною вірою її уявлення про світ та своє місце і призначення у ньому, а також визначає вибір поведінки у різних ситуаціях. У шкільні роки релігійний світогляд може проявлятися через уявлення про Бога та його функції, про схвалювані релігією вчинки людей, про задані релігією вимоги до людини, про значення ведення праведного життя, а також через дії, які допомагають наблизитись до Бога, спілкуватися з ним (молитва, релігійні ритуали), та розуміння їх значення. Зауважується те, що, вивчаючи особливості релігійного світогляду шкільної молоді, важливо і доцільно виявляти, якими саме є ці уявлення й наскільки вони прийняті особистістю, тобто наскільки вони є мотивуючими і регулюючими для неї.

Ключові слова: релігійний світогляд, релігійна віра, школярі, діагностика релігійного світогляду, вираженість релігійного світогляду.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 7

Annotation. The article analyzes the religious worldview research methods existing in psychological science, their opportunities and limitations; it outlines important characteristics of school students' religious worldview diagnostics methods for their further development and application in the investigation of the religious worldview influence on stress tolerance formation in school students. Analyzing the individual's religious worldview research

methods, we have singled out their following advantages: they enable researchers to investigate a number of important religious worldview aspects – attitude to church and God, faith in God, the presence of the religious worldview; they diagnose religious worldview and religious behavior motives– the functions of the prayer and the significance of religion; they show the extent to which religious values are endorsed. It is noted that the combination of tools available in psychological science to study the religious worldview allows researchers to obtain a lot of important data about the features of this phenomenon. However, in the context of the author's line of research – studying school students' religious worldview – the above methods are characterized by a number of the following limitations: a) the content of questions and statements is intended for adults with a well-developed introspection ability; b) they give an opportunity to identify certain aspects of the religious worldview but not the worldview as a holistic systemic phenomenon; c) the number of questions or statements in most methods is also appropriate at least for adolescents. It is substantiated that the religious worldview is a systemic formation of personality, which reflects their vision of the world, one's place in it as well as the sense of purpose shaped by religious beliefs; it determines the choice of behavior in different situations. During school time, the religious worldview can be manifested through ideas about God and his functions, people's actions approved by religion, the requirements set by religion for the person, and the importance of walking with God and communication with him through actions helping to arrive at God (a prayer, religious rituals) understanding their importance. It is noted that studying the features of school students' religious worldview, it is important and appropriate to identify what exactly these beliefs are and how they are accepted by the individual, i.e. the extent to which they are motivating and regulating for a student.

Keywords: religious worldview, religious faith, schoolchildren, diagnosis of religious worldview, severity of religious worldview.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 7

Постановка проблеми. У контексті підготовки шкільної молоді до подолання складних ситуацій невизначеності, якими сповнене життя сучасної людини, до стійкого реагування на різноманітні стресори зі збереженням психічного та фізичного здоров'я, важливого значення набуває розвиток стресостійкості особистості. Будучи утвореною когнітивним, емоційним та поведінковим компонентами, стресостійкість є похідною більш широких і глибоких конструктів особистості. Серед них – світогляд, що має генералізуючий вплив на сприймання й оцінку довкілля та поведінку. Добираючи заходи розвитку стресостійкості школярів, важливо враховувати особливості їхнього світогляду. В такому контексті варто пам'ятати, що на його формування впливають різні екосистеми, до яких включені учні. Тому поряд із науковими уявленнями про світ виникає й релігійне світовідчуття та світорозуміння. Відтак, дослідження релігійного світогляду школярів дасть можливість з'ясувати його вплив на формування їх стресостійкості та дібрати відповідні методи і шляхи її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі світогляд розглядається як спосіб інтерпретації буття людини, форма духовного засвоєння і розуміння

навколишнього світу, реальних існуючих цінностей, знань, уявлень людини про світ та їх цілісне, практичне спрямування (І. Надольний, 2015). Світогляд передбачає також уявлення людини про себе. Так, В. Петрушенко розглядає його як сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце у світі та своє життєве призначення (В. Петрушенко, 2018).

Провівши детальний аналіз поглядів різних учених щодо структури складників світогляду, К. Фоменко, О. Кузнецов зазначають, що її доцільно розглядати як системне явище, що включає ціннісні та світоглядні орієнтації, систему уявлень, поглядів та переконань (К. Фоменко, О. Кузнецов, 2019).

В. Петрушенко (2018) пояснює, що світогляд – не просто знання, а інтегральне духовне утворення, яке: а) повинно надавати людині не стільки поглиблені знання про закони тих чи тих сфер реальності, а знання разом із оцінкою, відношенням, людським ставленням до явищ дійсності; розкривати предмет світогляду – відношення «людина – світ», яке постає майже неозорим, безмежним і тому до певної міри невизначеним. Звідси і впливає те, що світогляд ніби синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, таких, як: знання, бажання, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, мету та ін.

Складовими світогляду постають: погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми і стереотипи (за В. Петрушенко).

О. Дубасенюк, А. Іванченко розглядають світогляд як узагальнену систему поглядів, переконань, ідеалів, у яких людина виражає своє ставлення до оточуючого її природного й соціального середовища та які визначають її суспільно-політичну та морально-естетичну позицію й поведінку в різних сферах життя (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002). Автори зазначають, що специфіка світогляду – в цілісному, осмисленому відображенні дійсності, опосередкованому суспільними та індивідуальними потребами, інтересами, завданнями, ідеалами. Орієнтуючи свідомість людини в системі суспільних відносин і природних взаємозв'язків, світогляд задає сукупність вихідних даних цінностей та установок, які впливають на поведінку і спосіб життя соціальних класів, груп та індивідів. Уявлення й ідеї, що входять до складу світогляду, стають переконаннями людини, беруть активну участь у формуванні її позиції стосовно всіх життєво важливих явищ і подій у навколишньому житті (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Світогляд – це складне, неоднорідне, багатопланове утворення. Воно має досить складну структуру. Різні компоненти цієї структури виконують специфічні функції й, разом з тим, взаємно переплітаються. Залежно від того, які погляди домінують у тій чи тій сукупності уявлень про світ загалом, а також залежно від способу включення відповідних поглядів та уявлень у структуру світогляду, способу їхнього обґрунтування можна говорити про різні типи світогляду (міфологічний, релігійний, науковий). Найважливішим **компонентом структури** світогляду є: 1) система наукових знань; 2) погляди; 3) переконання; 4) ідеали людини.

У свою чергу, структурні елементи світогляду можна розподілити на дві групи: об'єктивні (наукові знання) та суб'єктивні (погляди, переконання й

ідеали). **Знання**, як об'єктивний компонент світогляду, є системою наукових істин, які мають форму описово-констатуючого судження особи. Вони пов'язані з осмисленням і розумінням об'єктивного боку природних та суспільних явищ. Тому, зважаючи на це, можна стверджувати, що оволодіння науковими знаннями створює основу для вироблення в собі кожною особистістю наукового світогляду. Для того, щоб знання сприяли формуванню й розвитку світогляду, вони повинні набувати для людини об'єктивного смислу, тобто перетворюватися на її погляди та переконання, ставати основою вироблення її ідеалів (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Погляд – це судження, умовивід людини, пов'язаний з тлумаченням тих або тих природних чи суспільних явищ, вираження свого ставлення до них. Нерідко, наприклад, матеріалісти та ідеалісти одні й ті самі явища тлумачать по-різному. Погляди мають вагоме значення для людини і, відповідно, впливають на її поведінку (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Більш дієвим компонентом світогляду людини є **переконання**. Вони, як правило, характеризуються певним впливом ідейних збуджень (ідей) на діяльність, поведінку та особистісний розвиток людини. Під переконаннями розуміють сукупність глибоко осмислених й емоційно пережитих ідей, що, головним чином, стосуються ідеології, політики, моралі та мистецтва, які визначають стійкість життєвого досвіду особи, характер її діяльності й поведінки. Переконання є наслідком виробленого інтелектуального емоційного процесу та життєвого досвіду особистості, внаслідок яких засвоєвані знання (ідеї) набувають сили глибоких внутрішніх мотивів і стимулів поведінки й служать основою зміцнення її вольових зусиль. Переконання – це те, що людина глибоко осмислила та пережила й що вона готова відстоювати за будь-яких умов (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Органічним компонентом світогляду є й ідеали особи – це усвідомлення вищої досконалості, те, що стає метою діяльності, життєвим устремлінням особи (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002). У сучасній школі система світоглядних ідей у змісті освіти створює всі можливості формування в учнів наукових поглядів, переконань та ідеалів.

Світогляд особистості поєднаний з її віковими особливостями. Він формується з розвитком інтелектуальної сфери, мотиваційної та дієво-практичної. Становлення світогляду розпочинається буквально з перших кроків шкільної освіти, однак найбільш інтенсивно цей процес відбувається у старшому шкільному віці, коли виробляється власна світоглядна позиція молодого людини (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Для молодшого школяра та підлітка характерне: збагачення науковими знаннями, здатність оперувати вміннями у зв'язку з особистим усвідомленням картини світу (природи, суспільства й самої людини з її психічними особливостями); становлення та розвиток власних особливостей, усвідомлення цих особливостей через оволодіння вміннями бачити себе збоку (самосвідомість); розвиток і прояв рефлексивних особливостей, що визначаються сформованістю самокритичності, самоконтролю та саморегуляції (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Ці лінії поступово вдосконалюються у процесі навчальної і громадсько-корисної діяльності. У підлітковому віці учень на більш високому рівні, який ще недавно був йому недоступним, осмислює нові боки дійсності, прагне виразити своє ставлення до них. Однак розвиток абстрактного мислення, мотиваційної сфери підлітка самі по собі ще не можуть призвести до більш інтенсивного процесу формування світогляду на наступному ступені вікового розвитку. Вирішальний поштовх цей процес дістане у зв'язку з необхідністю самовизначення, самосвідомості, контролю за своїм

навчанням і поведінкою (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Активізації процесу формування світогляду, крім внутрішніх мотивів та потреби самовизначення, сприяють також міжпредметні зв'язки в системі навчально-виховної діяльності, які ведуть до того, що фрагментарні уявлення розпочинають у підлітка складатися в загальну картину світу. Таким чином, у 14-15-річному віці в підлітка завершується індивідуально-психологічна підготовка до наступного вікового періоду, коли, в основному, завершується становлення світогляду (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

Юнацький вік у педагогічній і психологічній літературі визначається як вік інтелектуальної та громадянської зрілості. У цей період відбувається вироблення ціннісних орієнтацій і цілісної системи світоглядних поглядів на світ та своє місце в ньому. Розвивається тенденція до узагальнення, глибокого внутрішнього синтезу наявних теоретичних знань, складається ідейна спрямованість людини, її ідеали. Вироблений раніше інтерес до світоглядних проблем поєднується з прагненням настирливо реалізувати свої переконання у практичних справах і вчинках, оскільки діяльність старшого школяра все більше регулюється поставленими цілями та завданнями, звернутими не тільки до сучасного, а й до майбутнього. В індивідуальному стилі поведінки чітко простежується певний спосіб пізнання, ставлення до навколишнього світу й самого себе (О. Дубасенюк, А. Іванченко, 2002).

На формування світогляду сучасних школярів значний вплив має не лише школа, а й представники різних екосистем. Серед них – релігійні громади, що сприяють формуванню релігійного світогляду. К. Фоменко, О. Кузнецов виокремлюють такі змістовні компоненти релігійного світогляду: віра у вищі сили (переконаність у існуванні Бога), релігійні цінності, містичні та езотеричні погляди, вірування і переконання, моральна спрямованість та ідеалістичні філософські погляди (К. Фоменко, О. Кузнецов, 2019).

О. Стрельник зауважує, що релігійний світогляд спирається на віру, а його основи, як правило, записані у священних текстах. Прихильники тієї чи тієї релігії переконані, що священні тексти продиктовані або натхненні Богом або богами, або написані святими і посвяченими вчителями. Суть релігійного світорозуміння незмінна. Головна особливість релігійного світорозуміння полягає в подвоєнні реальності. У релігійній свідомості дійсність існує у двох площинах – повсякденній і священній (надприродній). Способом об'єднання віруючої людини з божественним світом є обряди, ритуали, молитви, а місцем, де перетинаються священне і буденне, є храм. Релігійна картина світу пропонує людині відповідь на питання про сенс життя – це порятунок безсмертної душі й подолання власної гріховної природи. Релігія дає можливість відчувати себе під опікою мудрої і могутньої сили, віра в Бога утихомирює страхи й тривоги людини (О. Стрельник, 2018).

Основними функціями світогляду є орієнтаційна, інформаційно-відображувальна й оцінювальна (К. Фоменко, О. Кузнецов, 2019).

Світогляд загалом виконує роль адаптації особистості у світі. Зокрема, В. Петрушенко зазначає, що, за своїми функціями, світогляд постає такою формою духовного засвоєння світу, яка покликана: а) інтегрувати людину в світ; б) надати їй найперші життєві орієнтири та цінності; в) подати дійсність у її людських вимірах і виявленнях; г) прилучити людину до історичного досвіду людства. Досить часто формування світогляду відбувається стихійно: людина народжується, входить у життя та засвоює через батьків оточення, соціальні зв'язки, світоглядні уявлення і світоглядні переконання. Більше того, людина інколи навіть не знає про існування світогляду, проте у деяких ситуаціях життя уникнути зустрічі з ним просто не можливо. Загалом подібні ситуації називають екстремальними, тобто крайніми, такими, що вимагають від людини кардинальних

невідкладних рішень. Це може бути ситуація, коли людину ставлять на межу життя й смерті, коли вона змушена брати на себе відповідальність за життя інших людей та ін. Але світоглядні питання можуть поставати перед людиною і у більш простих та буденних ситуаціях, наприклад, коли йдеться про виховання дітей, неодмінно постають питання, чому вчити дитину, які якості прищеплювати їй насамперед; інколи, коли заходить мова про оцінку дій якоїсь людини, часто звучать слова: «Людина не повинна так робити», тобто при цьому керуються загальними уявленнями про те, якою повинна бути людина, що є гідним її, а що не гідним (В. Петрушенко, 2018). Відображаючи дійсність на свій лад, релігія формує у віруючої людини нову модель світу, прививає інші погляди на природу, суспільство і саму себе (Р. Грановська, 2019).

Загалом, світогляд, як психологічне утворення особистості, складає підґрунтя усвідомлення її екзистенції: хто я, що можу знати і робити, як маю чинити, на що я можу сподіватися. Такі уявлення є визначальними для формування стресостійкості особистості.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Попри таку розробленість проблеми світогляду особистості загалом та релігійного світогляду зокрема, малодослідженим залишається питання інструменту вимірювання типу світогляду, вираженості релігійного світогляду загалом та його компонентів.

Формулювання цілей статті. Цілі статті – проаналізувати наявні у психологічній науці методи дослідження релігійного світогляду, їх можливості й обмеження, окреслити важливі характеристики методики діагностики релігійного світогляду школярів для її подальшої розробки і застосування у дослідженні впливу релігійного світогляду на формування стресостійкості учнів.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі проблема

релігійного світогляду особистості представлена в основному теоретичними дослідженнями.

Серед досліджень емпіричного характеру можемо виокремити праці О. Сучкової (2008 р.) та К. Фоменко, О. Кузнецова (2019 р.). Розглядаючи релігійність як соціально-психологічну властивість особистості, суб'єктивне відбиття, міру засвоєння елементів релігії, що проявляються у свідомості та поведінці, О. Сучкова розробила інструмент її вивчення (О. Сучкова, 2008). Методика виявляє рівень релігійності (від низького до високого), вираженість конфесійних вірувань, моральних норм. Вона містить такі субшкали: «конфесійні вірування» (виявляє, наскільки у людини виражені «нормативні» вірування і почуття, які відбивають основну християнську догматику); «моральні норми» (виявляє християнські цінності та норми, що регулюють поведінку, причини звернення до релігії). Тобто, методика «Релігійність» вимірює те, наскільки людина поділяє вірування й переконання, пов'язані з основними християнськими догмами, і наскільки дотримується важливих моральних норм, схвалюваних релігією.

О. Кузнецов, проаналізувавши наявні у психологічній науці методики діагностики релігійного світогляду (О. Кузнецов, 2017) наводить такі їх групи: І. Методики з вивчення диспозиційної релігійності та духовності; II. Методики з вивчення функціональної релігійності та духовності. Друга група методик представлена, за словами автора, дев'ятьма видами.

Перший – діагностує релігійну і духовну участь: Методика діагностики ставлення до церкви Л. Терстоуна – дає можливість виявити позитивне, нейтральне чи негативне ставлення до церкви.

Другий – діагностує релігійні та духовні практики: Шкала молитви М. Полома і Б. Пендлтона – діагностує міру розвитку мотивів звернення людини до молитви та її функцій: сповіді, прохання,

ритуалу, медитації, звички, доброзичливого прохання й подяки; Шкала функцій молитви М. Бейда і С. Кука – діагностує міру вираження таких функцій молитви: прийняття, досягнення заспокоєння та концентрації, відкладання і запобігання, забезпечення допомоги.

Третій – спрямований на виявлення релігійної та духовної підтримки: Шкала релігійної підтримки Н. Краузе – діагностує вираженість таких видів підтримки: соціальної підтримки релігійних установ, емоційної підтримки членів, духовної підтримки членів, емоційної підтримки пастора.

Четвертий – орієнтований на релігійне і духовне подолання стресу: Шкала копінгової активності К. Паргамента – діагностує міру схильності звертатися до релігії у подоланні стресу; Шкала релігійних копінгів К. Паргамента, Г. Кеніга, Л. Перез – діагностує вираженість смислотвірної функції релігії, функцій контролю, комфорту, близькості, трансформації життя (короткий варіант цієї методики дає можливість виявити позитивний та негативний релігійний копінг); Методика оцінки переконань і поведінки у подоланні стресу – діагностує ставлення до корисності релігійного копіngu та використання релігій у подоланні стресу.

П'ятий – передбачає вивчення релігійних і духовних вірувань та цінностей: Короткий опитувальник «Християнська ортодоксальна (православна) шкала» Дж. Фулертон і Б. Хансбергера – вивчає міру переконаності особистості в ортодоксальних християнських догматах; Шкала ставлення до буддизму П. Таніссаро – виявляє міру прихильності до вчення буддизму; Шкала релігійного фундаменталізму Б. Альтмейєра і Б. Хансбергера – виявляє міру вираженості прихильності до релігійних цінностей, догматичності та стійкості у вірі.

Шостий – розглядає релігію та духовність як мотивуючу силу: Шкала релігійної орієнтації Р. Горша і С. Макферсона – виявляє міру вираження

внутрішніх та зовнішніх релігійних орієнтацій; Шкала релігійної орієнтації Дж. Олпорта і Дж. Росса – діагностує внутрішню та зовнішню спрямованість релігійності; Шкала релігійного локусу-контролю Дж. Уелтона – діагностує вираженість схильності людини покладати відповідальність за те, що відбувається з нею, на Бога; Методика діагностики релігійної саморегуляції Р. Райана, С. Рігбі, К. Кінг – вивчає інтроектований (регульований правилами й вимогами) та ідентифікований (регулюється відчуттям власного вибору) стилі саморегуляції релігійної поведінки; Шкала інтринсивної релігійної мотивації Д. Хожда – діагностує інтерес до релігії й внутрішню потребу у вірі; Шкала пошуку К. Бетсона – вивчає спрямованість на вирішення екзистенційних проблем за допомогою релігії.

Сьомий – спрямований на вивчення релігійних та духовних технік регулювання стосунків – Багатофакторна шкала віри й релігійної підтримки Дж. Бйорка і А. Маслім – діагностує відчуття рівня підтримки релігійного лідера, Бога, учасників, а також задоволеність життям, соціальної підтримки; Шкала трансгресивної міжособистісної мотивації М. Маккалоу – діагностує ставлення до шкоди, спричиненої іншою людиною; Шкала схильності прощати та ставлення до прощення Р. Брауна – діагностує схильність прощати і ставлення до прощення; Шкала прощення М. Рая – виявляє міру здатності прощати.

Восьмий – вивчає релігійний та духовний досвід: Шкала повсякденного духовного досвіду Дж. Андервуда і Дж. Терезі – вимірює сприйняття людиною трансцендентного у повсякденному житті; Шкала релігійного комфорту та напруги Дж. Ексліна – діагностує ставлення до Бога і релігійної віри; Шкала духовного досвіду В. Дженія – виявляє міру духовної підтримки та відкритості; Шкала духовної орієнтації – виявляє вираженість таких показників духовності: трансцендентність, смисл і мета, місія життя, сакралізація

життя, ставлення до матеріальних цінностей, ідеалізм, усвідомлення трагічного, результати духовності.

Дев'ятий вид методик спрямований на вивчення образу Бога: Методика Р. Лоуренса «Образ Бога» – діагностує міру переконаності та почуття присутності Бога всюди, міру взаємодії й діалогу людини з Богом, міру прийняття та позитивного ставлення Бога, міри переконаності у безсумнівній любові й доброзичливості Бога, міру переконаності у впливі Бога на життя; Шкала «Любов і контроль Бога» П. Бенсона та Б. Спілки – діагностує вираженість виміру Бога, люблячого чи контролюючого; Методика «Список прикметників для оцінки Бога» Б. Заля і Н. Гібсона – діагностує уявлення про Бога; Проективна малюнкова методика «Образ Бога» Дж. Моріарті – діагностує ставлення людини до Бога (почуття від розуміння присутності Бога); Методика діагностики прояву автентичності ідентичності у стосунках з Богом Л. Сіпшоли – діагностує здатність бути самим собою під час спілкування з Богом.

Проводячи експериментальне дослідження структури релігійного світогляду особистості, К. Фоменко та О. Кузнецов пропонують застосовувати такий психодіагностичний інструментарій: авторську методику визначення типу релігійного світогляду; психодіагностичний тест «Добро і зло» Л. Попова; методику «Психологічний аналіз рівня індивідуальної релігійності» І. Мягкова, Ю. Щербатих, М. Кравцова; авторську методику діагностики духовних цінностей особистості; шкалу віри у паранормальне Дж. Тобасіка в адаптації Д. Григор'єва; опитувальник «Методика виміру релігійної активності» Д. Смірнова; (К. Фоменко, О. Кузнецов, 2019). Розглянемо кожен із зазначених методик більш детально.

Авторська методика К. Фоменко та О. Кузнецова дає можливість виявити домінуючий тип світогляду особистості: релігійний, містичний, агностичний, атеїстичний.

Психодіагностичний тест «Добро і зло» Л. Попова виявляє міру розвитку орієнтацій особистості на добро та зло.

Методика «Психологічний аналіз рівня індивідуальної релігійності» І. Мягкова, Ю. Щербатих, М. Кравцова вивчає гносеологічні корені релігійності й схильність до ідеалістичної філософії, ставлення до магії, тенденцію шукати в релігії підтримку та розраду, зовнішні ознаки релігійності, інтерес до загадкових і таємничих явищ (у сприйнятті яких віра відіграє більшу роль, ніж знання), тенденцію вірити у Творця та визнавати існування вищої сили, що створила світ, наявність внутрішньої потреби в релігійному віруванні, ставлення до релігії як до зразка моральних норм поведінки.

Авторська методика діагностики духовних цінностей особистості спрямована на виявлення міри прихильності людини до цінностей морального спрямування: широкого кола моральних ціннісних орієнтацій, гуманістичних ціннісних орієнтацій, альтруїстичних ціннісних орієнтацій, цінностей душевного спілкування, релігійних ціннісних орієнтацій.

Шкала віри у паранормальне Дж. Тобасіка в адаптації Д. Григор'єва – вивчає традиційну релігійну віру, віру в пси-здібності, віру в чаклунство, забобони, віру в спиритизм, віру в екстраординарні форми життя, віру в передбачення.

Опитувальник «Методика виміру релігійної активності» Д. Смірнова містить шкалу релігійного/природничого світогляду і дає можливість виявити вираженість релігійного світогляду порівняно з природничим.

Порівняння вищеописаних методик дало можливість виокремити такі переваги згаданих методів дослідження релігійного світогляду:

- дають можливість дослідити різні важливі аспекти релігійного світогляду: ставлення до церкви, ставлення до Бога, віра в Бога, наявність релігійного світобачення;

- діагностують мотиви релігійного світогляду та релігійної поведінки: мотиви

звернення до молитви, функції молитви, значення релігії;

- виявляють міру прийняття релігійних цінностей: схильність звертатися до релігії у подоланні стресу, схильність шукати у релігії розраду, прийняття релігійних поглядів, переконаність у християнських догматах, прихильність до релігійних цінностей, догматичність, стійкість у вірі, релігійний локус-контроль, інтроєктованість релігійних правил, керування релігійними правилами у своїй поведінці, схильність убачати у релігії зразок моральних норм, орієнтованість на добро.

Поєднання таких методик дає можливість досліднику отримати чимало важливих даних про особливості релігійного світогляду досліджуваних. Однак, у контексті спрямованості нашого дослідження – вивчення релігійного світогляду шкільної молоді – згадувані вище методики мають низку обмежень: а) зміст їхніх запитань та тверджень орієнтований на дорослих людей з добре розвинутою здатністю до самоаналізу; б) дають можливість виявити окремі аспекти релігійного світогляду, але не світогляд як цілісне системне явище; в) кількість запитань чи тверджень у більшості методик теж орієнтована, як мінімум, на підлітковий вік.

Для вивчення релігійного світогляду шкільної молоді найбільш важливими характеристиками методик дослідження релігійного світогляду, на наш погляд, є:

- а) доступність для розуміння змісту запитань/завдань/тверджень для учнів початкових класів;

- б) непряме формулювання запитань/завдань/тверджень з метою нівелювання установки учнів давати соціально-бажані («правильні») відповіді;

- в) орієнтованість змісту однієї методики на виявлення особливостей релігійного світогляду як системного особистісного утворення; г) оптимальна кількість запитань/завдань/тверджень у методиці для її застосування з учнями різного віку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вищевикладене є підґрунтям для висновку про те, що релігійний світогляд – це системне утворення особистості, що відбиває обумовлені релігійною вірою її уявлення про світ та своє місце і призначення у ньому, а також визначає вибір поведінки у різних ситуаціях. У шкільні роки релігійний світогляд може проявлятися через уявлення про Бога та його функції, про схвалювані релігією (її носіями) дії і вчинки людей, про вимоги до людини, які задаються релігією, про значення ведення

праведного життя, через дії, що допомагають наблизитися до Бога, спілкуватися з ним (молитва, релігійні ритуали), та розуміння їх значення. Відповідно, вивчаючи особливості релігійного світогляду шкільної молоді, важливо і доцільно виявляти, якими саме є ці уявлення й наскільки вони прийняті особистістю, тобто наскільки вони є мотивуючими і регулюючими для неї. Проблема розробки методики діагностики релігійного світогляду школярів чекає ще свого вирішення та є перспективою подальших наших досліджень.

Література:

1. Грановская Р. М. Психология веры [2-е изд.]. СПб.: Питер, 2019. 480 с. (Серия «Мастера психологии»).
2. Кузнецов О. І. Психодіагностика функціональних характеристик релігійності особистості // Вісник ХНПУ. 2017. №56. С. 81–95.
3. Надольний І. Ф. Світогляд – ключова проблема пізнання та діяльності людини // Вісник НАДУ при Президентів України. 2015. № 4. С. 50–54.
4. Петрушенко В. Л. Специфіка філософського осмислення світу / Філософія: підр. Львів: Магнолія-2006, 2018. 506 с. URL: <http://surl.li/xik> (Дата звернення: 10.08.2019 р.).
5. Практикум з педагогіки: навч. посіб. [вид. 2-ге, доп. і переробл.] За заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 482 с.
6. Стрельник Н. Основы философии: учеб. пособ. М.: Юрайт, 2018. 312 с.
7. Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психологічна структура релігійного світогляду особистості / Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / за ред. : С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. 540 с.

References:

1. Granovskaya R. M., 2019. Psihologiya very [The psychology of faith]. SPb.: Piter. 480.
2. Kuvnetsov O. I., 2017. Psychodiagnostics funktsionalnykh harakterystyk religiiynosti osobystosti [Psychodiagnostics of functional characteristics of the religiosity of the individual]. Visnyk HNPU – Bulletin of KhNPU. 56. 81 – 95.
3. Nadolnyi I. F., 2015. Svitogliad – kluchova problema piznannia ta diyalnosti ludyny [Worldview – a key problem of human cognition and activity]. Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy – Вісник НАДУ при президентів України. 4. 50–54.
4. Petrushenko V. L., 2018. Specyfika filisofskogo osmyslennia svitu [The specific of philosophical understanding of the world]. Filosofiya – Філософія. Lviv: Magnoliya-2006, 2018. 506. available at: <http://surl.li/xik> (Accessed 10 August 2019)
5. Pratykum z pedagogiky [Workshop on pedagogy]: navch. posib. 2002. Za zag. red. O. A. Dubasenuik, A. V. Ivanchenka. Gytomyr: Gytomyr. derg. ped. un-t. 482.
6. Strelnyk O. N., 2018. Osnovy filisofiyi [Fundamentals of philosophy]: ucheb.. M.: Urait. 312.
7. Fomenko K. I., Kuznetsov O. I., 2019. Psychologichna struktura religiynogo svitogliadu osobystosti [Psychological structure of the religious worldview of the individual] / Psychologichni tehnologiyi efektyvnogo funkcionuvannia ta rozvytku osobystosti – Psychological technologies of effective functioning and development of personality : monografiya / [za red. : S. D. Maksymenka, S. B. Kuzikovoyi, V. L. Zlyvkova]. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka. 540.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2019 року

УДК 159.99

THE RESEARCH ON PECULIARITIES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF INDIAN STUDENTS

Soroka I.

PhD (Psychological sciences), Assistant Professor, "KROK" University, Kyiv, Tabirna str., 30-32, 03113, Ukraine

tel. +38 (050) -732-80-85, e-mail: IrinaSA@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1132-488X>

Synhaivska I.

PhD (Psychological sciences), Associate Professor, Director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Tabirna str., 30-32, 03113, Ukraine

tel.: +38 (067)-978-97-98, e-mail: irinas@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ІНДІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Сорока І. А.

кандидат психологічних наук, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: +38 (050) -732-80-85, e-mail: IrinaSA@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1132-488X>

Сингаївська І. В.

кандидат психологічних наук, доцент, директор ННІ психології,

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,

м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: +38 (067)-978-97-98, e-mail: irinas@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

Annotation. The article introduces the history of term emotional intelligence (EI), it researches existing models and components of EI, explains the difference between IQ and EQ. IQ and emotional intelligence are not interconnected. Intelligence is our ability to learn, and it's the same at any age. Emotional intelligence, on the other hand, is a flexible set of skills that can be acquired and improved with practice. Although some people are naturally more emotionally intelligent than others, we can develop high emotional intelligence even if we aren't born with it. Previous research showed that higher emotional intelligence is positively correlated with: 1. Better social relations for children and adults. 2. Highly emotionally intelligent individuals are perceived more positively by others – more pleasant, socially skilled and empathic. 3. Better family and intimate relationships. 4. Better academic achievement. 5. Better social relations during work performance and in negotiations. 6. Better psychological well-being. Emotional intelligence is positively correlated with higher life satisfaction, self-esteem and lower levels of insecurity or depression. High EQ is also the psychological factor helping to prevent interpersonal conflicts. The work analyzes the results of the EQ test conducted among Indian university students. In our research the "Know your EQ: Emotional quotient test" developed by Dr Dalip Singh and Dr NK Chadha was used. This test measures three psychological dimensions, such as: emotional sensitivity, emotional maturity and emotional competency. The "Know your EQ: Emotional quotient test" contains 22 multiple choice questions, which measure emotional responses to different situations. 51 students from Jindal Global University, city Sonipat, India took part in our research (25 males and 26 females, aged 18-22). The further research could be done with the bigger quantity of respondents in the following aspects: cross-cultural study of Indians versus Ukrainians, using Emotional Quotient Test, affect of EI on social interaction and performance at university and in the work place.

Key words: emotional intelligence, models, emotional sensitivity, emotional maturity, emotional competency.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 10

Анотація. Стаття досліджує історію терміна емоційний інтелект (EI), існуючі моделі та компоненти EI, пояснює різницю між IQ і EQ. Інтелектуальний коефіцієнт та емоційний інтелект не взаємопов'язані. Інтелект – це наша здатність вчитися, і вона однакова в будь-якому віці. Емоційний інтелект, навпаки, – це гнучкий набір навичок, які можна набути та вдосконалити за допомогою практики. Людина може розвинути високий емоційний інтелект. Попередні дослідження показали, що вищий емоційний інтелект позитивно корелює з позиціями: 1. Кращі соціальні відносини серед дітей і дорослих. 2. Особистості з високим EQ сприймаються іншими позитивніше – більш приємні, соціально кваліфіковані та емпатійні. 3. У них кращі

сімейні й інтимні стосунки, навчальні досягнення, соціальні відносини під час виконання роботи та під час переговорів, краще психологічне самопочуття. Емоційний інтелект позитивно корелює з вищим рівнем задоволеності життям, самооцінкою і нижчим рівнем незахищеності чи депресії. Це також психологічний фактор, що допомагає запобігти міжособистісним конфліктам. У роботі проаналізовано результати тесту, проведеного серед студентів університету Індії. У нашому дослідженні було використано тест "Знай свій EQ", розроблений Даліпом Сінгхом та Н. К. Чадхою (Dr Dalip Singh and Dr NK Chadha). Цей тест вимірює три складові, такі як: емоційна чутливість, емоційна зрілість й емоційна компетентність. Тест містить 22 запитання з множинним вибором, які вимірюють емоційні реакції на різні ситуації. У нашому дослідженні взяли участь 51 студент з Університету Jindal Global University, місто Соніпат, Індія (25 чоловіків та 26 жінок віком 18-22 роки). Подальші дослідження можуть бути проведені з більшою кількістю респондентів у таких аспектах: міжкультурне дослідження серед індійських і українських студентів, вплив ЕІ на соціальну взаємодію та результати діяльності в університеті й на робочому місці.

Ключові слова: емоційний інтелект, моделі, емоційна чутливість, емоційна зрілість та емоційна компетентність.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл: 10

Formulation of the problem.

Emotional intelligence is distinct from intellect. IQ and emotional intelligence are not interconnected. Intelligence is our ability to learn, and it's the same at any age. Emotional intelligence, on the other hand, is a flexible set of skills that can be acquired and improved with practice. Although some people are naturally more emotionally intelligent than others, we can develop high emotional intelligence even if we aren't born with it as stated in [1; 2].

Emotional intelligence requires effective communication between the rational and emotional centers of the brain. Once we train our brain by repeatedly using new emotional intelligence strategies, emotionally intelligent behaviours become habits. A review published by J. Mayer in the journal of Annual Psychology [3] reported that higher emotional intelligence is positively correlated with: 1. Better social relations for children and adults. 2. Highly emotionally intelligent individuals are perceived more positively by others – more pleasant, socially skilled and empathic. 3. Better family and intimate relationships. 4. Better academic achievement. 5. Better social relations during work performance and in negotiations. 6. Better psychological well-being. Emotional intelligence is positively correlated with higher life satisfaction, self-esteem and lower levels of insecurity or depression [3; 4].

The research on conflict management in organizations was also conducted, which proved that the high EQ is the psychological factor helping to prevent interpersonal conflicts [5, 6]. Other dimensions of the

concept include solving conflicts, and affecting both how we feel about ourselves and also how we communicate with others.

Analysis of recent research and publications. Emotional Intelligence (EQ or EI) is a term created by two researchers: Peter Salovey and John Mayer [7]. Emotional intelligence is defined as a self-perceived ability to identify, assess, and control the emotions of oneself, of others, and of groups. Emotional intelligence is the ability to perceive emotions accurately, to take feelings into account when reasoning, to understand emotions, and to regulate or manage emotions in oneself and others.

Various models of EI exist consisting of different components. Salovey and Mayer's model includes four types of abilities: *Perceiving emotions*; *Using emotions*; *Understanding emotions* and *Managing emotion*. The model introduced by Daniel Goleman focuses on five main EI competencies and skills: *Self-awareness* – the ability to know one's emotions, and recognize their impact on others; *Self-regulation (Self-Management)* – involves controlling or redirecting one's disruptive emotions and impulses and adapting to changing circumstances; *Social skills* – managing relationships to move people in the desired direction; *Empathy* – considering other people's feelings; *Motivation* – being driven to achieve [8; 9].

Parts of the general problem which have not been solved before. Different studies have been conducted since formulating the term. But further research is needed to clarify the relationship between EI and personality traits,

EQ measurement across cultures, evaluation of emotional intelligence of different genders and ages. Our work is aimed on assessing components of emotional intelligence among Indian students.

Aims of the article. The aim of the paper is to present the theoretical material on the topic of emotional intelligence, introduce the models of the components of EI and analyze the results of the EQ test conducted among Indian university students. Presenting main material. The level of EI (EQ) can be measured by a number of tests and questionnaires. In our research the “Know your EQ: Emotional quotient test” developed by Dr Dalip Singh and Dr NK Chadha was used [10]. This test measures three psychological dimensions, such as: emotional sensitivity, emotional maturity and emotional competency. Dalip Singh defines Emotional Intelligence as “the ability of an individual to appropriately respond to a vast variety of emotional stimuli being elicited from the inner self and immediate environment” [10].

Emotional intelligence constitutes three psychological dimensions: emotional competency, emotional maturity and emotional sensitivity.

1. *Emotional Competency.* This means tackling frustrations, conflicts, inferiority complexes etc. It also means avoiding emotional exhaustion such as stress, burnout and negativity of emotions.

Finding ways to deal with anger, fear, anxiety and sadness are essential signs of emotional competency. For example, learning how to manage yourself when upset. Under Indian conditions, inferiority complex arising from issues such as knowledge, education, physical characteristics, religion, region, caste, sex are not uncommon as Dr Dalip Singh emphasizes. Inferiority complex is also reflected in the negative feelings and low opinion about oneself.

Research shows that a high level of emotional intelligence helps overcome inferiority complex. High self esteem is reflected in the feelings of confidence and competence. Egoism is based on the view that the fundamental motive behind all emotional

conduct is self interest. Tackling ego problems without hurting one's self esteem is the key to success.

2. *Emotional Maturity.* One of the important aspects of emotional maturity is self awareness. Knowing one's own emotional strengths and weaknesses is of great help. For instance, the inner self constantly responds to the outer world. It is generally believed that if one cannot interpret one's own emotions, he or she may not be able to do the same for others. This will reduce your effectiveness in handling interpersonal relationships. Adaptability and flexibility. Knowing how and when to take the lead and when to follow are both essential emotional skills.

3. *Emotional Sensitivity.* In the psychological sense, sensitivity means the characteristic of being peculiarly sensitive and judge the threshold for various types of stimulations, evoking sensations, feelings and emotions. Empathy is the ability to sense how other people feel. It is the ability to share and accept another person's feelings. Developing quality inter relationships has a positive effect on all the parties. Positive inter personal relations are a sign of success. The key to good inter personal relations is to believe in the basic elements of trust, confidence and reliance.

The “Know your EQ: Emotional quotient test” contains 22 multiple choice questions, which measure emotional responses to different situations. 51 students from Jindal Global University, city Sonapat, Haryana, India took part in our research (25 males and 26 females, aged 18-22). The results of the test are introduced in *Table 1* below.

The results of the test show that out of three psychological dimensions, sensitivity and competency of the respondents (Indian students) are developed on extremely high level, the total EQ score is surprisingly extremely high as well. This result is, as the authors assume, influenced by the mentality, bringing-up, philosophy of the whole Indian society.

Table 1

Results of Emotional Quotient Test (in percentage of respondents)

Levels	Sensitivity (Range of score: 25-100)	Maturity (Range of Score: 35-140)	Competency (Range of score: 50-200)	Total EQ (Range of score: 110-440)
Extremely high EQ	70%	-	80%	80%
High EQ	10%	20%	10%	-
Moderate EQ	20%	70%	10%	20%
Low EQ	-	10%	-	-

Conclusions and prospects for further research. To summarize, the article presented the theoretical material on the topic of emotional intelligence, introduced the models of the components of EI and analyzed the results of the EQ test conducted among Indian university students. The results of the test showed that out of three psychological dimensions, sensitivity and competency of the respondents (Indian students) are developed

on extremely high level, the total EQ score is surprisingly high as well.

The further research could be done with the bigger quantity of respondents in the following aspects: cross-cultural study of Indians versus Ukrainians, using Emotional Quotient Test, affect of EI on social interaction and performance at university and in the work place.

References:

1. About Emotional intelligence. . Retrieved from: <http://surl.li/nqaw> (Access 02 August 2019)
2. Pylypon N. I., Synhaivska I. V. (2018), "Features of the emotinal sphere of preschool children", *Zbirka dopovidej na Naukovo-practichnu konferentsii* [Conference Proceedings of the Science Practical Conference], Naukova praktichna konferentsiya [Science practical conference], Universytet «KROK», Kyiv, Ukraine, pp. 553-555.
3. Mayer, John D., Roberts Richard D., Barsade Sigal G.. (2008), "Human Abilities: Emotional Intelligence", *Annual Review of Psychology*. Vol. 59, pp. 507-536.
4. *What is emotional intelligence?* In P. Salovey and D. J Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence. 1997. New York: Basic Books.
5. Soroka I. A., Synhaivska I.B. (2015), "Practical recommendation to prevent conflicts in organizatuion collective", *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Hryhoriia Skovorody»*. Dodatok 2 do Vyp. 35, tom III (15), pp.193–199.
6. Soroka Y., Sinhaevskaia I. (2015), "Practical recommendation to prevent conflicts in organizatuion collective", «Law, Economy and Management in Modern Ambiance»: 4th International Conference (17-19 April 2015, LEMiMA, Belgrade, Serbia). Belgrade, Serbia: University Union-Nikola Tesla, Faculty of Strategic and Operational Management, pp. 203–209.
7. Salovey P. & Mayer, J. D (1990), "Imagination, Cognition, and Personality", *Emotional Intelligence*, , vol.9, pp.185-211.
8. Goleman D (1995). *Emotional Intelligence*. New York, England: Bantam Books, 206 p.
9. Goleman D. (2009), *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bloomsbury Publishing Plc., 376 p.

Стаття надійшла в редакцію 06.08.2019 року

УДК 159.942.5

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ЛЮДИНИ НА СТИКУ ЗАГАЛЬНОЇ, ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ, КЛІНІЧНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Петрунько О. В.

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: +38
(067)-915-67-90,
e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

STRUCTURAL-FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE EMOTIONAL SPHERE OF HUMAN BEING AT THE CROSSROADS OF GENERAL, DIFFERENTIAL, CLINICAL AND LEGAL PSYCHOLOGY

Petrunko O.

Dr. in Psychology, Senior Researcher, Professor of the Department of Psychology, «KROK» University
Kyiv, Tabirna Str., 30-32, 03113, Ukraine, tel.: +38 (067)-915-67-90, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

Анотація. У статті акцентовано увагу на важливій ролі емоційної сфери в житті людей та актуальності досліджень цієї сфери психіки як показника якості особистого і соціального буття в усі періоди еволюції людства та як системи, що виконує важливі сигнально-захисні й інструментально-впорядкувальні функції. Показано значення і роль емоцій у структурі міжіндивідуальних та соціальних комунікацій. Розглянуто відомі підходи до структурування емоційної сфери та проаналізовано особливості кожного з цих елементів з позицій структурно-функціонального підходу. До структурних елементів емоційної сфери, крім емоційних реакцій різного ступеня складності, віднесено емоційні переживання та емоційні стани – настрої, афекти, стреси, пристрасті, фрустрація. Сама ж емоційна сфера загалом аналізується як єдність усіх означених структурних елементів, які всі разом створюють загальний тон життя людини і виконують низку важливих функцій з упорядкування та оптимізації її відносин зі світом: сигнально-захисну, організаційно-регулятивну, нормативно-оцінну, комунікативну, функцію розвитку й саморозвитку та деякі інші. Проаналізовано міждисциплінарні зв'язки і відмінності підходів до розгляду емоційної сфери, що пов'язані з особливостями предмету досліджень у загальній, диференціальній, клінічній та юридичній психології. Зокрема, наголошено на тому, що основними питаннями загальної психології з цього напрямку є структурно-функціональний аналіз емоційної сфери, зв'язок окремих її структур з поведінкою й іншими структурами психічного світу людини; у диференціальній психології найважливішими є питання щодо критеріїв відмінностей емоційної сфери та емоційних виявів (стилів емоційного реагування) як окремих людей, так і людей як представників різних вікових, професійних і соціальних груп, а також пояснення причин цих відмінностей; у клінічній та юридичній психології насамперед розв'язуються питання щодо психологічної і соціальної норми вияву емоцій та емоціональності й, відповідно, критеріїв, за якими ці норми визначаються. Означено перспективи подальших досліджень і напрямків аналізу емоційної сфери людини на стику загальної, диференціальної, організаційної, юридичної та соціальної психології.

Ключові слова: емоційна сфера, емоції, почуття, емоційні переживання, настрої, емоційні стани, структурно-функціональний аналіз.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 18.

Abstract. The article focuses on the important role of the emotional sphere in people's lives and the relevance of the research in this area of the psyche as an indicator of the personal and social existence's quality during all periods of human evolution as a system that carries out the important signaling-maintaining and tool-making-regulating functions. The significance and role of emotions in the structure of the interpersonal and social communications are shown. The known approaches to the structuring of the emotional sphere are considered and the features of each of these structural elements are analyzed from the standpoint of the structural-functional approach. The structural elements of the emotional sphere, in addition to emotional reactions of varying complexity, include emotional experiences and emotional states - moods, emotions, stress, passions, frustration. The emotional sphere as a whole is analyzed as the unity of all these structural elements, which together create the overall tone of human life and perform a number of important functions to streamline and optimize its relations with the world: signal-protective, organizational-regulatory, regulatory, communicative, development and self-development function and some others.

The interdisciplinary ties and some differences of the approaches to the consideration of the emotional sphere taking into consideration the peculiarities of the subject of research in general, differential, clinical and legal psychology are analyzed. In particular, it is emphasized that the main issues of general psychology in this area are its structural and functional analysis and the relationship of its separate structures with the behavior and other structures of the mental human world; in differential psychology the most important issues are the criteria for some differences in the emotional sphere and emotional manifestations (styles of the emotional response) of both individuals and people as representatives of different age, professional and social groups, as well as explaining the reasons for these differences; in clinical and legal psychology, first of all, the issues of psychological and social norms of emotions' and emotionality's expression and the criteria by which this norm is determined are emphasized accordingly. Prospects for further research and areas for the analysis of the emotional sphere of a man at the junction of the general, differential, organizational, legal and social psychology are defined.

Key words: emotional sphere, emotions, sense, emotional experiences, moods, emotional states, structural and functional analysis.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 18.

Постановка проблеми та її актуальність. Як показують прості спостереження та критичні роздуми стосовно реалій сучасного соціального буття, чи не найуразливішою до динамічних і часто непередбачуваних процесів, що відбуваються в сучасних постмодерних соціумах, виявляється емоційна сфера не лише окремих людей, а й значних їх прошарків, груп, спільностей. Очевидні зміни в цій сфері позначаються на якості індивідуального життя і соціальних комунікацій на всіх рівнях функціонування суспільства. На рівні емоційного включення в суспільні й соціальні трансформації людство виявилось не готовим до цілої низки змін. Не найкращий внесок у цю ситуацію вклали засоби масової комунікації, які систематично апелюють до емоцій і почуттів людей, безжально маніпулюючи ними. Масмедіа до невпізнаного трансформували Світ, змінили суб'єктивні його відбитки в свідомості цільових аудиторій, вплинули на якість емоційного життя та емоційних стосунків людей. Агресивна емоційність у бік «чужих» чи, навпаки, емоційна холодність, неемпатійність, байдужість людей до себе й до інших дедалі більше постають як соціальна проблема та проблема психічного і соматичного здоров'я.

Це покладає велику відповідальність на всіх суб'єктів суспільного і соціалізувального процесів, що так чи так пов'язані з рефлексіями стосовно дослідження, розвитку чи стабілізації емоційної сфери осіб різного віку (від дитячого до похилого), і не в останню

чергу стосується викладачів психологічних дисциплін вищих навчальних закладів, які повсякчас торкаються питань визначення, структурно-функціонального аналізу, оцінки якісного стану емоційного світу людей та впливу його на їх особисте і соціальне буття. Це насамперед стосується таких дисциплін, як загальна, диференціальна, клінічна, юридична психологія та деяких інших. Означені навчальні дисципліни, маючи в емоційній сфері людини власний предмет аналізу, стикаються з множиною питань, які є універсальними для всіх і створюють спільний простір проблемних питань, об'єднаний множиною міждисциплінарних зв'язків. До цих питань, зокрема, належать як традиційно одвічні (структурно-функціональний аналіз емоційної сфери та критерії оцінки її психічного й фізіологічного здоров'я), так і ті, що спричинені викликами турбулентного й непрогнозованого постмодерного сьогодення (емоційна компетентність та емоційна стійкість в умовах невизначеності, трансформації емоційного світу сучасної людини тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фаховій психологічній літературі представлена значна кількість фундаментальних теоретичних та експериментальних досліджень емоційної сфери, її формального аналізу, зв'язку з іншими психічними сферами людської психіки, окремих складових емоційної сфери та їх виявів у різних ситуаціях життя людини, впливу емоцій на діяльність і поведінку людини тощо (це насамперед праці

С. Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва,
Л. С. Виготського, Г. М. Бреслава,
В.К. Вілюнаса, Б. І. Додонова, К. Ізарда,
Є.П. Ільїна, П. В. Симонова,
Я. Рейковського, О. Я. Чебікіна, П.
М. Якобсона й інших) [3; 4; 5; 6; 9; 11;
16]. Почасти саме цими авторами
сформульовано головні положення, що
лягли в основу практично всіх сучасних
концепцій емоцій. Використання поняття
«емоційна сфера» найчастіше
зустрічається в дослідженнях Дж. Боублі,
І. В. Дубровіної, О. В. Запорожця, І.
Я. Лернера, В. С. Мерліна та інших
авторів, які по-різному визначають і
характеризують її емоційну сферу як
складову психічного світу людини та її
зв'язок з іншими структурами психіки
(мотивами, волею, інтелектом, емоційно-
чуттєвим досвідом тощо). Серед
досліджень останніх років слід відзначити
праці Г. М. Бевз, О. П. Саннікової, М.
В. Кокаревої, С. О. Подофєй, в яких
аналізувалися питання, що стосуються
різних проявів емоційного життя осіб
різного віку, особливостей емоційності як
здатності людини переживати емоції,
показників емоційного інтелекту,
емоційного вигорання тощо [2; 8; 12; 13].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Попри представницьку фахову літературу, присвячену аналізу емоційної сфери людини, одним з міждисциплінарних завдань теоретичних рефлексій і прикладних досліджень у межах означених вище напрямів психологічних досліджень є розвиток та діагностика здорової (екологічної) емоціональності як здатності людини до адекватного емоційного обміну з навколишнім середовищем, а також пошук оптимальних шляхів і механізмів формування емоційної культури особистості.

Мета статті – здійснити структурно-функціональний аналіз емоційної сфери людини з огляду на її предметну міждисциплінарність та в контексті сучасних уявлень і щойно означених нерозв'язаних досі дослідницьких задач.

Дослідження проблеми (виклад основного матеріалу). Емоційна сфера – дуже важлива складова психічного світу людини. Вона визначає особливості сприйняття людиною власного життя, впливає на її діяльність і поведінку, визначає якість її особистих та соціальних комунікацій і якість життя загалом. Більшість відомих теорій емоцій (еволюційна теорія емоцій Ч. Дарвіна, периферійна теорія У. Джемса і Г. Ланге, асоціативна теорія В. Вундта, фрустраційна теорія К. Бюлера та інші) показують еволюцію емоцій у процесі філогенезу, відзначають універсальну, спільну їх природу в людей і тварин та аналізують їх значення для живих істот різної статі й різного рівня організації (сигнальне, захисне, оцінне, стимулююче, регулятивне, усунення дефіциту інформації, переживання комфортного самопочуття тощо) [4; 7; 9].

Емоційна сфера являє себе самій людині та її стороннім спостерігачам як широкий спектр емоцій, емоційних переживань, настроїв і станів, пов'язаних з оцінкою людиною: 1) факту задоволення / незадоволення тої чи тої біологічної чи соціальної потреби; 2) можливості задовольнити чи не задовольнити певну потребу; 3) власного психологічного стану в даній ситуації в даний час (як комфортного чи некомфортного). Численні й повсякденні емоційні реагування на ситуації власного життя і життя інших людей створюють емоційне тло життя людини, опосередковують її поведінку та вчинки, сигналізують іншим учасникам міжособистісної і соціальної взаємодії про стан та наміри одне одного. Як зазначив свого часу К. Д. Ушинський, ніщо – ані слова, ані ідеї, ані вчинки – так ясно не виказує людину і її ставлення до світу, як емоції та почуття, в яких якнайяскравіше відбиваються і думки, і ставлення, і зміст людської душі.

У праці «Вияви емоцій у людей і тварин» її автор Ч. Дарвін показав, що емоції виникли у процесі еволюції як засіб (інструмент), завдяки якому живі істоти

(як люди, так і високо організовані тварини) визначають значущість для себе певних умов задоволення їх актуальних потреб. За своєю суттю, емоції – це реакції (емоційні відповіді) живого організму на біологічно (а в разі людини – і соціально) значущі для нього подразники. Згодом було експериментально доведено, що емоції – це складні реакції організму, в яких задіяні майже всі відділи нервової системи (П. К. Анохін) [Цит. за 9]. Ці реакції завжди предметні (мають очевидну причину) й конкретні (є адекватною відповіддю на конкретний подразник). На відміну від тварин, емоційні реакції людини є більш чи менш усвідомленими суб'єктивними переживаннями, що відображають розуміння значущості для неї певних внутрішніх та/або зовнішніх подразників, результатів власних дій тощо. При цьому емоційні реакції майже не піддаються контролю з боку людини – навпаки, саме вони (попри волю людини) контролюють і коригують її поведінку, діяльність, вчинки [9].

Будь-які прояви людської активності завжди супроводжують емоціями й відповідними емоційними переживаннями. На базі цих переживань формується широкий спектр людських почуттів, які – як і емоції – слугують внутрішніми сигналами, що безпосередньо відображають зв'язок між потребами, мотивами та їх реалізацією. Тож емоції і почуття – це активна універсальна форма: 1) безпосереднього суб'єктивного реагування людини на стимули від власного тіла, мозку й зовнішнього середовища, на процес і результати своєї практичної діяльності, спрямованої на задоволення актуальних потреб; 2) суб'єктивного переживання якості своєї життєдіяльності та оцінки цієї якості (задоволення / незадоволення, радість, сум, гнів, сором тощо); 3) позитивного / негативного ставлення до всього, що відбувається довкола чи відображається в мозку людини. Міру позитивного / негативного – оптимальне чи й надмірне задоволення (екстаз) чи оптимальне або й надмірне незадоволення

(страждання) – визначають сила, інтенсивність та якість подразника. Так, при надмірному зростанні сили подразника, який спочатку викликав задоволення, він може стати неприємним і навіть травмічним, тобто спричиняти біль та страждання (механізм формування залежності).

Дослідники емоцій відзначають низку важливих їх функцій – сигнальну, організаційну, інтеграційну, регулятивну, захисну, мобілізаційну, активаційно-спонукальну, оцінну, нормативну, прогностичну, комунікативну тощо, і майже одностайно погоджуються з думкою, що всі ці функції слугують підтриманню життя живих істот (людей) в оптимальних межах функціонування (попереджають про небезпеку, в т.ч. про руйнівний вплив певних чинників, брак чи надмір чогось необхідного, про необхідність негайно вжити конкретних заходів для нормалізації ситуації або свого становища в ній. У небезпечних ситуаціях саме емоції (а в людей і почуття) спонукають до оптимального реагування на небезпеку: 1) втечі; 2) оціпеніння; 3) агресії. Емоції інтегрують і регулюють перебіг органічних та психічних процесів (це їх інтегративно-регулятивна функція). За Ч. Дарвіним, емоції – це «перша мова», засвоєна людиною для спілкування з собі подібними (і в цьому полягає комунікативна їх функція, що притаманна не тільки людям, а й високо організованим тваринам).

Відносно сталі й систематично діючі комбінації зовнішніх сигналів призводять до формування у тварин та людей стійких систем відповідних реакцій, які разом зі своїми учнями дослідив і описав у своєму вченні про динамічні стереотипи І. П. Павлов, згідно з яким емоції виконують у житті живих істот пристосувальну функцію. За І. П. Павловим, реалізація найскладніших, але знайомих стереотипних дій не супроводжується типовими фізіологічними реакціями (змінюю дихання, серцевої-судинної діяльності, активності залоз внутрішньої секреції, вегетативними виявами, що

свідчать про емоційну напругу). Напруга не виникає і при змінах системи зовнішніх сигналів, якщо ці зміни не призводять до зміни стереотипу. Якщо ж умовні сигнали вимагають зміни звичних дій, одразу з'являються емоції. Жива істота з виробленим динамічним стереотипом є системою, яка має вичерпну інформацію про те, коли, що й як слід робити. Зміна стереотипу спричинює брак інформації і необхідність її пошуку для організації нової діяльності із задоволення потреб чи уникання болю [Цит. за 7].

Дослідники емоційної сфери людини традиційно розрізняють прості й складні емоції. Ті й ті дані людині як емоційні переживання – переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю (це прості емоції, властиві як людям, так почасті і тваринам), а також як усвідомлення та переживання нею результатів своєї діяльності, якості свого життя, свого життєвого призначення тощо. Тож, на відміну від простих емоцій, складні емоції і почуття властиві лише людям й, окрім фізіологічних впливів, вони виражають духовні запити і соціальні прагнення людей, їх ставлення до дійсності. Складні емоції та почуття пов'язані з роботою свідомості (людина свідомо діє так, щоб пережити позитивні почуття), а отже, виконують у поставанні людини мотиваційну роль, тобто є рушійною силою її розвитку. Вони спонукають до соціально доцільних дій (навчання, праці, здійснення вчинків) або ж, навпаки, стримують від чогось, а відтак, виконують соціалізувально-виховну роль, тобто є чинником формування особистості, її мотиваційної і морально-вольової сфери. На тлі й під впливом емоційних переживань виникають і формуються інтереси, потреби, домагання й інші психологічні утворення особистісної сфери людини [16].

С. Л. Рубінштейн описав три рівні прояву емоційної сфери людини.

Перший – рівень органічної афективно-емоційної чутливості, пов'язаний з фізичними відчуттями через задоволення чи незадоволення органічних

потреб і виявляється як емоційний тон відчуттів або загальне емоційне самопочуття людини, не пов'язане в її свідомості з конкретним об'єктом (безпредметні туга, тривога, радість). Емоційний тон відчуттів (що насамперед виявляється у формі задоволення / незадоволення) – це філогенетично найдавніша емоційна реакція, яка належить до контактного емоційного реагування. Це й відрізняє емоційний тон відчуттів від інших емоційних реакцій і є показником відповідності між враженням та вимогою організму в конкретній ситуації і в момент безпосередньої дії певного подразника. Емоційний тон відчуттів виконує низку функцій:

- 1) орієнтувально-захисну: сигналізує організму, наскільки бажаний чи небезпечний є той чи той вплив;
- 2) забезпечення зворотного зв'язку: сигналізує, що фізіологічну потребу задоволено, і в цьому разі виникає позитивний емоційний тон (задоволення) або не задоволено, й тоді виникає негативний емоційний тон (невдоволення);
- 3) сигналізує про необхідність виявляти певну поведінку аж до досягнення потрібного організму результату [6; 7; 9; 11].

Другий рівень – предметні емоції й почуття, пов'язані з осмисленням певних подій і ситуацій та переживаннями більш високого порядку. Цей вид емоційного реагування – реагування більш високого порядку – має назву «емоційний тон вражень» (Є. П. Ільїн) [6]. За такого реагування: 1) замість безпредметної тривоги людина відчуває страх перед чимось конкретним і усвідомлює причину цього переживання; 2) крім фізичного, вона переживає інтелектуальне, моральне чи естетичне переживання (залежно від сфери, з якої надходять подразники). На відміну від емоційного тону відчуттів, емоційний тон вражень може бути й безконтактним, не пов'язаним з прямим впливом подразника (наприклад, він може бути спричинений спогадами про приємну відпустку, перемогу улюбленої команди, вдалий виступ на конференції тощо).

Особливостями таких реагувань С. Л. Рубінштейн пояснює такі почуття, як натхнення, захоплення, радість, огида, любов, ненависть, обурення тощо [11]. Переживання різноманітних емоційних почуттів – радості, любові, дружби, симпатії, прихильності, болю, суму, страху, ненависті, презирства, огиди тощо – завжди супроводжуються відповідними зовнішніми або внутрішніми виявами, які можуть оцінюватися або зчитуватися як конгруентні чи неконгруентні [7].

Третій рівень – високі складні почуття (почуття гумору, любов або кохання, патріотизм, толерантність, релігійність тощо), які виявляються не тільки і не стільки як ситуаційні стани, а насамперед як світоглядні настанови й цінності (світоглядні почуття) [11].

Усім емоціям і почуттям властива полярність: за різних обставин вони виявляються протилежно: радість – горе; любов – ненависть; симпатія – антипатія, задоволення – незадоволення та ін. Полярні емоційні переживання мають виражений позитивний чи негативний відтінок. Також розрізняють стеничні емоції (що посилюють активність, збуджують, спонукають до дій) та астенічні (що пригнічують, гальмують, демобілізують, послаблюють активність). Залежно від особливостей людини, її наявного стану, ставлення до ситуації й об'єктів, які викликають переживання, емоції і почуття, виявляються з неоднаковою інтенсивністю і є довготривалими або короткочасними. Довготривалі негативні емоції (страх, переживання болю) призводять до невротичних розладів [6]. Особливістю емоцій є й те, що вони захоплюють особистість цілковито, на всіх рівнях її функціонування, здійснюють майже бездоганну інтеграцію, об'єднують в єдине ціле всі функції організму і сигналізують про корисні або шкідливі впливи на неї. Завдяки цій інтеграційній спроможності емоції мають універсальне значення для життя людини та функціонування її організму [7; 9].

Зовні різні емоції виявляються у специфічних рухах, позах, жестах, міміці, мовленні, її інтонаціях, вокалізаціях, рухах очей тощо. Внутрішньо емоційні переживання позначаються на темпі дихання, серцебитті, кров'яному тиску, секреції ендокринних залоз, функціонуванні органів травлення й виділення. При цьому кожний віковий період має свої характерні особливості прояву емоцій. Зовнішні, експресивні вияви базових емоцій (задоволення / незадоволення) помітні вже в перші місяці життя. Ці емоції створюють базову довіру до світу і є «вхідними воротами» у світ майбутньої особистості. Емоційна діяльність – як емоційна взаємодія з близькими дорослими – є провідною в немовлячому віці. Серед форм найбільш ранньої емоційної взаємодії виділяють дві взаємопов'язані, але досить автономні форми – сердечність (warmth) і прихильність (attachment), увідповіднені з функціонуванням нейрофізіологічних систем людського організму. У відповідь на посмішку й обійми матері немовлята виявляють радість, і це пов'язано з активацією лівої ділянки кортексу. Натомість стрес у немовляти, спричинений розлученням з матір'ю, активує праву ділянку кортекса. Нейрофізіологічні структури, що лежать в основі означених емоційних форм, зумовлюють зв'язок сердечності з відчуттям щастя (механізм формування базової довіри до світу), а зв'язок страху і дистресу – з відчуттям «розриву прихильності» (базова недовіра до світу) [13; 17].

З віком відбувається розширення й ускладнення знань про емоції. Збільшується кількість понять, в яких осмислюються емоції (розширюється «словник емоцій»), що відбувається за рахунок диференціації первинних узагальнених понять «приємне-неприємне». Межі емоційних понять стають чіткішими. Збільшується число параметрів, за якими емоції характеризуються. Спочатку їх два: «збудження – заспокоєння» та

«задоволення – незадоволення». Потім з'являються параметри «зв'язок з іншими», «відповідність ситуації» і т. ін. Якщо в п'ять років діти тісно пов'язують емоцію з ситуацією її виникнення та визначають першу через другу, то згодом дитина починає диференціювати уявлення про емоції і зв'язок ситуації з емоційною реакцією. Згодом, з опануванням експресивних засобів вияву емоцій формується здатність сприймати й розуміти різні їх відтінки і форми вияву, вміння розпізнавати як власні емоції, так і емоції інших, користуватися ними з метою фасилітаційного впливу на інших тощо. Здатність переживати емоції, обмінюватися ними з іншими, співчувати і співпереживати іншим, тобто бути емпатійним означає, за висловом Е. Фромма, «бути живим» [14].

Людина, позбавлена емоцій, перетворюється на пасивну, байдужу істоту, не здатну до якісної міжособистісної та соціальної комунікації. Брак емоцій – це особиста й соціальна проблема, яка виявляється в найрізноманітніших девіантних формах. Осіб з абсолютно пригніченою системою емоційних проявів не існує. Проте деякі з них з різних, найчастіше індивідуально-психологічних чи психолого-педагогічних причин, можуть бути «закриті» до емоцій та обміну ними (емоційна холодність), або ж не розуміють, які саме емоції вони переживають, що саме відчують, тобто вони не здатні розпізнавати свої емоції і описувати їх словами (алекситимія). Інші люди, як показує клініко-психологічна практика, є або надміру емоційними, їх яскраві позитивні й негативні емоції некеровані, неконтрольовані та неадекватні реальній ситуації (маніакальність), або ж, навпаки, внутрішні й зовнішні вияви емоцій надміру пригнічені (емоційна тупість). Брак емоцій (емоційна холодність, емоційна тупість) властивий людям з психічними і психологічними девіаціями аутистичного, епілептоїдного, шизоїдного, психопатичного типів, базовими ознаками яких є «закритість» і нездатність

налагоджувати якісні зв'язки зі світом. Це цілком узгоджується з гіпотезою П. К. Анохіна, за якою емоції є найважливішим інструментом та головною характеристикою зворотного зв'язку. Отже, емоції – це обов'язкова складова, без якої як особисті, так і соціальні комунікації є неякісними, дефіцитарними, дисфункціональними [Цит. за 9]. Переживання емоцій, обмін ними, здатність до емпатії означають, що людина здатна переживати те, що переживають інші, а отже, мати діалог з іншими. Як зазначає Е. Фромм, усі уявлення людини про світ, про інших людей реальні настільки, наскільки вони спираються на її власні переживання цих уявлень [14]. Емоційне співпереживання і здатність людини проникати в емоційний стан інших людей збагачують якість міжособистісних і соціальних комунікацій, а також є критерієм їх якості, показником успішної соціальної адаптації та емоційного здоров'я. Нездатність до емпатії може бути ознакою проблемної особистості.

У диференціальній психології активно досліджувалися питання про відмінності емоцій і почуттів представників чоловічої та жіночої статі. У цих дослідженнях виявлено чимало відмінностей між чоловіками і жінками. Так, емоційна сфера жінок більш диференційована і складніша, ніж у чоловіків. Жінки більш схильні до заглибленості в «кохання» та емоційної залежності від чоловіків і приділяють значно більшу увагу емоційним аспектам міжособистісних відносин та власних переживань. При цьому відзначається висока емоційна чутливість і емоційна нестабільність жінок, які, вочевидь, відрізняються від чоловіків (в усіх вікових групах) за емоційною збудливістю, інтенсивністю вияву емоцій, тривалістю їх збереження й емоційною стійкістю. Порівняно з чоловіками, жінки мають вищі показники тривожності та нейротизму. Емоційні реакції чоловіків зазвичай притлумлені й приховані, в той час, як жінки виявляють їх значно більш відкрито і є більш емпатійними. Показано також,

що жінки, порівняно з чоловіками, сприймають навколишній світ, соціальне середовище як більш насичені емоційними подіями та стресогенні. Однак, серед представників інших дослідницьких напрямів психології існує стійка думка, що своїм змістом емоції чоловіків і жінок (утім як емоції заможних та незаможних людей, представників різних професій, різних соціокультурних спільностей) усе ж таки є універсальними і що навіть диференціальними психологами досі остаточно не з'ясовано, чим саме зумовлені ті чи ті (зокрема, й гендерні) відмінності емоційних виявів: успадкованими чинниками чи набутими у процесі соціалізації й інкультурації уявленнями про емоції та емоційність (О. П. Саннікова, К. Хорні) [12; 15].

Множина і розмаїття емоційних переживань людини виявляється у найрізноманітніших емоційних станах – настроях, афектах, стресах, пристрастях, фрустрації тощо. Для всіх цих станів характерний певний нервово-психічний тонус, який досить стійко зберігається відносно тривалий час. Окрім того, всі ці стани та їх переживання людиною є «заразними» – вони свідомо чи несвідомо транслиуються іншим людям, мимоволі сприймаються іншими і здатні приводити цих інших в аналогічні емоційні стани (зокрема, за механізмом діючої в цьому разі «ланцюгової реакції» відбувається передача емоцій та розгортаються масові дії, психози, паніка тощо).

Настрій – загальний, порівняно стійкий і спокійний емоційний стан – повсякчас супроводжує життя та діяльність людини і значною мірою характеризує її загальнопсихологічний, життєвий тонус. У нормі настроїв може коливатися у зв'язку з численними враженнями й переживаннями людини. У разі різноманітних девіацій, у т.ч. патологічних, настроїв може бути різко змінений у бік: 1) підвищення (за сценаріями: гіпертипія, ейфорія, манія); 2) зниження (за сценаріями: гіпотимія, дистимія, дисфорія, апатія, депресія,

легкодухість тощо); 3) непрогнозованих раптових коливань у той чи той бік (за сценаріями: дисбаланс настрою, циклотимія, біполярно-афективний розлад та ін.). Настрій – як емоційний стан – супроводжує людину в кожному момент її життя і усвідомлюється нею як хороший (комфортний, ресурсний стан) або, навпаки, як поганий (некомфортний стан, за якого людина почувається тривожною, знесиленою, пригніченою, немобільною і т. ін.). На відміну від емоцій, настрої виявляються менш інтенсивно та змінюються значно повільніше.

Причини настрою дуже різноманітні: непідготовленість до діяльності, страх перед очікуваною невдачею, хворобливі стани, приємні новини, марновірство, віра у прикмети тощо, а міра залежності від настрою, особливо негативного, індивідуальна. Та часом настроїв не пов'язаний з чимось конкретним. Традиційно вважається, що негативний настрій – це типовий емоційний стан легкодушних людей, а, наприклад, легка зміна настрою (емоційна лабільність, емотивність), яка є типовою для дитячого віку, характерна для невірноважених, інфантильних дорослих. Тривале занурення в негативні настрої, фокусування на неприємних, негативних переживаннях, які не поліпшуються навіть при зміні ситуації на кращу, називають «емоційною ригідністю», або «емоційною «в'язкістю»». Експериментально доведено, що емоційна ригідність зазвичай поєднується з ригідністю у сфері діяльності та позитивно корелює, наприклад, з такими якостями, як злопам'ятність і мстивість. До девіантних (хворобливих) симптомів розладу настрою належать: стабільно поганий настрій, надмірно й безпричинно підвищений настрій, цілковита байдужість до себе та інших. Ці симптоми спостерігаються при низці психічних розладів (епілепсії, психопатії, неврастенії, шизофренії й інших), деяких соматичних захворюваннях, органічних захворюваннях головного мозку.

Відносно самостійну групу емоційних станів становлять афекти – стани, спричинені дією надсильних або дуже значущих для людини стимулів, за яких рівень вияву емоцій надзвичайно високий. Афект, як емоційний стан: 1) швидко виникає і є короточасним; 2) бурхливо (експресивно, імпульсивно) виявляється; 3) має високу інтенсивність переживання; 4) не усвідомлюється і майже не контролюється людиною; 5) є дифузним станом, що захоплює всю особистість, знижує здатність до переключення уваги, звужує поля сприйняття: увага фокусується на об'єкті, який спричинив афект («гнів засліплює»). Афект – це сильне і короточасне емоційне збудження реактивної природи, що раптово виникає у відповідь на певний значущий подразник (висловлену думку, дію чи вчинок референтної особи, усвідомлення неможливості задоволення потреби тощо) й оволодіває людиною аж до втрати нею контролю над власними думками та поведінкою. Тож афект – це не просто надсильна емоційна реакція. У стані афекту порушується саморегуляція організму та психічної діяльності людини загалом (у т.ч. порушується діяльність внутрішніх органів, змінюються гальмівні процеси в лобних півкулях кори головного мозку (І. П. Павлов).

За проявами, афекти поділяють на фізіологічні й патологічні. При фізіологічному афекті емоційна відповідь неузгоджена з силою подразника (перевищує його або є надто слабкою), вона може супроводжуватися звуженням свідомості, але при цьому контроль за власною поведінкою зберігається. У стані патологічного афекту розвивається відносно короточасний гострий розлад психічної діяльності, за якого людина виявляється не в змозі розуміти свої вчинки та керувати ними, а в подальшому – і відповідати за скоєні в даному стані дії. Сила й частота афектів залежать від індивідуальних особливостей людини, зокрема від її стресостійкості. Часті афекти виснажують і спричиняють глибокі зміни у психічному світі людини. Контролювати

власні афективні реакції можна, лише розвинувши здатність контролювати емоції.

Одним з поширених емоційно-афективних станів є стрес – стан сильної емоційно-психологічної напруги, коли нервова система отримує надмірне емоційне перевантаження. Стрес, як і афект, раптово виникає у небезпечних ситуаціях, під впливом екстремальних чинників, дія яких пов'язана з небезпекою для життя чи діяльності. Стрес вимагає від людини великого напруження та потребує негайних заходів зі зміни ситуації. Проте у стресовій ситуації мислення, дії і поведінка людини дезорганізуються, порушуються процеси мислення та мовлення, гальмується переключення уваги, сприймання ситуації, емоційні реакції на неї неадекватні, й лише найстабільніші навички у стані стресу можуть залишитися без змін. Запобігти цілковитій дезорганізації у стані стресу можуть висока організованість, ідейність, самовладання тощо. На відміну від афекту, який дезорганізує психіку і поведінку, стрес не тільки дезорганізує, а й мобілізує захисні сили організму для виходу з екстремальної ситуації. Стресовий стан по-різному впливає на поведінку людей: одні не здатні протистояти стресовим впливам і виявляють повну безпорадність, інші, навпаки, є стресостійкими й якнайкраще виявляють себе саме в моменти небезпеки і в умовах діяльності, яка вимагає напруження сил.

Ще один, досить своєрідний емоційний стан (переживання неможливості дістатися мети, втрати перспективи, безнадії тощо) – фрустрація – виявляється як дезорганізація свідомості, поведінки, діяльності. Фрустраційні теорії емоцій пояснюють виникнення фрустрації незадоволенням потреб і потягів, а також життєвими невдачами. Стан фрустрації зазвичай виникає в ситуації невдачі, усвідомлення неможливості задовольнити значущу потребу, реалізувати важливий мотив, досягнути значущу ціль – незалежно від адекватності домагань особистості, тобто й при завищеному їх

рівні. Він глибоко і драматично переживається людиною насамперед у формі негативних емоційних переживань та почуттів (злість, гнів, лють, страх, відчай, заздрість, досада, апатія тощо). Цей стан можуть спричинити і далі посилити негативні соціальні оцінки, які особисто зачіпають людину – її престиж, гідність, значущі стосунки. Фрустрація виникає й у результаті конфліктів з іншими людьми, особливо в ситуаціях, коли людина не дістає довіри, підтримки, співчуття, позитивного ставлення від інших (у цьому разі йдеться про фрустрацію через негативну оцінку власної успішності з досягнення мети, спрямованої на задоволення психологічних, соціальних чи інтелектуальних потреб).

До емоційних станів людини належать також пристрасті. Це яскраві, сильні, стійкі, відносно тривалі загальні стани, які цілковито захоплюють людину, оволодівають нею, сфокусовують усю її увагу та всі її прагнення на одній меті (яка може бути як важливою і значущою, так і хибною, химерною, безглуздою, некорисною). Пристрасть – це ще й надзвичайно потужна вивільнена енергія людини, що має свій предмет і націлена на нього – може виявлятися в найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності – у праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві, меценатстві, громадському й політичному житті тощо. Отже, пристрасть є вибірковою, виявляється вона не тільки як комплекс сильних емоційних переживань, а й як наполегливі вольові й пізнавальні дії людини в обраних нею сферах. Залежно від предмета направленості пристрасті бувають позитивні та негативні. Навіть позитивна пристрасть, якщо вона заважає діяльності, навчанню, стає негативною. Наприклад, коли учень, захоплюючись читанням або спортом, пропускає уроки, недосипає, не виконує покладені на нього обов'язки, то пристрасть до читання чи спорту з позитивної перетворюється на негативну. Деякі пристрасті (до алкоголю, паління, переїдання тощо) згубно

позначаються на якості здоров'я, діяльності й якості життя людини загалом.

Прибічники концепцій стилю як психологічного феномену, що є структурним компонентом особистісного світу людини (А. Адлер, Р. Лазарус, О. В. Лібін, В. О. Толочек, С. Фолкмен), досить детально описали різні підходи до визначення і типізації стилів активності людини в різних сферах її життя. У працях зазначених авторів ідеться про стилі саморегуляції, комунікативні стилі, індивідуальні стилі діяльності, когнітивні стилі, стилі життя, стилі поведінки, атрибутивні стилі, стилі реагування на навколишній світ, у т.ч. стилі емоційного реагування. Для більшості стильових проявів взаємодії людини зі світом характерний більший чи менший ступінь залучення в них емоційної складової, тобто будь-який стиль прояву людської активності так чи так пов'язаний з емоційною сферою людини.

Стилі взаємодії людини з навколишнім світом та реагування їх на цей світ – це насамперед реагування емоційне, що виникає і розгортається на основі безпосередньої взаємодії людини з ситуацією. На думку Р. Лазаруса, взаємодія з ситуацією відбувається за схемою: реальна ситуація – особливості суб'єкта – суб'єктивний образ реальної ситуації – емоційна та поведінкова реакція. Детальний аналіз цього питання Р. Лазарусом і С. Фолкменом дав змогу виділити два основні стилі реагування людини на ситуацію: 1) проблемно-орієнтований (спрямований на аналіз ситуації, розробку плану і пошук засобів вирішення проблеми); 2) суб'єктно-орієнтований (за якого мислення й активність суб'єкта є скоріше внутрішніми процесами, спрямованими на власні емоції, а не на конкретні дії та вихід із ситуації) [18]. Інакше кажучи, ці стилі реагування виявляються: 1) або як вибудовування стратегій і поведінки подолання, здатність чинити активні доцільні дії (coping-стратегії, coping-поведінка); 2) або як захисне реагування, тобто як поведінка уникання чи

відтермінування розв'язання проблеми, керована несвідомим використанням механізмів психологічного захисту, сенс якої – свідомі чи неусвідомлені відмова від конкретних дій з вирішення проблеми. Причому той і той стиль реалізується на тлі докорінно різних емоційних переживань, настроїв та станів. У разі coping-реагування емоційне тло позитивне, а відповідні дії з подолання проблемної ситуації призводять до зростання самоповаги, стабілізації самооцінки тощо («результат результату»). В разі захисного реагування, це тло переважно негативне, дискомфортне, забарвлене тривогою, а дії (чи бездіяльність), що виходять з позиції захисту, призводять не до зниження напруги і тривоги, а, навпаки, до невротизації та психосоматичних дисфункцій.

Ідеї щодо емоційних стилів реагування на навколишній світ, що лежать в основі загального самопочуття і поведінки людей, проаналізовані у концепції стилю життя А. Адлера. Як зауважує А. Адлер, якщо повернутися до «пересічної людини», яка слугувала б умовним «ідеальним зразком» (стандартом) для дослідження емоційної сфери з метою визначення нормального чи девіантного (відхиленого від норми) її стану, то «нормальна людина» – це та, яка настільки гарно адаптована в суспільстві і власному способі життя й, відповідно, так комфортно почувається, що (хоче вона того чи ні) суспільство отримує певні зиски з її діяльності. Крім того, з психологічного погляду, у неї достатньо енергії і сміливості, щоб відкрито долати труднощі, які трапляються в житті. Натомість у людей з психологічними відхиленнями обидва ці ресурси – соціальна адаптація та здатність справлятися з повсякденними труднощами життя – відсутні. У цьому разі людина повсякчас перебуває в напрузі, страхах і сумнівах, очікуванні поразок та провалів у діях і діяльності, а тому вона найчастіше самоусувається від вирішення проблем, що виникають в її житті та діяльності. Така поведінка і таке емоційне тло життя –

ознака почуття меншовартості чи набутої (вивченої) безпорадності, чим пояснюється бажання бути на самоті та відмова від взаємодії з іншими, в тому числі й від близьких стосунків, особливо, заснованих на емоціях. Людина стає обережною, підозріливою, нерішучою, завжди готовою до капітуляції, і єдиним виходом з такого становища їй уявляється повна ізоляція, життя самотнього вовка. Саме так А. Адлер пояснює виникнення неврозів, що, на його думку, пов'язане з помилковим (неадаптивним) стилем життя і неналежно розвинутим соціальним інтересом [1]. До означених А. Адлером ідей апелює чимало сучасних дослідників, які намагаються об'єднати концепції стилю емоційного реагування, стилю життя та стилю особистості в єдину пояснювальну концепцію. У зв'язку з цим, адлеріанська психотерапія спрямована на корекцію помилкового стилю життя, усунення хибних і формування нових, корисних життєвих цілей, здатних розкрити та реалізувати життєвий потенціал людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Емоційна сфера є надзвичайно важливою складовою психічного світу людини. Залишаючись відносно автономною у своєму функціонуванні, вона не тільки міцно пов'язана з усіма іншими структурними складовими психіки (когнітивною сферою, Я-сферою, сферою поведінки), а й активно на них впливає: посилює чи послаблює їх діяльність, впливає на якість їх функціонування, визначає напрями їх розвитку, впорядковує функціонування психіки як цілісної системної єдності. У повсякденній практиці людського життя роль афективної сфери виявляється у безпосередньому її впливі на психологічне самопочуття людини, її поведінку, професійну діяльність.

2. У більшості дослідницьких підходів до аналізу емоційної сфери людини структура цієї сфери є досить сталою. З позицій формального (структурно-функціонального) аналізу,

основними її структурними елементами є емоційні реакції та емоційні переживання, які поєднуються з іншими структурами психічного світу людини і в прикладному вимірі (у вимірі реального життя людини) виявляються як найрізноманітніші емоційні стани – настрої, афекти, стреси, пристрасті, фрустрація тощо. Емоційна сфера – як єдність усіх означених структурних елементів – виконує важливі сигнально-захисні, організаційно-регулятивні, нормативно-оцінні, розвивально-виховні та інші функції, які: 1) підтримують життя живих істот (як людей, так і тварин) у режимі оптимального функціонування; 2) опосередковують якість соціальних комунікацій між людьми та всіх інших діяльностей, в які людина включена.

3. З огляду на важливість і навіть доленосність емоційної сфери в житті кожної окремої людини і людства загалом, її дослідження залишаються актуальними для науковців, що представляють різні психологічні школи в усіх країнах світу.

Разом з цим, формування об'єктивних та несуперечливих уявлень про структуру, властивості, функції емоційної сфери і її становлення у процесі онтогенезу є важливим міждисциплінарним завданням, а також завданням, яке увідповіднене з предметом загальної, диференціальної, клінічної та юридичної психології як навчальних дисциплін, що викладаються у ВНЗ для підготовки майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей.

Перспективними напрямками подальших міждисциплінарних і предметних досліджень теоретичного й прикладного характеру в межах означених нами сфер психологічної науки є розвиток і діагностика здорової (екологічної) емоціональності як здатності людини до адекватного емоційного обміну з навколишнім середовищем, а також пошук ефективних шляхів, засобів та алгоритмів формування емоційної культури особистості, культури екологічного емоційного спілкування і культури емоційного здоров'я.

Література:

1. Адлер А. Наука жить / Пер. с нем. Киев: Port-Royal, 1997. 288 с.
2. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 380 с.
3. Бреслав Г. М. Психология эмоций. Москва: Смысл, Академия, 2007. 544 с.
4. Додонов Б. И. Эмоция как ценность. Москва: Политиздат, 1978. 272 с.
5. Изард К. Психология эмоций. С-Петербург: Питер, 2000. 464 с.
6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. С-Петербург: Питер, 2002. 752 с.
7. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва: Смысл, 1999. 532 с.
8. Подофей С. О. Особливості формування емоцій та емоційного вигорання у педагогів // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. Т. VI: Психологія обдарованості. Вип. 15. С. 298–304.
9. *Психология эмоций*. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.
10. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: пер. с польского / Я. Рейковский. Москва: Прогресс, 1979. 392 с.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. Москва: Педагогика, 1976. 416 с.
12. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 364 с.
13. Пилипон Н. І., Сингаївська І. В. Особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку // Актуальні питання сучасної науки та практики. Київ: Університет «КРОК», 2018. С. 553–555.
14. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990. 272 с.
15. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: Самоанализ. Москва: Прогресс, 1993. 480 с.
16. Чебикін О. Я. Емоційна сфера та особливості її розвитку. Одеса, 2003. 135 с.

Reference:

1. Adler, A. (1997), *Nauka zhit* / Per. s nem. [The science of living], Port-Royal, Kyiv, Ukraine.
2. Bevez, H.M. (2010), *Pryiomna simia: sotsialno-psykholohichni vymiry: monohrafiia* [Foster family: socio-psychological dimensions], Vydavnychi Dim «Slovo», Kyiv, Ukraine.
3. Breslav, G. M. (2007), *Psikhologiya emotsiy* [Psychology of emotions], Smisl, Akademia, Moskva, Russia.
4. Dodonov, B.I. (1978), *Emotsiya kak tsennost* [Emotion as a value] – M.: Politizdat, Moskva, Russia.

5. Izard, K. (2000), *Psihologiya emotsiy* [Psychology of emotions], Piter, S-Peterburg, Russia.
6. Iliin, E.P. (2002) *Emotsii i chuvstva* [Emotions and feelings], Piter, S-Peterburg, Russia.
7. Libin, A.V. (1999), *Differentsialnaya psihologiya: na peresechenii evropeyskih, rossiyskih i amerikanskih traditsiy* [Differential psychology: at the intersection of European, Russian and American traditions], Smyisl, Moskva, Russia.
8. Podofiei, S. O. (2019), “Osoblyvosti formuvannia emotsii ta emotsiinoho vyhorannia u pedahohiv”, *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, vol. VI, pp. 298–304.
9. Vilyunas, V. K. and Gippenreyter Yu. B. (1984), *Psihologiya emotsiy* [Psychology of emotions], Izd-vo Mosk. un-ta, Moskva, Russia.
10. Reykovskiy, Ya. (1979), *Eksperimentalnaya psihologiya emotsiy: per. s polskogo* [Experimental psychology of emotions], Progress, Moskva, Russia.
11. Rubinshteyn, S. L. (1976), *Problemyi obschey psihologii* [Problems of general psychology], Pedagogika, Moskva, Russia.
12. Sannikova, O. P. (1995), *Emotsionalnost v strukture lichnosti* [Emotionality in the structure of personality], Hors, Odessa, Ukraine.
13. Pylypon N. I. and Synhaivska I. V. (2018), “The fearures of preschool children’s emotional sphere”, *Aktualni pytannya suchasnoi nauky ta praktyky*, pp. 553–555.
14. Fromm, E. (1990), *Begstvo ot svobody: Per. s angl.* [Escape from freedom], Progress, Moskva, Russia.
15. Horni, K. (1993), *Nevroticheskaya lichnost nashego vremeni: Samoanaliz* [The Neurotic Personality of Our Time: Introspection], Progress, Moskva, Russia.
16. Chebykin, O. Ia. (2003), *Emotsiina sfera ta osoblyvosti yii rozvytku* [Emotional sphere and features of its development], Odesa, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2019 року

УДК 159.964.21

СОЦІОКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ ПОКОЛІНЬ: ДИНАМІЧНЕ ПОЛЕ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

Довгань Н. О.

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії політико-правових відносин, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, вул. Андріївська, 15, 04070, Україна, тел.: +38 (096)-54-654-09, e-mail: 1511ndovgan@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

SOCIAL-CULTURAL INTERACTIONS OF GENERATIONS: THE DYNAMIC FIELD OF CULTURAL MEMORY

Dovgan` N.

PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher of the Laboratory of Psychology of Political and Legal Relations, The Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, st. Andriyivska 15, 04070, Ukraine, tel.: +38 (096)-54-654-09, e-mail: 1511ndovgan@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

Анотація. У статті представлено структуру простору поколінь, яку складають динамічні поля співіснування: смислових одиниць, що продукують покоління; поколінних еспектацій як соціальних очікувань; поколінних зв'язків і капіталів/ресурсів; культурної пам'яті як основи конструювання соціокультурної взаємодії, яка пов'язує покоління у конструкції наскрізного поколінного ланцюгу. Обґрунтовано актуальність аналізу динамічного поля культурної пам'яті поколінь. Аналізується інтенціонально-смилова взаємодія культур, що представляє уявлення поколінь про життєву реальність минулого і настановлення майбутнього, загальний спосіб світосприймання. Означено, що для артикуляції психологічної основи конструювання соціокультурної взаємодії поколінь необхідно розкриття питань (1) особливостей формування смислів, їх трансляції та збереження; (2) культурних засобів вираження смислів; (3) локальних і глобальних смислів поколінь-сучасників. Запропоновано використовувати смисли, побудовані поколіннями в якості змістовних одиниць культури, а утворені на запиту часу культурні тексти представляти продуктами соціокультурного досвіду. Обґрунтовується думка, що у напруженостях покоління зберігає культурні артефакти минулого й артикулює "власні" коди культури (уявлення про світ). При цьому, декодування (усвідомлення контекстуальних уявлень) і акультурація (обмін культурними смислами) забезпечують збереження утворених текстів у пам'яті поколінь необмежений час. Спираючись на те, що у вибудовуванні культурних текстів автор – актор використовує утворену систему знань, правил, норм (культурний код), а у декодуванні актор – реципієнт може читати тексти як з позиції "свого" часу, так і з позиції умовно наближених до часу автора, наголошується, що культурний код текстів поколінь реалізує смислову функцію культури. Пропонується розводити культурні коди поколінь-сучасників і коди, отримані у культурну спадщину. Обґрунтовується трактування пам'яті поколінь засобом актуалізації смислів у поколінному часопросторі. Зазначається необхідність урахування у дослідженні процесів організації і збереження поколінного досвіду, утворення поколінних смислів. Наголошується на тому, що у соціокультурній взаємодії покоління відображають утворені патерни, культурні коди, артефакти, знаки та значення вибудованого смислового простору.

Ключові слова: покоління; соціокультурна взаємодія; смисли; тексти поколінь; культурний код; пам'ять.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл: 16

Abstract. The article substantiates the importance of the analysis of the dynamic field of cultural coexistence. The intentional-semantic interaction of cultures is analyzed; this interaction reveals generations' ideas about the past life reality and the settings for the future, the general way of world perception. In order to describe the psychology of social-cultural interactions of generations, we should answer the questions about (1) the peculiarities of meaning formation, transmission and preservation; (2) cultural tools for meaning expression; (3) local and global meanings that are characteristic for several contemporary generations. We have proposed to use the meanings constructed by generations as meaningful units of culture, and to understand the cultural texts, developed because of requests of the time, as products of social-cultural experience. We have substantiated the concept that a generation's achievements are preserved in the form of cultural artefacts of the past; the generation present "own" codes of culture (ideas about the world) with these artefacts. At the same time, decoding (understanding of contextual ideas) and acculturation (exchanges with cultural meanings) ensure the preservation of the formed texts in generations' memory for a long time.

Basing on the fact that an actor-author uses the formed system of knowledge, rules, norms (a cultural code) to develop cultural texts, and an actor-recipient, due to decoding, can read texts both from the position of "his/her" time and from the position that is enough close to the author's time, we have emphasized that a cultural code, existing in a generation's texts, implements the semantic function of culture. The cultural codes of contemporary generations and the codes inherited from the cultural heritage should be differentiated. The memory of generations is a tool to actualize meanings in the generational space-time, which is also substantiated. The generational research should take into account the organization and preservation of generational experience, the formation of generational meanings. We emphasize that the social-cultural interactions of generations reflect the formed patterns, cultural codes, artefacts, signs and meanings of a built semantic space.

Keywords: generation; social-cultural interaction; meanings; generations' texts; cultural code; memory.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 16

Постановка проблеми.

У вибудовуванні методологічних основ соціально-психологічної концепції соціокультурної взаємодії поколінь було визначено за доцільне розкрити структуру *соціально-психологічного простору* поколінь – середовища, утвореного акторами, об'єкти і явища якого виконують СК функції, відповідно, історично прийнятих і актуальних соціальних норм, правил і стандартів. Ураховуючи те, що простір є фрагментом соціальної реальності, в якому, у результаті мережевої акультурації, вибудовується у соціальних процесах культурна матриця поколінної ментальності, було *припущено*, що його структуру складають *підпростори* – *соціальні динамічні поля співіснування поколінь*, які існують за історично-актуальними соціокультурними вимірами, представляють відображення "отриманого у спадок" досвіду, реалій і можливих соціальних перспектив. *Динамічні поля* у переплетенні культур поколінь проявляють себе у способах інтерпретації реальності та у формуванні конфігурацій психологічних проявів (настановлень, уявлень, цілей, інтенцій, ідеології, диспозицій, практик тощо) як продуктів суспільних впливів, історичних ситуацій, культурних вимірів.

Такий ракурс аналізу дав змогу об'єднати соціально-психологічні особливості акторів у єдину структуру суспільства. Стосовно того, що динамічні поля поколінь не існують окремо, їх вбудовування в наскрізний ланцюг поколінь було означено як залежне від актуальних фігуративних форм взаємодій, які впливають і, одночасно, стають результатом функціонування підпросторів.

А саме *полів*: по-перше, смислових одиниць, що продукують покоління; по-друге, поколінних еспектацій як соціальних очікувань; по-третє, поколінних зв'язків і капіталів / ресурсів; по-четверте, культурної пам'яті як основи конструювання соціокультурної взаємодії, яка пов'язує покоління у конструкції наскрізного поколінного ланцюгу.

Конструювання *динамічного поля* культурної пам'яті поколінь (*мережи когорт* людей, що мають єдиний соціокультурний досвід, об'єднаних роками народження й історичним контекстом становлення) здійснювалося за результатами аналізу інтенціонально-сміслової взаємодії *культур поколінь*. Ідеться про те, що вони знаходять прояв у загальноприйнятих формах поведінки, сприйманні дійсності, у поєднанні раціонально-життєвого й інтуїтивно-особистісного, індивідуального і загальнопоколінного, свідомого та несвідомого. Це культури, які представляють запис уявлень про життєву реальність минулого і настановлення для майбутнього, загальний спосіб світосприймання мереж.

У дослідженні *культура поколінь* була представлена у формі ретранслятора не тільки контекстуально-характерних практик, а й спрямувань світогляду акторів; у якості соціально-психологічної парадигми накоплення, наслідування, збереження традицій; означена формуючим впливом на види і форми фігуративних зв'язків контекстуально вибудованих картин світу акторів [1; 2].

Необхідно вказати, що *культуру* поколінь, при врахуванні соціокультурної мінливості, було прийнято такою, що вибудовується на основоположних

контекстуально дієвих константах соціокультурного стилю акторів. А поєднання змінного соціально-історичного й, умовно, незмінного культурно-основоположного у процесах реконструкції культурних смислів минулого і конструюванні смислів майбутнього було прийнято передумовами утворення новітніх форм відносин, буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби визначення природи відповідності смислів культур поколінь предметам, явищам у науковій площині були розглянуті, переважно, з ракурсу мовної презентації істини у процесах побудови й означення (Ф. Ніцше, Л. Вітгенштейн та ін.), функціонування у знаковій формі (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, Б. Маліновський, А. Редкліфф-Браун, Р. Мертон, А. Маслоу та ін.), розуміння / інтерпретацій (В. Дільтей, П. Рікер, П. Стросон, Д. Уїсдом) [3], у конструюванні ментальної структури взаємодій, розкритті ролі смислових моделей реальності у спілкуванні (П. Бергер, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Т. Лукман та ін.). Смисли, виражені в текстах, були означені такими, що представляють нескінченний інформаційний потік подій, фактів, властивостей реальності (Ед. Гуссерль, Е. Левінас, М. Мерло-Понті), в якому реалізується задача осягнення варіативності культур різних агрегованих суб'єктів [4]. Таке загальнонаукове бачення результувало продукти взаємодії людей, виражені мовою культури, *змістом того чи того культурного явища*.

Відповідно, якщо культурні смисли, апріорі, могли бути означені як такі, що формуються поколіннями для артикуляції психологічної основи конструювання соціокультурної взаємодії поколінь, **метою статті** стало вирішення таких питань:

1. представлення особливостей формування смислів, їх трансляції і збереження;

2. визначення контекстуально зрозумілих акторам культурних засобів вираження смислів;

3. розведення культурних смислів на контекстуально актуальні (локальні) для поколінь-сучасників і глобальні культурні смисли, дієві у безмежному поколінному ланцюгу.

Виклад основного матеріалу. Отже, якщо, за авторською концепцією поколінь, смисли, побудовані акторами, було визначено за доцільне використовувати як змістовні одиниці культури, а утворені на запити часу культурні тексти представляти продуктами соціокультурного досвіду і відображенням реальності динамічних полів, то пошук відповіді на *перше питання* здійснювався у площині процесів смислового поля культури – "контекстуального формування" смислів, їх відтворення і збереження у пам'яті поколінь. Адже смисли у культурних текстах враховувалися змістовністю взаємодії в системах "покоління – покоління" і "покоління – оточуючий світ". У процесі розгортання питання *смислоутворення поколіннями* було використано теоретичні фільтри культурогенезу, запропоновані А. А. Пелипенком, дієві на різних етапах соціально-історичного розвитку [5]:

– Виокремлення функціональних смислових елементів із інформаційного соціокультурного "шуму", тобто означення смислів, які презентують покоління.

– Врахування на локальному і глобальному рівнях особливостей агрегованої психіки поколінь у партиципаційних ситуаціях (співучасті) та означення дієвих новоутворених смислових структур і культурних артефактів.

– Аналіз використовуваних засобів взаємодій на локальних і глобальних рівнях та адаптивність мережі до контекстуальних умов.

За таким поглядом, саме конвертація психологічних програм суспільства через соціокультурні фільтри відкривала інформацію щодо формування феномену – *культурного смислу* – одиниці культурного самоструктурування поколінь. Давала можливість розглянути смисли як "продукти культури", що протягом життя

акторів набувають форм ідеаційних конструктів, пов'язаних з об'єктами реальності. Продукти культури, в яких пам'ять поколінь залишає важливі для неї артефакти минулого й артикулює *коди культури*, тобто "згорнуті" уявлення про реальний світ, знання, правила і норми, відповідні контекстуальному досвіду [2, с. 24-26; 5, с. 297-299; 6, с. 224]. Адже саме залучаючись до досвідів опонентів, покоління отримує можливості "осягнення" інформації культурних текстів минулого / сьогодення. При цьому, *декодування* – усвідомлення контекстуальних уявлень "інших", і *аккультурація* – обмін культурними смислами забезпечують збереження *культурних текстів* у пам'яті поколінь необмежений час.

Саме тому полем реалізації смислів були означені *динамічні поля культури поколінь*, у яких окрема поколінна мережа презентує контекстуально утворені смислові коди і, одночасно, руйнує єдність культурних елементів мереж сучасників. Це говорить про те, що нащадки "збирають" за оновленими зразками "свої" смислові "пазли" контекстуального модусу, а знецінені елементи культури "інших" поколінь використовуються сучасниками у нових конфігураціях, відповідно, осучаснених культурних форм і нових смислів. Це говорить про те, що утворення смислів відбувається у локальних мережевих процесах саме як розгортання інтроспективних соціокультурних можливостей поколінь. Але, з часом, агреговані психічні образи втрачають обмеження локального використання, переплітаються з культурними підпросторами старших поколінь і набувають *значення культури історичного часу*, усвідомленої, прийнятої поколіннями-сучасниками.

Щодо особливих психічних утворень (усвідомлених смислів, співвіднесених з подіями минулого та майбутнього), необхідно зазначити, що патерни сприймання світу, отримані від предків, попри всі соціально-історичні пертурбації "первинної" базової культури,

залишаються практично незмінними. Саме ці, отримані (успадковані) й надбані "відгуки" пам'яті, як ретранслятори культурного досвіду минулого, можуть бути означені *культурним кодом поколінь*. Сутність цього не є матеріальною, а саме ідеаційною, і може бути розкрита через культурні конструкти уявлень про реальність, інформаційне наповнення, культурні смисли міфів, ритуалів, символів тощо, які історично фігурують у поколінному ланцюгу.

У відповіді на *друге питання* необхідно зупинитися на формах, зручних для використання, трансляції і збереження *культурних смислів*: (1) *кодуванні*, як перетворенні уявлення про реальний світ у *тексти*, що виконує функцію доведення до сучасників сутності історичного часу; (2) *декодуванні* – інтерпретації текстів, відповідно, вихідних інтенцій. Адже у практиках міжпоколінної взаємодії *тексти* покоління означають контекстуальну реальність смислового поля культури. Але декодування перенесеного досвіду у текст має обов'язковою умовою використання комунікатором і реципієнтом єдиних принципів розкриття змісту, тобто тотожного світосприймання, культурних правил та норм, єдиного історичного досвіду, що в умовах відсутності незмінної системи кодів є неможливим для здійснення і означає додаткові варіації інтерпретацій текстів.

Тобто, у вибудовуванні культурних текстів автор-актор використовує утворену життям систему знань, правил, норм – культурний код, а у декодуванні актор-реципієнт прочитає тексти або з позиції "свого" часу, або з позицій, умовно наближених до часу автора. При цьому, культурний код текстів, як гнучка система осягнення реальності, реалізує смислову функцію культури. По-перше, у соціальних відносинах: налагодженні оновлених форм соціальних зв'язків; наданні можливості реалізації мережевої партиципації (причетності до "інших"); здійсненні смислової ресоціалізації (презентації смислів "іншим"). По-друге, в екзистенційному ракурсі життєвих

переживань, ціннісному навантаженні смислів. І по-третє, в артикуляції смислів як продуктів соціокультурної структури – першоджерел культури поколінь [5, с. 308], де тексти поколінної культури отримують "нове народження" в іншого покоління, відповідно, світогляду і контексту життя, а смислове наслідування стає продуктом пам'яті. Можна зазначити, що, відповідно, історичного контексту культурні тексти набувають в оновленні смислів або, навпаки, їх втрачають, трансформують зміст, переходять у інші системи декодування.

Відповідно до того, що у текстуальних пертурбаціях покоління, як творець та інтерпретатор у декодуванні текстуальних продуктів сучасників, стикається з перешкодами, що стоять на заваді розуміння первинних авторських смислів, були виокремлені фокуси психологічного аналізу. А саме: (1) культурних форм і видів фігуративних взаємодій та (2) соціокультурних стилів середовища, що є нормотворчою системою відліку актуальних у часопросторі інтенцій. Проведене дослідження обґрунтувало розведення культурних кодів поколінь-сучасників і кодів, отриманих у культурну спадщину, традиційну та незмінну, відображену у *поколінній культурній пам'яті*. На підставі цього відповідь на *третє питання* щодо часової функціональності культурних смислів була артикульована у ментальній площині. *Пам'яті* не окремої особистості, а *пам'яті* покоління, що забезпечує трансляцію локального досвіду в глобальний простір за допомогою мови культури і культурних смислів. Услід за J. Assmann M. Halbwachs, P. Nora *культурну пам'ять поколінь* було представлено засобом актуалізації смислів у поколінному часопросторі, у ракурсах довготривалих і, умовно, короткочасних процесів нашарування, організації та збереження поколінного досвіду, трансляції культурної основи й утворення актуальних форм культурних поколінних смислів. Було визначено, що у ситуаціях взаємодій транслуються накопичені смисли (далекого минулого і культурно

актуальні для поколінь-сучасників), відбувається текстуальне *кодування* (уявлень про реальний світ) і *декодування* (введення смислів минулого у "нову" реальність («retrieval»)) культурних проявів [7, с. 21; 8; 9; 10].

Представлений погляд на *динамічне поле* культурного *співіснування* поколінь розширює концепт соціокультурного трактування акторів, переносить його з механічного констатуючого переліку соціально значущих фактів у соціально-психологічний аспект – історію поколінь як дієпису досвідів щодо впливів подій минулого, рамок можливого у глобальних взаємодіях, часу функціональних культурних смислів. Тобто, феномен поколінь набуває ще одного ракурсу розкриття – культурної історичної пам'яті як темпорально утворених соціокультурних меж можливого і неможливого у сценаріях міжпоколінних відносин. Відповідно, *культура поколінь* може вважатися актуальною у сьогоденні культурою контекстуально вибудованих смислів – досвідів повсякденного життя. Адже культурний смисл, як зміст людського буття, має в основі кожного культурного феномену смисл, що є домінантним, спрямовує соціокультурні процеси на формування контекстуально обґрунтованих практик і фігурацій у взаємодіях [11]. Саме тому історично актуальна культурна смислова домінанта буде свідчити про світовідношення акторів, адекватне контексту становлення. Але зі зниканням носіїв її актуальність буде знижуватися для інших поколінь. Культурний смисл отримуватиме ефект недовомовленості – часткового "недорозшифрування" (E. B. Tylor), J. G. Frazer, L. H. Morgan) [11; 12; 13]. Відбуватимуться зміни підходів до розуміння основоположного в інтерпретаціях – трактуваннях – дешифруванні – декодуванні культурних текстів. При цьому, в процесах природного оновлення текстів буде залишатися незмінним базовий конструкт смислів фундаментальних форм культури – міфів, ритуалів тощо. Це дає змогу говорити, з

одного боку, про смислопородження як несвідомі сценарії свідомих дій, оформлені у відносинах, у "живому" наслідуванні, відзеркалюванні. З другого, про конструювання культурних актуальних смислів, що не мають єдиної, універсальної схеми використання, і поколінної інтерпретації, безальтернативного змісту, але таких, що насичують мовне поле смисловими конструкціями, можуть зберігати стабільне прочитування і продовжувати контекстуальні оновлення.

Необхідно зважати на те, що, з одного боку, ментальність локальної і глобальної взаємодії представляє інтенціональні соціокультурні зв'язки, тому культурний код у пам'яті поколінь і впливає на особливості просторово-часового континууму життя; а діапазон модусів реалізації залишається у контурах соціокультурного стилю поколінь в осучаснених формах фігуративних зв'язків. З іншого боку, апіорі, ментальний культурний код означає систему смислів, утворених попередніми поколіннями і прийняту "за замовчуванням" нащадками як таку, яка впливає на регуляцію життєдіяльності соціуму [5; 14].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи, що безперервний ланцюг наслідування / передавання ментального культурного коду є процесом, який вибудовується на двох "китах" – (1) актуальних в історичному часі модусах, що діють у спектрах соціальних зв'язків, і (2) умовно стабільних у часі соціокультурних значеннях, було наголошено, що у соціокультурних процесах ментальність поколінь відображує "прийняття патернів",

кодів існування індивідів у суспільстві. Виокремлює явні значення смислового культурного простору, утвореного з неприродних явищ (артефактів), знаків (сприйманих об'єктів) та психічних утворень, що репрезентують смислове наповнення ментальності посередництвом культурних кодів.

За результатами досліджень динамічного поля культурного співіснування поколінь визначено:

По-перше, в історії поколінь епохальні події, що відбуваються протягом життя, є елементами темпоральної конструкції.

По-друге, історія поколінь представляє комплекс фактів, зовнішньо-соціальних впливів, які утворюють коридори можливих, суспільно "дозволених" для акторів суспільних позицій, практик, габітусів.

По-третє, дія історичних поворотів усвідомлюється сучасниками лише з перебігом часу відповідно до їх невід'ємності від суспільних рухів і переживань, наслідків контекстуальних струсів.

За представленою теоретичною інтерпретацією культурної сфери у житті поколінь постала необхідність уточнення у **подальших дослідженнях:**

(1) смислів культурної пам'яті поколінь, що залишаються незмінними (зі змінами історичного контексту);

(2) шляхів декодування смислів поколіннями;

(3) здатності нащадків до дешифрування / реконструкції культурних кодів минулого у випадку "розриву поколінь".

Література:

1. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып. 1. Москва, 1989.
2. Гуревич П. С. Ментальность. Менталитет / П. С. Гуревич, О. И. Шульман // Культурология. XX в.: энциклопедия. Т. 2. СПб., 1998. С. 24-26.
3. Шейкин А. Г. Смыслы культурные. - [Электронный ресурс]: Энциклопедия культурологии. Культурология. XX век. Энциклопедия. 1998. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/653/%D0%A1%D0%9C%D0%AB%D0%A1%D0%9B%D0%AB (дата звернення 29.06.2019)

4. Симбирцева Н. А. Специфика культурологической интерпретации (тексты культуры и читатели). - [Электронный ресурс] : Монография, Екатеринбург, 2017. 273 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/132623383.pdf> (дата звернения 29.06.2019)
5. Пелипенко А. А. Постигание культуры: в 2 ч. Ч. I. Культура и смысл / А. А. Пелипенко. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 608 с.
6. Сергеев Д. В. Атрибуты и характеристики культурного смысла / Д. В. Сергеев // Ученые записки Забайкальского государственного гуманитарно-педагогического университета им. Н. Г. Чернышевского. Серия «Философия, культурология, социология, социальная работа». 2012. № 4 (45). С. 218 – 226.
7. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. — Пер. с нем. М. М. Сокольской. - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - 368 с.
8. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. / М. Хальбвакс. - [Электронный ресурс] : Неприкосновенный запас 2005, 2-3(40-41). URL : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернения 29.06.2019)
9. Нора П. Франция – память / П. Нора, М. Озуф [и др.]. СПб., 1999. 328 с.
10. Ластовский А. Специфика исторической памяти в Беларуси: между советским прошлым и национальной перспективой / А. Ластовский. - [Электронный ресурс] : Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2009. № 4. URL : <https://polit.ru/article/2010/07/19/belorus/> (дата звернения 29.06.2019)
11. Каминская Е. А. Культурные смыслы традиционного фольклора / Е. А. Каминская. - URL: <http://docplayer.ru/61925108-Udk-008-e-a-kaminskaya-kulturnye-smysly-tradicionnogo-folklor.html> (дата звернения 29.06.2019)
12. Сергеев Д. В. Становление объектно-предметного поля культурной семантики / Д. В. Сергеев. - URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-obektno-predmetnogo-polya-kulturnoy-semantiki> (дата звернения 29.06.2019)
13. Тайлор Э. Б. Миф и обряд в первобытной культуре / Э. Б. Тайлор. - [Электронный ресурс] : Популярная историческая библиотека. URL: http://yanko.lib.ru/books/sacra/taylor=mif_i_obryad-a.htm (дата звернения 29.06.2019)
14. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Дж. Дж. Фрэзер. - [Электронный ресурс] . — Москва: Политиздат. 1980. 832 с. (Библиотека атеистической литературы.) Перизд.: Москва: 1986. 704 с. URL. : <http://kronk.spb.ru/library/frazer-jg-1980.htm> (дата звернения 29.06.2019)
15. Морган Л. Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Г. Морган. - [Электронный ресурс] . — Л.: Издательство института народов Севера ЦИК СССР. 368 (XVI, 352). (1935) URL: <https://arheologija.ru/morgan-drevnee-obshchestvo/> (дата звернения 29.06.2019)
16. Бразговская Е. Е. Языки и коды. Введение в семиотику культуры / Е. Е. Бразговская / Перм. гос. пед. ун-т. – Пермь, 2008. 201 с. С. 48-57.

Reference:

1. Gurevich A. YA. (1989), “The problem of mentalities in modern historiography”, *Vseobshchaya istoriya: diskussii, novyye podkhody*. М.,. Vyp. 1.
2. Gurevich P. S. (1998), “Mentality. Mentality”, *Kul'turologiya. XX v.: entsiklopediya*. Т. 2. - СПб., pp. 24-26.
3. Sheykin A. G. (1998) “Cultural meanings”. *Entsiklopediya kul'turologii Kul'turologiya. XX vek. Entsiklopediya*, [Online], available at: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/653/%D0%A1%D0%9C%D0%AB%D0%A1%D0%9B%D0%AB (Accessed 29 June 2019).
4. Simbirtseva N. A. (2017) “Specificity of cultural interpretation (cultural texts and readers)”. *Monografiya Yekaterinburg*. Yekaterinburg, Russia [Online], available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/132623383.pdf> (Accessed 29 June 2019).
5. Pelipenko A. A. (2012) “Comprehension of culture: at 2 h. CH. I. Culture and meaning” *Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN)*, Moskva, Russia
6. Sergeyev D. V. (2012) “Attributes and characteristics of cultural meaning” *Uchenyye zapiski Zabaykal'skogo gosudarstvennogo humanitarno-pedagogicheskogo universiteta im. N. G. Chernyshevskogo. Seriya «Filosofiya, kul'turologiya, sotsiologiya, sotsial'naya rabota*. № 4 (45). pp. 218 – 226.
7. Assman Y. A. (2004) “Cultural Memory: Writing, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity” *Yazyki slavyanskoy kul'tury*. Moskva, Russia
8. Khal'bvaks M. “Collective and historical memory” *Neprikosnovennyy zapas* 2005, 2-3 (40-41). [Online], available at: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (Accessed 29 June 2019).
9. Nora P. (1999) “France - memory”, *Ozuf* [i dr.]. SPb., Russia.
10. Lastovskiy A. (2009) “Specificity of historical memory in Belarus: between the Soviet past and the national perspective”. *Vestnik obshchestvennogo mneniya: Dannyye. Analiz. Diskussii*, № 4. [Online], available at: <https://polit.ru/article/2010/07/19/belorus> (Accessed 29 June 2019).

11. Kaminskaya Ye. A. "Cultural meanings of traditional folklore". [Online], available at: <http://docplayer.ru/61925108-Udk-008-e-a-kaminskaya-kulturnye-smysly-tradicionnogo-folklor.html> (Accessed 29 June 2019).
12. Sergeyev D. V. (2009) "Formation of the object-subject field of cultural semantics" *Гуманитарный вектор No 2* [Online], available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-obektno-predmetnogo-polya-kulturnoy-semantiki> (Accessed 29 June 2019).
13. Taylor E. B. (2000) "Myth and rite in primitive culture" *Populyarnaya istoricheskaya biblioteka*. Smolensk: Rusich, [Online], available at: http://yanko.lib.ru/books/sacra/taylor=mif_i_obryad-a.htm (Accessed 29 June 2019).
14. Frezer, Dzh. (1980) "Golden Branch. Study of magic and religion". *Politizdat. (Biblioteka ateisticheskoy literatury.)* Moskva: M.: 1986. [Online], available at: <http://kronk.spb.ru/library/frazer-jg-1980.htm> (Accessed 29 June 2019).
15. Morgan L. G. (1935) "Ancient society, or Study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization" *Izdatel'stvo instituta narodov Severa TSIK SSSR. 368 (XVI, 352).*. [Online], available at: <https://arheologija.ru/morgan-drevnee-obshchestvo> (Accessed 29 June 2019).
16. Brazgovskaya Ye. (2008) "Languages and codes. Introduction to the semiotics of culture" *Yazyki i kody. Vvedeniye v semiotiku kul'tury*. Perm'. str 48-57.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2019 року

ГЕНДЕРНО-ВІКОВА ТА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА СПЕЦИФІКА САМОЕФЕКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Онопрієнко-Капустіна Н. В.

здобувач PhD, Інститут професійної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України
м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А, 04053, Україна
тел.: +380 (93) 108 78 78, e-mail: Ssds_o-kapustina.n@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7338-893X>

GENDER-AGE AND EDUCATIONAL SPECIFICS OF SELF-EFFICACY OF FUTURE SOCIAL SERVICES SPECIALISTS

Onoprienko-Kapustina N.

PhD student, Ivan Zyazyun Institute of Vocational and Adult Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 52-A, Sichovyykh Striltsiv Street, 4053, Ukraine
tel.: +380 (93) 108 78 78, e-mail: Ssds_o-kapustina.n@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7338-893X>

Анотація. У статті розглянуто гендерно-вікові та освітньо-професійні особливості самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб. Представлено результати емпіричного дослідження самоєфективності, її видів. Встановлено недостатні рівні діяльній, соціальній та загальної показника самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб. Установлено, що переважна більшість досліджуваних фахівців соціальних служб характеризується середнім і низькими рівнями самоєфективності, при цьому соціальна самоєфективність має децю вищі показники ніж діяльній, що може бути зумовлено специфікою роботи у сфері соціальної служби. Виявлено гендерно-вікову та освітньо-організаційну специфіку розвитку самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб та її окремих показників. Наведено дані щодо вищого загальної показника самоєфективності у досліджуваних, старших за віком. Показано, що гендерні відмінності проявляються за окремими показниками самоєфективності, зокрема жінки більше орієнтовані на те, щоби виконувати нормативні приписи щодо їх навчально-професійної діяльності; чоловіки характеризує більше самостійність, ініціативність, здатність до автономії і самоконтролю. Виявлено відмінності в рівнях самоєфективності досліджуваних майбутніх фахівців залежно від їх спеціалізації: в соціальних педагогів вищі показники самоєфективності ніж у фахівців із соціальної роботи, а також в тих, з них, в яких наявний досвід діяльності у сфері соціальної служби порівняно з тими, у кого такий досвід відсутній. Констатовано недостатній рівень самоєфективності майбутніх соціальних фахівців загалом і залежно від їхніх гендерно-вікових й освітньо-професійних характеристик зокрема. Визнано доцільність спеціально організованого психологічного навчання, яке забезпечить розвиток самоєфективності в майбутніх фахівців соціальних служб. Окреслено перспективи подальшого дослідження стосовно розроблення та апробацію програми розвитку самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб з урахуванням виявлених гендерно-вікових й освітньо-професійних характеристик досліджуваних.

Ключові слова: самоєфективність, соціальна самоєфективність, діяльній самоєфективність, фахівці соціальних служб, гендерно-вікові особливості, освітньо-професійні особливості.

Формула: 0, рис.: 5, табл.: 1, бібл.: 6.

Annotation. The article considers gender-age and educational-professional features of self-efficacy of future social service specialists. The study presented results of an empirical study of self-efficacy and its types. The research registers insufficient levels of activity, social and general indicators of future social service specialists' self-efficacy. The vast majority of surveyed social services specialists are characterized by medium and low levels of self-efficacy, while social self-efficacy has slightly higher rates than activity, which may be due to the specifics of work in the social services area. We revealed the gender-age and educational-organizational specifics of the self-efficacy development of future social services specialists and its separate indicators. The study presented the data on the highest overall self-efficacy index in older respondents. Gender differences are manifested in some of the self-efficacy indicators, especially: women are more focused on complying with regulations on their educational and professional activities; men tend to have more independence, initiative, ability to autonomy, and self-control. There are differences in the levels of self-efficacy of the studied future specialists depending on their specialization: social educators have higher self-efficacy rates than social work professionals, alongside those who have experience in the social services area compared to those who have not. Insufficient level of self-efficacy of future social specialists in general and depending on their

gender-age and educational-professional characteristics, in particular, was stated. The expediency of specially organized psychological training is recognized to be the method, which will ensure the self-efficacy development of future social services specialists. Prospects for further research on the development and testing of a program for the self-efficacy development of future social service specialists, taking into account the identified gender, age, and educational and professional characteristics of the respondents.

Keywords: self-efficacy, social self-efficacy, activity self-efficacy, social services specialists, gender and age peculiarities, educational and professional peculiarities.

Formulas: 0; **fig.:** 5; **tabl.:** 1, **bibl.:** 6.

Постановка проблеми. Одним із завдань закладів вищої освіти у кризових умовах сьогодення, пандемії коронавірусу – досягнення самоефективності майбутніх фахівців у професійній діяльності. Особливо це актуально для сфери надання соціальних послуг різним категоріям населення. Адже соціальна робота як вид професійної діяльності спрямована на «задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів і потреб різних груп населення, на створення умов, які допомагають відновленню або поліпшенню здатності людей до соціального функціонування на основі законодавчих актів».

Складність, різновекторна проблемність зумовлюють високий рівень вимог до професійної підготовки майбутніх фахівців соціальних служб, що зумовлено змістом та функціями соціальної роботи як інструменту соціальної політики держави, спрямованої на надання соціальних послуг, гарантування населенню соціальних прав, заснованих на принципах гуманізму, солідарності та соціальної справедливості, сприяння забезпеченню гідного рівня життя і діяльності, зменшенню рівня безробіття, сирітства, інвалідності тощо. Фахівці соціальних служб зобов'язані сприяти встановленню гендерної рівності, отже, важливою частиною стратегії розвитку, мета якої полягає у тому, щоб як жінкам, так і чоловікам дати поліпшити свій життєвий рівень.

Тому наразі затребуваними є інтелектуально розвинуті фахівці, здатні працювати, навчатися, застосовувати набуті компетентності у майбутній професійній діяльності, прагнути досягнути цілісного розвитку особистості та діяльності, набуті професіоналізму, високого рівня самоефективності [1], що

передбачає впевненість у власних силах, відсутність тиску стресової ситуації, самоповагу, використання конструктивних стратегій при зіткненні з важкими життєвими ситуаціями у професійній діяльності та соціальній взаємодії [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самоефективності, її змісту, чинників не є новою серед науковців і неодноразово висвітлювались різні її аспекти. Так, науковці вивчали сутність самоефективності особистості (А. Бандура), особливості розвитку в умовах освітнього закладу (М. Гайдар, Т. Bouffard, N.J.J.M. Mastenbroek, A.D.C. Jaarsma, A.J.J.A. Scherpbier та ін.) самоефективності фахівців певних спеціальностей (керівників освітніх закладів (О. Бондарчук, І. Макаренко, О. Мушегов, , фахівців з соціальної роботи (В. Балахтар та ін.) тощо.

У працях науковців вивчались окремі аспекти гендеру, формування гендерної чутливості у фахівців у сферу соціальних служб, особливості включення гендерного компоненту у їх професійну діяльність (С. Гришак, В. Чорноус, В. Вишньовський та ін.) тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми.

Самоефективність як важливий чинник успішності майбутньої професійної діяльності фахівців соціальних служб, досягнення ними професійного «акме» потребує розвитку, якому доцільно сприяти ще на етапі професійної підготовки майбутніх фахівців зазначеної категорії. Програму такого розвитку слід побудувати з урахуванням як реального рівня розвитку самоефективності, так і її гендерно-вікових та освітньо-професійних характеристик.

Водночас проблема дослідження самоефективності майбутніх фахівців

соціальних служб і її гендерно-вікових та освітньо-професійних характеристик не знайшла глибоко висвітлення у працях науковців. Актуальність і недостатня розробленість проблеми дослідження гендерно-вікової та освітньо-професійної специфіки самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб зумовила необхідність нашого дослідження.

Формулювання цілей статті. Цілі статті – презентувати результати емпіричного дослідження гендерно-вікової

та освітньо-професійної специфіки самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб.

Виклад основного матеріалу.

На першому етапі емпіричного дослідження за методикою М. Шерера та Дж. Меддукса [2] визначено загальні показники й рівні самоефективності та її діяльнісного і соціального аспектів у майбутніх фахівців соціальних служб (Табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних майбутніх фахівців соціальних служб за рівнями самоефективності та її діяльнісного й соціального аспектів

Самоефективність	Рівні прояву, кількість досліджуваних, у%		
	низький	середній	високий
діяльнісна	43,2	53,1	3,7
соціальна	40,1	51,5	8,4
у цілому	40,7	54,7	4,5

З табл. 1 можна дійти висновку про недостатній розвиток самоефективності для значної кількості майбутніх фахівців соціальних служб. Так, її високий рівень виявлено у 4,5% досліджуваних, середній – у 54,7%, а низький – у 40,7%. При цьому для діяльнісної складової ці показники ще менше – високий рівень виявлено лише у 3,7% досліджуваних, середній – у 53,1%, а низький – у 43,2%.

Отже, досліджувані майбутні фахівці соціальних служб переважно не вірять в успіх у майбутній професійній діяльності, не впевнені, що можуть якісно реалізувати свої функції й надати соціальну допомогу вразливим верствам населення.

Трохи краще дані одержано стосовно соціальної самоефективності, високий рівень виявлено у 8,4%, середній – у 51,5%, а низький – у 40,1% досліджуваних. Тобто, дещо більше майбутні фахівці вірять в успіх у встановленні соціальних контактів з іншими людьми, досягнення успіху в спілкуванні з ними. Але в цілому й ці показники є недостатніми.

Це підтверджує й порівняння середніх значень самоефективності

досліджуваних майбутніх фахівців соціальних служб із її показниками для інших категорій фахівців. Так, зокрема, за даними А. Бояринцевої середній показник самоефективності для підприємців складає 7,6 балів [2], за даними О. Бондарчук середній показник самоефективності для керівників освітніх організацій складає 7,7 балів [3; 4], а за даними В. Балахтар середній показник самоефективності фахівців з соціальної роботи складає 6, 3 бали [1].

Таким чином, середній показник самоефективності для майбутніх фахівців соціальних служб є значно нижчим (5,6 балів) і свідчить про серйозні проблеми у контексті віри досліджуваних в успіх майбутньої професійної діяльності й, відповідно, досягнення ними в майбутньому професійного «акме». Примітно, що соціальна самоефективність характеризується дещо вищими середніми показниками ніж діяльнісна і загальна самоефективність. Так, середній показник соціальної самоефективності складає 6,58 порівняно із 4,83 для діяльнісної самоефективності і 5,6 балів – загальної,

що, як припущення, пов'язано зі специфікою діяльності майбутніх фахівців соціальних служб, діяльність яких потребує високого рівня комунікабельності, відкритості, здатності встановлювати контакти, забезпечувати надання соціальних послуг. Низький показник діяльнісної самоефективності свідчить про низьку здатність до планування, коригування, прогнозування власної діяльності.

На другому етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу виявлено гендерно-вікові та освітньо-професійні особливості розвитку загального показника та складових самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб. Так, виявлено відмінності у показниках самоефективності залежно від віку досліджуваних (рис. 1).

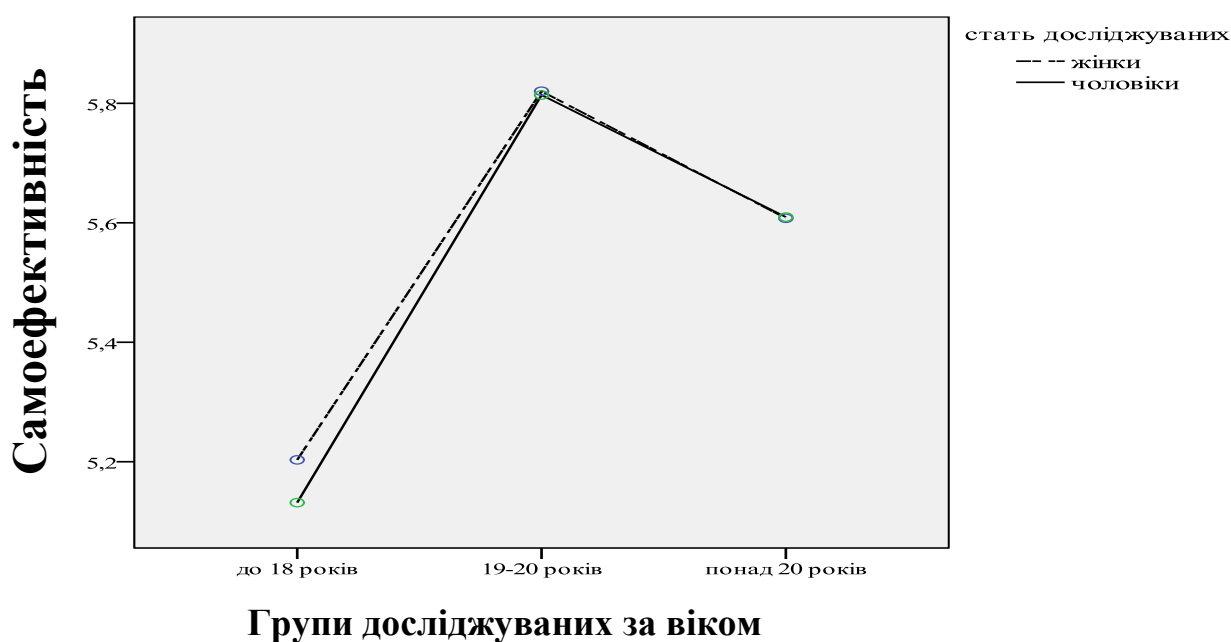

Рис. 1. Вікові особливості самоефективності досліджуваних майбутніх фахівців соціальних служб

Як видно з рис. 1, незалежно від статі з старші за віком досліджувані майбутні фахівці соціальних служб у цілому мають вищі рівні самоефективності ніж молодші за віком досліджувані (на рівні тенденції, $p = 0,081$). Отже, можна припустити, що старші за віком майбутні фахівці певною мірою під час професійної підготовки більш упевнені в собі ніж молодші за віком, більше налаштовані на успіх у майбутній професійній діяльності. Щодо

статі досліджуваних в цілому статистично значущих відмінностей виявлено не було. Водночас детальний аналіз дозволив виявити такі відмінності в окремих складових розвитку самоефективності та їх показниках.

Зокрема, констатовано статистично-значущі відмінності за таким показником гностично-рефлексивної складової розвитку самоефективності як рефлексивність (рис. 2).

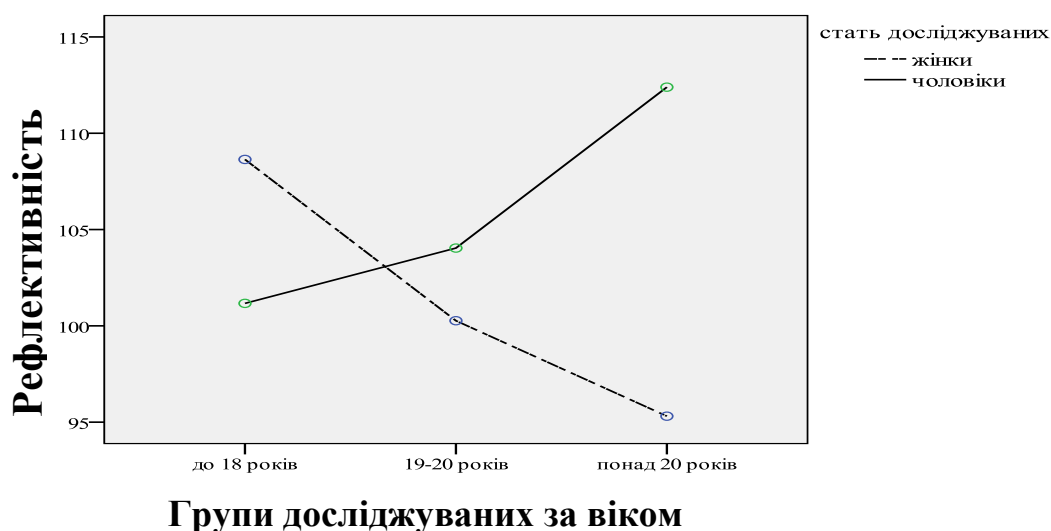

Рис. 2. Гендерно-вікові особливості рефлексивності досліджуваних майбутніх фахівців соціальних служб

З рис. 2 видно, що з віком показники рефлексивності для чоловіків зростають, а у жінок – навпаки, спадають ($p < 0,05$).

Натомість обізнаність майбутніх фахівців жіночої статі щодо сутності самоєфективності та розуміння її ролі у майбутній професійній діяльності є вищою ніж майбутніх фахівців чоловічої статі: жінки краще розуміють роль самоєфективності в їх майбутній професійній діяльності ніж чоловіки (на рівні тенденції, $p=0,1$). Отримані результати можна пояснити різними стратегіями досягнення цілей діяльності чоловіків і жінок за однакової

ефективності, виявлених у дослідженнях В. Балахтар [1], О. Бондарчук [3; 4], В. Знакова [5] та ін.

Подібні тенденції виявлено й за окремими показниками афективно-ціннісної складової розвитку самоєфективності. Зокрема, за ціннісним ставленням майбутніх фахівців до самоєфективності та її розвитку (рис. 3).

З рис. 3 можна дійти висновку про вищий рівень ціннісного ставлення майбутніх фахівців жіночої статі до самоєфективності та її розвитку ніж у майбутніх фахівців чоловічої статі ($p < 0,01$).

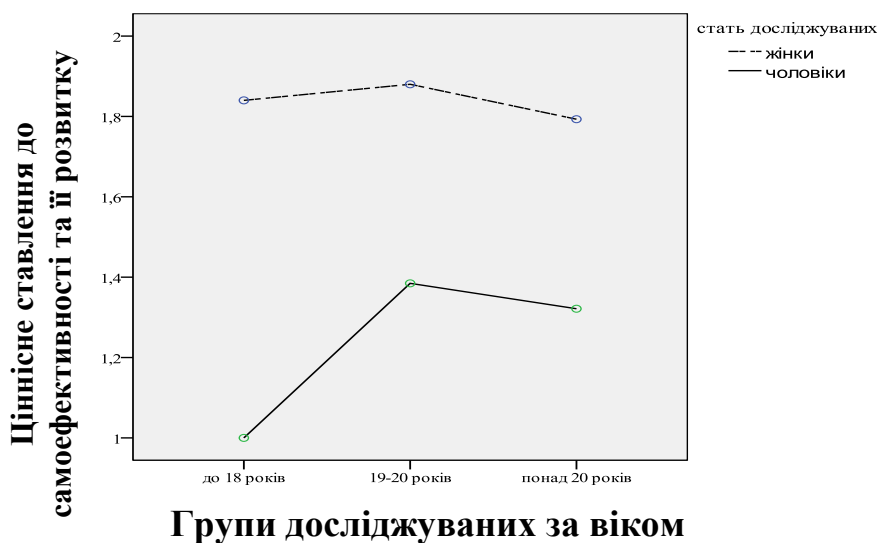

Рис. 3. Гендерно-вікові особливості ціннісного ставлення майбутніх фахівців соціальних служб до самоєфективності та її розвитку

Констатовано гендерно-вікові відмінності за іншим показником ціннісно-афективної складової розвитку самоефективності майбутніх фахівців, а

саме, їхніми базовими переконаннями, зокрема, щодо справедливості світу (рис. 4).

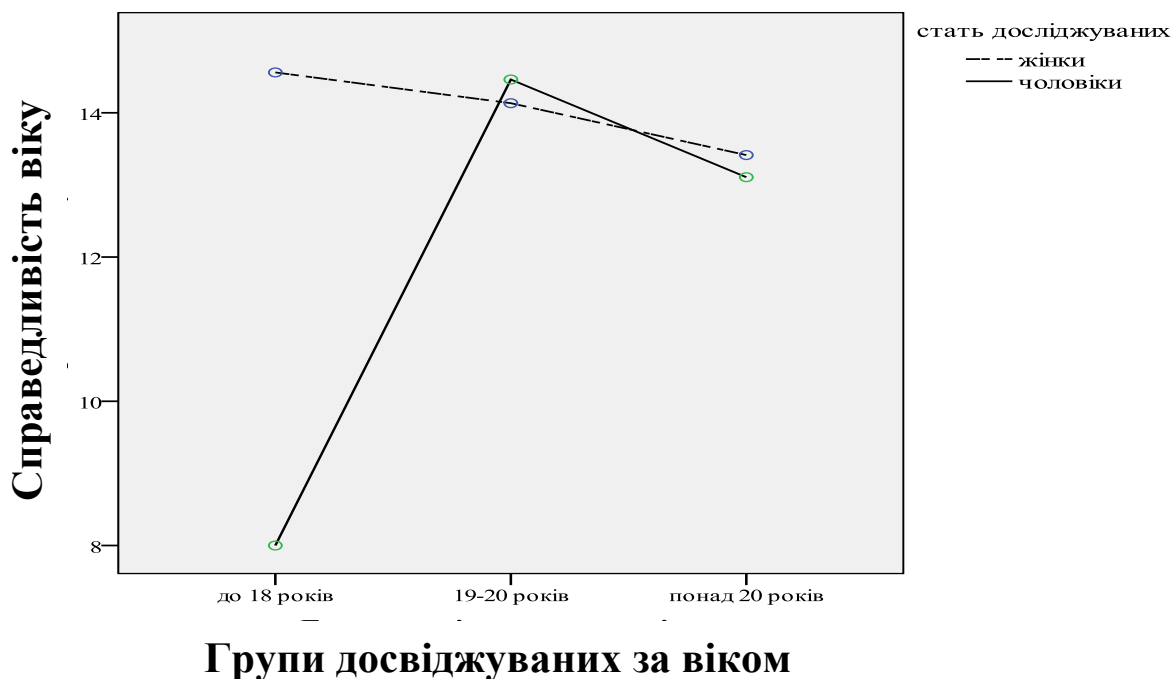

Рис. 4. Гендерно-вікові особливості базових переконань майбутніх фахівців соціальних служб щодо справедливості світу

З рис. 4 видно, що в майбутніх фахівців чоловічої статі з віком переконання в справедливості світу є вищим у цілому і дещо вищим ніж у жінок, особливо тих з них, хто має вік 19-20 років. Те саме стосується базових переконань майбутніх фахівців щодо контрольованості світу ($p < 0,01$).

Аналогічні тенденції виявлено й щодо базових переконань майбутніх фахівців різної статі стосовно самоконтролю: переконання щодо самоконтролю є вищим ніж у чоловіків ніж у майбутніх фахівців жіночої статі (на рівні слабкої тенденції, $p = 0,17$) та базових переконань майбутніх фахівців різної статі стосовно везіння майбутні фахівці соціальних служб чоловічої статі, особливо старші за віком, мають вищі показники базових переконань щодо везіння ніж майбутні фахівці соціальних служб жіночої статі ($p < 0,05$).

Отримані дані свідчать про те, що майбутнім фахівцям соціальних служб необхідно розвивати самоефективність як й інші якості, забезпечуючи сприятливі умови, позитивну соціально-психологічну атмосферу в колективі, бути більш самостійними, прагнути досягнути цілей, самореалізації власної особистості як професіонала, розвиваючи критичне мислення й інноваційні погляди тощо.

Виявлені гендерно-вікові відмінності за окремими показниками поведінково-регулятивної складової розвитку самоефективності досліджуваних, зокрема, автономністю: у чоловіків переважно показники автономії вище ніж у жінок, окрім досліджуваних віком понад 20 років ($p < 0,05$). Натомість здатність майбутніх фахівців соціальних служб до проявів самоефективності у вирішенні проблем професійної діяльності вище у жінок ніж у чоловіків: майбутні фахівці жіночої статі незалежно від віку значно перевищують

майбутніх фахівців соціальних чоловічої статі щодо здатності проявляти самоєфективність при розв'язанні проблем навчально-професійної діяльності ($p < 0,01$).

Констатовані відмінності у проявах показників розвитку самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб залежно від їхньої статі мають, на нашу думку, гендерну природу. Адже жінки живуть у більш контрольованому і жорстко структурованому світі ніж чоловіки, тому більше орієнтовані на те, щоби виконувати нормативні приписи щодо їх діяльності, в даному випадку,

навчально-професійної. Для чоловіків же більше схвалюється самостійність, ініціативність, підкріплюються норми «антиемоційності» [6] що й зумовлює їх більшу автономію і самоконтроль.

Також установлено відмінності у розвитку самоєфективності майбутніх фахівців соціальних служб залежно від їхніх *освітньо-професійних характеристик*. Так, виявлено статистично значущі відмінності у розвитку самоєфективності майбутніх фахівців залежно від їх спеціалізації (рис. 5).

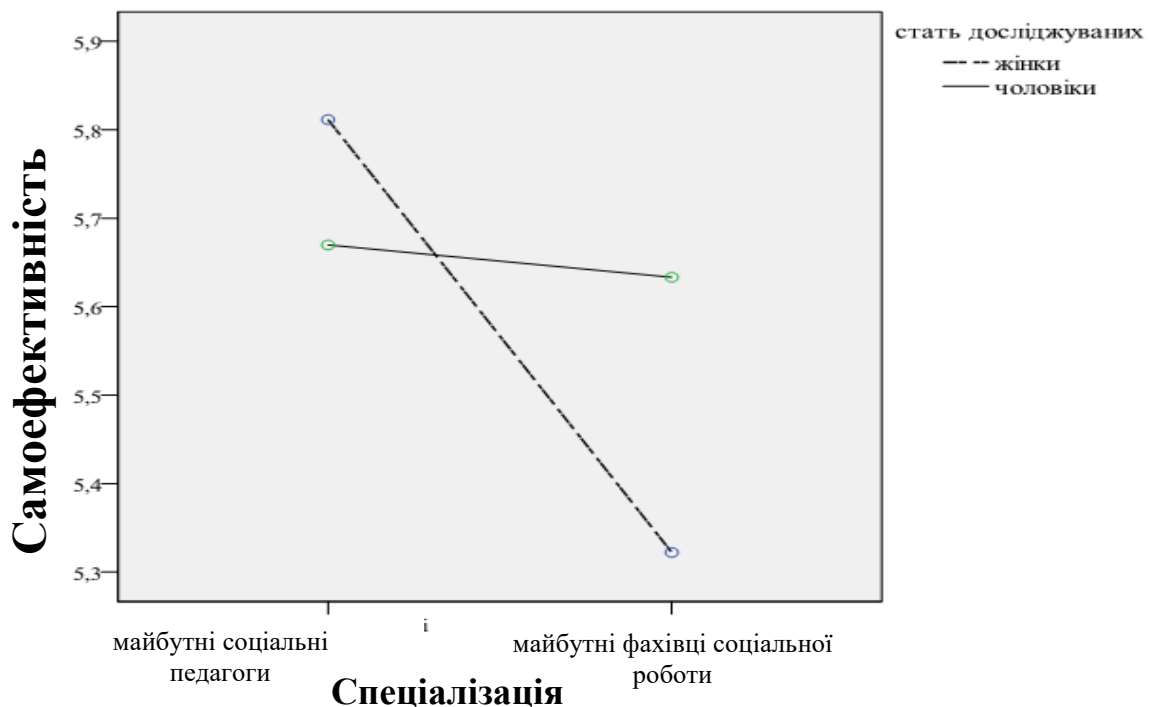

Рис. 5 Особливості самоєфективності досліджуваних майбутніх фахівців соціальних служб залежно від їх спеціалізації

З рис. 5 випливає, що майбутні фахівці-соціальні педагоги характеризуються вищими показниками самоєфективності ніж майбутні фахівці з соціальної роботи. Особливо чітко зазначена тенденція проявляється у досліджуваних жіночої статі, в той час, як у чоловіків ці відмінності виражені значно менше (на рівні тенденції, $p = 0,1$). Майбутні соціальні педагоги є більш рефлексивними ($p < 0,05$), у них більш ніж у майбутніх фахівців із соціальної роботи

проявляється ціннісне ставлення до самоєфективності та її розвитку (на рівні тенденції, $p = 0,1$) тощо.

Крім того виявлено вищі показники самоєфективності у досліджуваних майбутніх фахівців, в яких наявний досвід діяльності у сфері соціальної служби порівняно з тими, у кого такий досвід відсутній: ті досліджувані, хто має досвід діяльності у сфері соціальної служби, характеризується вищими показниками самоєфективності ніж ті, в кого такого

досвіду немає (на рівні тенденції, $p = 0,1$). Майбутні фахівці, які мають досвід діяльності у сфері соціальної служби є більш рефлексивними, їхні базові переконання щодо контролю є більш вираженими ніж в тих досліджуваних, в яких відповідний досвід відсутній

Отже, встановлено особливості розвитку самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб залежно від статі, віку, спеціалізації, наявності досвіду соціальної роботи, які позначаються на їх різній вірі в успіх в майбутній професійній діяльності, впевненості в якісній допомозі вразливим верствам населення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами емпіричного дослідження виявлені недостатні рівні діяльнісної, соціальної та загального показника самоефективності загалом і порівняно із іншими категоріями фахівців (підприємці, керівники освітніх організацій), зокрема.

Констатовано гендерно-вікову та освітньо-організаційну специфіку розвитку самоефективності та її складових. Так, на рівні тенденції виявлено вищі показники самоефективності у досліджуваних, старших за віком.

При цьому констатовано статистично значущі відмінності за окремими показниками складових розвитку самоефективності залежно від статі досліджуваних, які, на нашу думку, мають гендерну природу: жінки, живучи у більш контрольованому і жорстко структурованому світі ніж чоловіки, більше орієнтовані на те, щоби виконувати нормативні приписи щодо їх діяльності, в даному випадку, навчально-професійної.

Саме тому вони характеризуються більшою обізнаністю з питань самоефективності та її ролі в діяльності фахівця соціальних служб, краще аналізують проблемні ситуації навально-професійної діяльності, що потребують проявів самоефективності. Для чоловіків же більше схвалюється самостійність, ініціативність, підкріплюються норми «антиемоційності», що й зумовлює їх більшу автономію і самоконтроль.

Щодо освітньо-професійних характеристик досліджуваних виявлено відмінності в рівнях самоефективності досліджуваних майбутніх фахівців залежно від їх спеціалізації: в соціальних педагогів вищі показники самоефективності ніж у фахівців із соціальної роботи, а також в тих, з них, в яких наявний досвід діяльності у сфері соціальної служби порівняно з тими, у кого такий досвід відсутній.

Одержані результати в цілому свідчать про недостатній рівень самоефективності майбутніх соціальних фахівців загалом і залежно від їхніх гендерно-вікових й освітньо-професійних характеристик зокрема. Це зумовлює доцільність спеціально організованого психологічного навчання, яке забезпечить розвиток самоефективності в майбутніх фахівців соціальних служб.

Перспективами подальшого дослідження вважаємо розроблення та апробацію програми розвитку самоефективності майбутніх фахівців соціальних служб з урахуванням виявлених гендерно-вікових й освітньо-професійних характеристик досліджуваних.

Література:

1. Балахтар В. В. Самоефективність як індикатор становлення особистості фахівця з соціальної роботи як професіонала. *Молодий учений*. 2018. №9(61). С. 165-170.
2. Бояринцева А. В. Мотивационно-когнитивные характеристики личности молодого предпринимателя: дисс. ... канд. психол. наук 19.00.01 – общ. психология, история психологи. Москва. 1995. 249 с.
3. Бондарчук О. І. Гендерні особливості самоефективності керівників освітніх організацій у контексті розвитку організаційної культури. *Актуальні проблеми психології*. Київ. Алчевськ : ЛАДО, 2013. Т. I. №. 39. С. 7-11.
4. Бондарчук О. І. Організаційно-професійні особливості самоефективності керівників освітніх організацій. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Аксіома, 2015. № 27. С. 57-69.
5. Знаков В. В. Психология понимания: Проблемы и перспективы. Изд-во «Институт психологии РАН». 2005. 448 с.

6. Берн. Ш.М. Гендерная психология. Санкт-Петербург: Нева, 2001. 320 с.

References:

1. Balakhtar, V. V. (2018), "Self-efficacy as an indicator of the formation of the personality of a specialist in social work as a professional", *Young scientist*, vol. (61), pp. 165-170.
2. Boyarintseva, A. V. (1995). "Motivational and cognitive characteristics of the personality of a young entrepreneur". Abstract of Ph.D. dissertation, General psychology, personality psychology, history of psychology, Psychological Institute of the Russian Academy of Education, Moscow, Russia.
3. Bondarchuk, O. I. (2013), "Gender features of self-efficacy of heads of educational organizations in the context of development of organizational culture", *Current problems of psychology*, P. I, vol. 39, pp. 7-11.
4. Bondarchuk, O. I. (2015), "Organizational and professional features of self-efficacy of heads of educational organizations", *Problems of modern psychology: coll. science. works of Kamyanets-Podilsky National Ivan Ogienko University, GS Ogienko Institute of Psychology Kostyuk NAPS of Ukraine*, vol. 27, pp. 57-69.
5. Znakov, V. V. (2005), *Psychology of understanding: Problems and prospects [Psychology of understanding: Problems and prospects]*. Institute of Psychology RAS, Russia.
6. Bern, Sh. M. (2001), *Gender psychology [Gender psychology]*, Neva, .St. Petersburg, Russia.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2019 року

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск тридцять шість - тридцять сім

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами фактологічних, статистичних тощо даних

Підписано до друку 27.02.2020 р. Формат 64х84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 10,6. Наклад 300 прим. Зам. 265.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80,
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com